4244

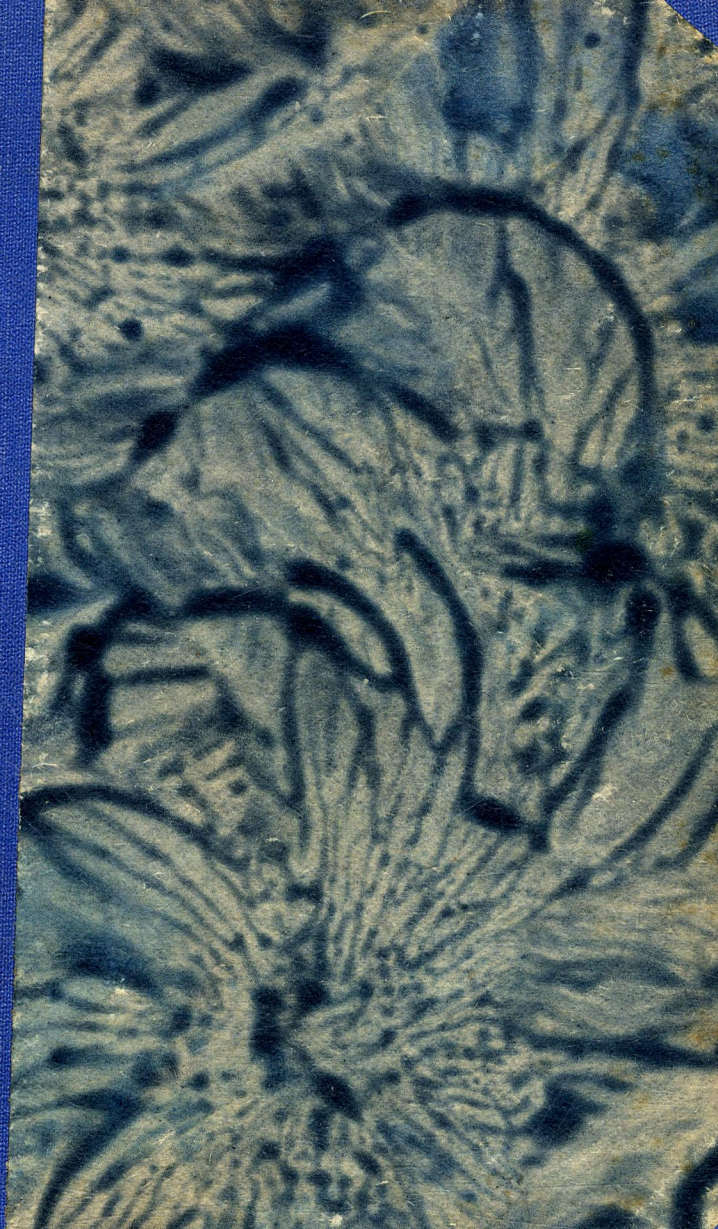

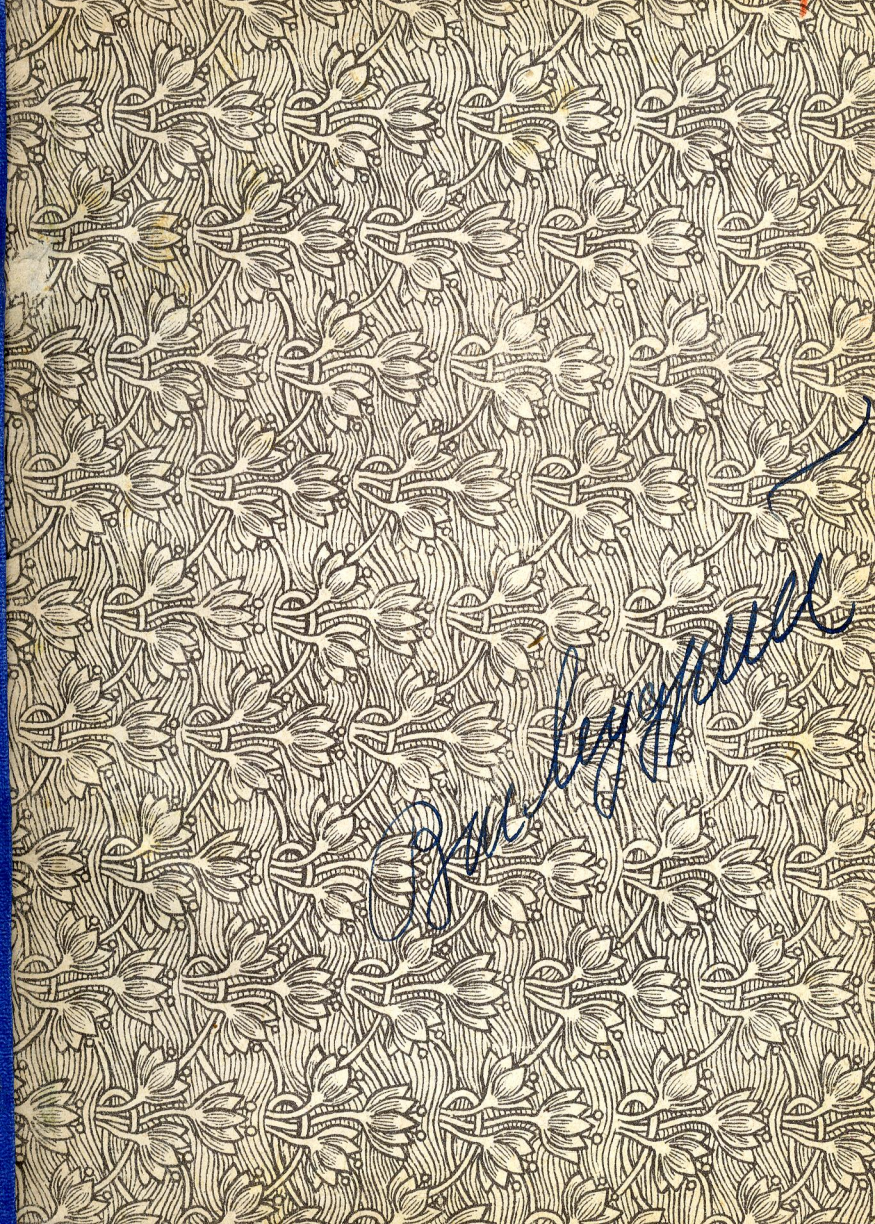

90 ГР

РОДИНИ

БІБЛІОТЕКА

О. КОБЕЦЬ

КАЛЕЙДОСКОП

06
10

О. КОБЕЦЬ.

(Варавва)

НАД БЕЗОДНЕЮ

ЧАСТИНА І.

НА ПЕРЕДОДНІ.

4244
Нак. Льв. обл
№ 9 (15) - 1941
ч. III - пекло
ср 247
вся нац-ая
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „РОДИНА“
ЛЬВІВ 1933

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 2733

ДРУКАРНЯ „ЧАС“ ЛЬВІВ, ВІРМЕНСЬКА 16. ТЕЛ. 76-24

ЗАМІСЦЬ ПЕРЕДМОВИ.

Дня 17 січня 1918 року погиб у Київі, підчас боїв з большевиками, автор цього твору, молодий український поет О. Кобець. Смерть постигла його на Софійському майдані, в мент, коли большевики наступали з Подолу на частини У. Н. Р. у завзятому бою.

По ньому остався записник, який передруковуємо осьтут з дуже малими змінами. А властиво, це не записник, а літературний твір. Твір високої мистецької вартости, що повинен дати Кобцеві в українській літературі неменш визначне становище, як Ремаркові, — в німецькій.

Кобець, подібно як Ремарк, малює жах війни, малює його так сильно, що аж потрясає. Але є в його творі те, чого не стрічаємо в Ремарка: — є глибокий, повний посвяти патріотизм. Кобець живе Україною і для неї нема в нього меж посвяті. Його „пацифізм", що був реакцією проти розбещеного імперіялізму державних, суперницьких народів, — а в першу чергу московського, — перестає бути пацифізмом в мент, коли на історичну арену виходить справа самостійности України.

І в тому саме лежить моральна вищість Кобцевого твору.

Артим Дніпровський.

Моїй матері Марії, що дала мені побачити цей кривавий світ, а сама, за гіркою працею ніколи не бачила ніякого світу, — з глибокою любовю цю книжку присвячую.

Син.

Жеребок ч. 827.

Того року на Україні була рання весна. В кінці лютня вже парувала свіжо зорана рілля; пишно зеленіли розкішні килими озимини, а сонце неначе завзялося змагатись з якимсь невідомим, дужим супротивником... Сонце і гріло, і бавилося останніми струмками на брудних канівських вулицях, підступно хвилювало молоду кров, а його буйне, нестримне проміння неначе гукало:

„Жити! Жити! Жити!"

Мене брали до війська восені. Ні главберова сіль, яку, за порадою досвідчених „першовільготників" я пив день-у-день кухлями, щоб украй зіпсувати шлунок й виявитися нездатним до страшної військової служби у царській казармі, ні десятки цигарок, що викурював їх уперше в житті, щоб зіпсувати на час призову серце, — ніщо не помогло...

Не міг стати в пригоді й пишно-лялькович, як струна натягнутий, з задиркувато

в гору накрученими вусиками, військовий писар канівського військового начальника, що, прочувши як смертельно не хочеться мені йти в салдати, просив небагато — тільки пять карбованців (то й то дуже делікатно: „знаєте, зачепив якось на службі царського портрета, звалив, розбив ряму й скло — під суд віддадуть, коли не полагоджу...") — не став у пригоді й писар обіцянкою, щось там таке сфальшувати для мого звільнення. Було гидко від очевидної його брехні і я рішуче відмовився від такої допомоги, покладаючися на недуги, і — мене забрали...

Властиво, забрали не відразу. Не восені, бо долі хотілося трохи побавитися, відволікти страшну хвилину. Мені випало завелике число жеребка — 827.

І після всієї брутальної процедури у „військовому присутстві", після ганебних годин худобоподібного огляду, штовхання, плескання чужими, поганими руками по голому тілі, після виміру, ваги й іншого, мене відпустили.

Цього року вперше, на час поклику новобранців, запроваджено в колишній Росії систему „запасних жеребкових", що аж до весни мали ними поповняти можливу випадкову недостачу покликаних.

Десь у повітрі може пахло вже майбутніми смертельними газами світового божевілля і царський уряд забезпечував себе від усяких несподіванок — залишав про запас, непотрібні в день призову, тисячі, „щасливих" із витягнутими великими жеребками.

І от, саме тоді, коли ото прийшла така гарна весна 1914 р., коли мені росли нестримні крила радощів, бо тількищо сам редактор київського часопису „Рада" прислав мені великого листа, де пропонував виїхати на батьківщину Т. Шевченка, в Керилівку і написати дописа-розвідку до спеціяльного збірника, присвячуваного 100-м роковинам народження Кобзаря, саме в той час, я дізнався, що таки заберуть мене в салдати.

Важко словами змалювати враження від тієї вістки, почуття, що опанувало мене тоді, — бо ще й тепер, коли пережив я стільки жахів, а передвчасно посріблені виски дають право спокійно споглядати в минуле, не можу стриматися, щоб не здрігнутися, пригадавши ті дні.

Думаю, що от такі самі почуття бувають у людини, що посеред тихого озера раптом перекинеться з човна у воду, не вміючи плавати і знаючи, що озеро те, — страшна безодня. Мабуть, те саме відчуває й худобина перед різнею, побачивши куди й на що її ведуть.

Ярко пригадую смертельну блідність і жах в очах моєї Дівчини, коли їй стала відома ця новина; пригадую дальше глибоко приховану усмішку — надію на вільне по мені місце, — у декого з товаришів-службовиків канівської земської управи, де я, молодий літами, мав добру посаду.

Все це згадую на те, щоб підкреслити всю глибину ненависти й огиди перед цар-

ською казармою, щоби сказати, що в той час я був не тільки „свідома“ людина, не тільки знав визначніші світові досягнення людської культури, а й знав ще історію України (за Аркасом й Грушевським), вже два роки був постійним кореспондентом одинокої тоді української газети „Рада“, знав, що царська армія, — знаряддя пригноблення націй, знав, що взявши до рук кріс, я стану маленьким коліщятком у складній машині царської сваволі.

Пішов я присягати не відразу на поклик, а щойно через кілька днів, коли вже якийсь доброзичливий приятель мого брата з „військового присутствія“, переказав через брата, що як не прийду завтра — пришлють арештувати.

Церемоніял присяги царатові в соборі, промайнув поганим сном перед моїми очима. І тільки через те, що присягало нас відразу четверо, а три мої товариші по недолі голосно, як папуги, підхоплювали й вимовляли за священиком слова присяги, не було неприємности з того, що я ввесь час мовчав, зціпивши зуби в безсилій люті.

Після присяги ми цілий день парилися в чекальні управи військового начальника. Мій „приятель“-писар, попікшися на бажанні зарвати з мене хабаря, всякими способами виявляв тут перед нами своє упривілейоване становище, допікаючи мені зокрема зайвими вигуками: „почекай там!“ „куда преш?“. Пригадую, що пращаючися з Дівчиною я міг видатися їй невдоволеним з неї, з її розпуки, бо

не мав вже слів потіхи для неї, не мав ні краплини надії, щоб поділитися нею з дорогою людиною...

У Київі нас було вже з десять чоловіка. За „старшого" дали нам якогось колишнього сільського писаря, — парубка нахабного, задиркуватого й безнадійно дурного.

А потім — „четвертий клас" у поїзді, запльований, загиджений, а за вікнами вагону таке буйне, таке бадьоре, таке життєрадісне сонце і такі розкішні, оксамітні килими озимини на Чернигівщині й Полтавщині... І поодинокі постаті хліборобів на полях, котрим я тепер нестерпуче заздрив, і незчислимі стовби над залізницею, і — починаючи з центра Росії — глибока зима з метелицями...

І довга-довга путь — через Петербург до Фінляндії...

В дорозі мої товариші — селянські парубки з Уманщини, Звенигородщини й Канівщини безнадійно „штокали", заздалегідь, підробляючися під салдатську мову; коло їхнього зацікавлення обмежувалося спогадами про вулицю; вони погано згадували дівчат, на тупих обличчях годі було шукати найменшого проблиску людської свідомости; „старшой" наш був глибоко переконаний, що він вже „начальство", пильно за всіма стежив, а зокрема за мною, коли я на кожній залізничій стації вибігав, щоб післати листівку-привіт своїй Дівчині. На цьому грунті ми оба кілька разів різко переговорилися, ніхто мене не підтри-

мував і зараз по виїзді з Київа я почував себе страшенно чужим та одиноким...

Промайнули в тумані засніжені вулиці Петербурга, гостро врізались і залишилися в памяти на ціле життя — спочутливо зневажливі завваги прохожих на нашу адресу: „сєрєнькіх гонят", — і нас ковтнув великий, фінляндський залізничий двірець...

„Двадцятий номер".

Перше, що приємно вразило мене з ментом нашого приїзду до Фінляндії це те, що й двірцева й поїздна служба у Фінів була своя. Зникли такі осоружно відомі й такі одноманітні та непривітні російські залізничники, а навіть фінські поліцаї, високі, стрункі в чорних одягах і високих, европейських шапочках, з паличками в руках, — замісць нашої шаблюки та револьвера при боці, — приємно втішали своєю зовнішною ввічливістю.

Та коли я, задивившися на всю ту нову обстановку, якось відстав від свого гурту новобранців, то в мить переконався, що й ця привабна з боку, фінська поліція таки лишалася поліцією. Чи то був залізничний фінський жандарм, чи просто поліцейський, але така сама ввічлива постать перегородила мені дорогу до перону і штовхнувши мене назад, почалась лаяти незрозуміло й мабуть грубо.

Минуло кілька важких хвилин, поки мені пошастило якось вихопитись з його рук, пояснивши, що мій гурт вже на пероні, що я — салдат, що мені треба до поїзду, і я,

прикро схвильований нарешті прилучився до своїх.

Їдучи з України я знав, що Фінляндія — країна в царській Росії автономна, що вона гостро бореться за свої права, що вона, після умови, не дає до царської армії своїх синів, що це — країна наскрізь культурна. Тому тим більше вразила мене, моя перша немила пригода з поліцаєм на симпатичній фінляндській землі, пригода що заносила грубою росій-щиною.

На залізничій стації Пуоккола ми вийшли з вагону та ждали щось з пів дня на потяг, що мав нас завезти на місце призначення. Ми нудилися в чистенькій, але тісній та вбогій чекальні, тинялися скрізь навколо стацій-них будинків зі соснового дерева, блукали поміж ялинками, багато вбраними в пишну, волохату снігову бавовну, пробували заговорювати з випадковими зустрічними Фінами, але на всі наші зусилля договоритися до чогось, зустрічали тільки лагідні, широкі посмішки й все те саме:

„Ей юмола!“ (Не розумію).

Надвечір надійшов поїзд, що мав везти нас далі — до Фрідріхсгаму. Наближаючися до нашого двірця, приніс він зі собою шумливий галас якоїсь розгульної салдатської пісні, що привернув мене, — замріяного про долю цієї півкавказкої, засніженої країни та її працьовитого, впертого, напричуд чесного народу, — до прикрої дійсности...

До Фрідріхсгаму їхали ми в одному вагоні з якоюсь військовою частиною. Салдати аж до пізнього вечора, поки не приїхали на місце, глузували з нас, отетерілих, затурканих „сєрих хахлов“, а вчас між черговими дотепами на нашу адресу — затягали пісню, нескладного салдатського репертуару.

Найбільше й найдовше, не зважаючи на очевидне невдоволення якогось „унтєра“ між ними, виспівували про „доброго молодця“, якого за старанням товстопузого купця взяли у салдати, а його милу, любу дівчину забрав собі той купець... Добрий молодець не зніс тяжкої розлуки й не менше важкої царської служби, повернувся темної ніченьки на село й на наругу люту, зарізав купця товстопузого... Далі в пісні йшла мова про стовбову дорогу на Сибір — каторгу холодную, про тугу дівчини самотньої...

Пісня була тужлива, майже бунтівнича і співали її салдати видно з чуттям. Сірі одноманітні, невиразні маски їхніх облич, світилися в той мент неначе проблисками високої людяности...

Я сидів, мов зачарований тяжкою повістю про долю новобранця, глибоко переживаючи всі його нещастя.

Та все це не заважало салдатам, у перерві між цією й іншою, часом грубо-сороміцькою, гидкою піснею, пускати всякі уїдливі й дурні дотепи на адресу нашого гуртка...

Я жадібно вдивлявся в ту цілу масу напричуд однакових облич, вишукуючи слідів

того натхнення, що опановувало їх підчас співу. Я заглядав їм в очі, пробував заговорити з деякими, і за всю дорогу до Фрідріхсгаму вишукав тільки одного, що мимоволі якось приваблював мене до себе. Втомившися глузуванням з нас, салдати напосідали на нього, дразнючи „нестроєвою командою", „баклажкою", а він, мляво відбиваючися, здебільша мовчав. А великі, розумні його очі, здавалося, приховували щось своє, щось таке, чого йому не хотілося викладати перед цією нерозважною масою. Коли салдати страхали нас якимсь „двадцятим номером", він кілька разів намагався ослабити наше лячне враження, заспокоюючи нас, що зовсім не такий страшний той „двадцятий номер", який чекає новобранців і, про який стільки страшного наговорили нам інші його товариші.

Мимохіть уся моя симпатія відразу стала по його боці, і я всю дорогу інстинктово тулився до того куточка, де сидів цей незнаний приятель, ця людина в салдатській шинелі...

А „двадцятий номер", — це була справді неприємна річ.

Пізно ввечорі ми приїхали до Фрідріхсгаму.

Голодні і виснажені довгим переїздом, ми йшли ще майже годину, навантажені клуночками та салдатськими скриньками з Фурштадту (передмістя), де був залізничий двірець, на другий кінець міста, до казарми. В полковій канцелярії ще працювали. Нас хутко пе-

реписали, перенумерували й наказали відвести до — „двадцятого номера".

Це виявилася просто собі, глибока яма, де колись була або ледівня, або може камера середньовічної вязниці. Метрів три в глиб треба було злазити крутою драбиною, де не всі щаблі були цілі, щоб опинитися в круглому, досить великому приміщенні — підвалі, з малесенькими, високо при самій землі гратованими вікнами. Кругом попід стінами був вузенький прохід, а посередині, в два ряди стояли соломою застелені нари.

В ямі було темно, вохко й неймовірно брудно. Під ногами чавкотіла повтоптувана в грязюку, давно не змінювана, солома. В одному куточку поблизу віконця, блимала маленька газова лямпа. В ямі було сто чоловіка, гуло як у вулику, а наш прихід зустріли тут голосними вигуками й не зовсім бистроумними дотепами, попереміщуваними з брудною, тягучою як повітря в цьому льоху, салдатською вже лайкою.

Були тут такі самі як ми, „запасні жеребкові", зігнані з усіх країв Росії та ждали, — відбуваючи тут своєрідну карантану, — поки поділять їх відповідно до росту й порозпихають по окремих сотнях.

Були такі, що сиділи в цьому „двадцятому номері" вже по два тижні...

Спати полягали ми на нарах купкою, щільно пригортаючися один до одного, бо було холодно. Чи спав я тієї ночі хоч трохи, важко пригадати, але денні враження довго

не давали втихомиритися думкам. Думки переплiталися в дивовижне мереживо спогадів про рідну хату, про соняшні весняні ранки, про великі надії на прийдешні, погожі життєві дні.

Неспокійні, молоді новобранці ворушилися то тут, то там, стогнали крізь сон, сміялися, лаялись. Один голосно, спросоння розмовляв, розбуджуючи сусідів і викликав лайку, нарікання, стусани від найближчих. Прокидаючися від стусанів, хлопець кліпав невторопними очима, позіхав, повертався на другий бік і миттю засипляв, знову починаючи розмовляти про все, що бачив чи робив удень...

А нагорі, над щільно зачиненими віконницями нашого льоху, розмірено ступав вартовий, що дві години чути було залізні кроки кількох чоловік, якісь притамовані вигуки команди, клацання рушниць, і знову тупіт кількох... Змінялася варта.

Чи треба було тримати нас отак, як арештантів?

На думку представників царського ладу, було треба, так само, як тримати потім три й більше місяців новобранців у подвіррі казарми, без права виходити за ворота, поки не вдовбають у голову людині, що він — „защітнік отєчєства", особа недоторкаєма, гроза для ворогів внутрішніх і зовнішніх.

А надто треба було тримати тут, у Фінляндії, в частинах окраїнної царської армії, де більше було небезпеки розкладу, де,

3А229

через те, дисципліна була вдесятеро суворіша, де дисципліни тієї багато хто не витримував (пошепки переказували нам уже по дорозі до Фрідріхсгаму, що зовсім недавно оце якийсь смоленець повісився в сосновому бору, недалечко від казарми), де навіть платні салдати одержували аж на 50 відсотків більше — 75 копійок на місяць, замісць звичайних 50 к.

Проте, пригадуючи тепер усі тодішні образи, я не находжу в закутках памяті ані рисочки, ані натяку на якусь реакцію проти отсієї нової, безглуздої жорсткости, проти поневіряння в цій брудній, холодній ямі, бо про неї в дорозі нам, глузуючи з нашої „сірости", наговорили салдати багато жахів усяких, багато гіршого, багато мерзотнішого, багато гидотнішого...

Для мене воно, оте гидотніше, прийшло, тогож вже вечора, коли на нарах відразу засвербіло звідусіль тіло, і допитливі пальці, послані на розвідки, почали намацувати скрізь десятки, а може й сотні гидких, страшних салдатських вошей...

Після того вже очі ні на хвилину не заплющувалися, і з порожньою від мук та огиди головою, з червоними, запаленими очима, встав я здосвіта, зачувши згуки сурми, що вигравала „ранішню зорю."

Потім від нас відібрали все своє.

Навчений у вагоні симпатичним салдатиком, я з глибоким болем на серці, викинув по дорозі кілька дорогих листів, знищив світлину Дівчини (знущатимуться нестерпно!),

Львівська державна наукова бібліотека
№ 2733
Львів. Бібліотека 17 АН. УРСР

і потихеньку підсунув під лавку вагону моє єдине багатство — свою першу збірочку незграбних, наївних віршів „Ряст", видану за рік перед тим у Каневі.

Тому то на перегляд майна у наших куферочках, другого дня, став я майже спокійний, на велике горе собі забувши, що в оправу записної кишенькової книжечки була вставлена ще маленька фотокартка моєї Дівчини..

Брудна, блискуча від потового сала „унтєрова морда" зневажливо скривилася, він сказав щось про Неї надто прикре, я не стерпів — відповів, але в ту саму мить його пястук опинився перед моїм носом і, крутячи ним, підстаршина запінено зашипів:

— А єто відал? Ти у меня помалківай, трах-трах-тара-рах!

На моє щастя, довічна людська зрадниця — надія — десь глибоко схована була в сутінках свідомости, і то вона, надія, загублена остаточно в Каневі й народжена в час подорожі, надія на можливе звільнення з салдатчини, стримала мене, не дала кинутися розлюченим звіром на гидкого „унтєра", і я змовчав... А могло бути інакше.

Про те, як могло бути інакше, я дізнався й часто чув потім із наказів по російських військах, вичитуваних вечорами й ранками в казармі, перед зборищем кожної роти (сотні) — про кари за опір начальству.

Ті накази, може навмисне фабриковані, для залякування, а може й справжні, завжди говорили нам, що в такій і такій частині, та-

ких і таких рядовиків — за непослух, за грубі відповіді начальству, військові суди засуджували завжди на сувору кару... А з-поміж кар найлекша була — довголітнє перебування в дисциплінарному батальйоні, звідки всім стелилася одна путь — на шибеницю.

Відібрали нам увесь одяг, білизну, гроші, майно, й повертали тільки порожні скриньки та по карбованцю грошей, наказавши кожному придбати негайно по дві щітки — для одягу й чобіт, та по пачці крейдяного порошку для чищення гудзиків на одностроях...

Одягли мене в старий, брудний, заялозений салдатський одяг, ніодин принесений картуз на мене не налазив так, що нарешті магазинер спересердя кинув мені такий, який йому під руку попав.

Побачив я себе в дзеркалі вже багато пізніше і — жахнувся...

Це не був я. Була якась чужа, смішна, в незграбному одязі й у надмірно малому кашкеті без дашка, — потворна постать рядовика стрілецького полку.

На наше щастя, почали масово занедужувати в льоху новобранці, прийшов якийсь лютий, непривітний лікар, і днів через пять, нас порозпихали по казармах.

Я потрапив, з огляду на свій зріст, до останньої — восьмої сотні, що всьому полкові стала предметом зїдливого глузування.

— Васьмая рота баклажкі патеряла! — папугами вимовляли вслід нам представники

всіх інших сотень, де б тільки не зустрічали нашого брата.

Але й ми не змовчували: кожна рота мала якесь прикре прозвіще, і кожен уважав за свій патріотичний обовязок, обурюватися за свою роту й ганьбити чужу...

Доктор Кайціюс.

Хоча призвіще цього полкового лікаря й нагадувало собою щось не руське, але ні в обличчі, ні в постаті, ні — особливо — в семиповерхових „матюках“ цього лютого ескуляпа, справді не було нічого не руського.

Перед тим, як поділити нас по ротах, ми повинні були стати перед каламутні очі цього людського виродка в „околодку“, тобто в полковому шпиталі.

Раннім ранком якогось холодного, морозного дня (весна в Фінляндії приходила пізно), нас вишикували й погнали просто з „двадцятого номера“ до околодку.

Я мало вірив тому, що оповідали в льоху про „Кайтуса“ — просто тому, що бачив, як сіра, затуркана несподіванками маса новобранців, сильно перебільшує всякі життєві явища, й тому йшов на огляд майже спокійно.

В передпокої шпиталю, перед довгим коридором із блискучою, з мармурових плит, підлогою, нам наказали роздягтися відразу всім кільком десяткам людей. У приміщенні шпиталю температура була багато нижча нулі, коридором гуляв холодний, пронизливий вітер,

пара йшла з уст широкими клубками, затуманювались, рясно заморожені ззовні вікна.

Заохочувані притишними окриками—шипінням „унтєра“, ми почали хутко роздягатися, незрозуміло поглядаючи один на одного (холодно ж!), і нас вишикували „в затилок“ у тому довгому коридорі — всіх голісіньких, як мати на світ породила.

Памятаю, що чекали ми жахливо довго; може минула година, може півтори чи й дві, поки в глибині коридору відчинилися двері „Кайтусового“ кабінету, звідти визирнув чорнявий однорічник-фельдшер з панькуватим, викоханим обличчям, і гукнув, намагаючись надати своєму вигукові якнайбільше зневаги й суворости:

— Захаді па аднаму!

І от, стоявши трохи не в кінці коридору ззаду, я за кілька хвилин почув хрипкий, мов розбитого казана, голос, що ніяк не подабав на те, що походить від культурної людини. Це було якесь оскаженіле гавкання, надзвичайно цинічне, грубе, зневажливе. В найгидкіших сценах піятики, сварок, бійок, що їх спостерігати доводилось мені в житті на ярмарках, на пристанях, по шинках, не вміли так смаковито рясно висловлюватися, як висловлювався голос „Кайтуса“.

Коли я вже стояв у дверях кабінету, то мав нагоду побачити і саму постать лікаря, і ввесь спосіб медичного огляду.

Наказавши новобранцеві стати на два кроки від себе, низенька, присадкувата, ху-

дорлява людина в окулярах, заросла костру-батим клоччям сивого, густого волосся на всьому обличчі, хрипко гукала, показуючи багато золотих зубів у роті:

— Покажи! (трах-трах-та-ра-рах!).

— Підійми ногу!

— Повернись!

— Пшол назззад!

Витягшися струнко, непорушною статуєю стояв з боку фельдшер, в особливо патетичних місцях словоблудства свого начальства дозволяючи собі злегенька, улесливо посміхатися, але так, щоб в кожну мить встигнути прибрати на обличчі знову маску слухняности, покори й глибокої поваги до високого авторітету доктора Кайціюса.

Вигукнувши тих кілька команд, лікар щось буркав із-під вусів до фельдшера, фельдшер, згинаючись прямокутником, щось писав у книзі огляду, і знову випростовувався, пожираючи очима начальство.

В момент, коли на вигук лікаря, новобранець підіймав ногу в гору, „Кайтус" нахилявся на одну мить до ступеня, пильно зиркав крізь золоті скуляри і, загнувши чергову, ще нечувану лайку, буркав щось до фельдшера.

А нас вже попередили, що смертельно не любив лікар брудних ніг.

Ми вже чули, що який би не був хворий салдат, а коли у нього, під брудними салдатськими онучами, виявиться брудна, немармурово біла, як того вимагав ескуляп, нога,

прописував він у ротній книзі відвідувачів шпиталю, єдині ліки:

— Мєрзавєц. Четирє часа под ружйо с полной викладкой.

— Лодирь. На троє суток под арест.

— Сімулянт. 10 нарядов внє очєрєді...

Коли черга дійшла до мене, і я сказав своє призвіще й місце народження, фельдшер не стерпів, щоб не спитати напівголосно:

— Ти же, кажется, хахол, а говориш чісто по-рускі?

Кайціюс впялився в мене очима.

Я відказав:

— Говорю літературним руским язиком...

Золоті окуляри у лікаря здригнулися, він поставив руба голову, схиливши лоба вниз, і не відривав від мене погляду. Я сподівався, що зараз господин доктор перевершить свою майстерність у високих словесних вправах і, не відводячи свого погляду, не мигнувши, дивився йому просто в вічі, в блискучі шкельця окулярів.

Я тремтів, як тремтіли і всі попередні оглядувані, і ті, що були ще позаді мене, бо всі ми неймовірно померзли, голі, стоявши босими ногами на холодній камяній підлозі. А передчування гострої образи, що ось-ось опалить, сипнувши гарячим приском нахабної лайки з перекривленого рота лікаря, вмить розлило по жилах мені струмки гарячої крови, і я заспокоївся. Перестав тремтіти.

Кайціюс мовчав довгу-довгу хвилину.

— Здоров? — тільки й спитав, нарешті,

— Здоров, — відповів я, гіпнотизуючи його шкельця.

— Пшшшол! — гукнув він, і щось буркнув фельдшерові.

І вже одягаючись аж у передпокої, я чув, як належну мені порцію брудної лайки виливав „Кайтус" удвічі, утричі, а може й удесятеро лютіше на голову тому, чия черга ставати на медичний огляд припала після мене...

Не думаю, щоб на випробуваного у всяких життєвих пригодах шляхотного лікаря, вплинула моя відповідь фельдшерові, — тепер я, маючи пізніший досвід, коли в найтрагічніші хвилини життя, стрічаючися з ворогом очима, я рівним, глибоким поглядом обеззброював нераз його, — тепер я маю підстави думати, що й тодішній мій, незатурканий ще салдатською муштрою, прямий, упертий погляд, зломив солодкі лікареві наміри — смачно, за звичкою, вилаятися, облити брудом ще одну, чергову, залякану людську постать, і „Кайтус" тільки й спромігся на останній удар, неначе батогом хльоснувши зневажливим: „Пшшшол!"

А пізніше, в казармі, я довідався ще про один цілком достовірний факт із галузі „кайтусівських" методів лікувати салдатів, а саме:

Якийсь новобранець, таки нашої, восьмої роти, невдовзі перед приділенням мене туди, раптом занедужав і в гарячці ледве дійшов до околодку. Не міряючи температури, на що взагалі не було звички в цьому пристановищі військової медицини, „Кайтус" ствердив, що у хворого брудні, немиті ноги.

Не розпитуючи далі, він написав у книжці, за звичкою:

— Мєрзавєц. 4 часа с полной викладкой.

„З повною викладкою" — це значило простояти на місці двічі по дві години, ні на хвилину не ворухнувшися, з рушницею на плечах і з повним салдатським навантаженням, що разом давало рівно два пуди ваги. За час стояння, людина до краю вмлівала, під підошвами чобіт ставало мокро, після двох таких годин людина три дні почувала себе розбитою, хворою.

Нещасливець не витримав і перших двох годин, бо ще до околодку йшов з температурою, мабуть, до 40°, і там таки, під рушницею з викладкою, захитався, впав, і скінчив своє молоде життя.

І коли „Кайтусові" довелося оглядати трупа, щоб констатувати причину смерти, він побачив, що ноги у помершого знову не помиті і люто гукнув:

— Га, негіднику! Шкода, що не знав я — був би не чотири, а дванадцять годин прописав!..

Цілком зрозуміло, що ніякого слідства в справі смерти одного з сотень тисяч відірваних від родин, від роботи, від людського життя, ніхто ніколи не провадив, винних не шукали, і про цю подію тільки пошепки переказували собі затуркані салдати, в хвилини товариської щирости поміж собою, та й то пильно озираючись, щоб не підслухав, бувало, розмови „унтєр" чи навіть „єфрейтор—отдєльонний"..,

Хома Мельниченко.

І ось я — в казармі.

Довге, старе, з низенькими стелями й з повибиваною підлогою приміщення, заставлене густо ліжками, з окремою закутиною, прибраною на церковний лад; тут велика ікона Богородиці з підписом, що ікону „сооружено на средства ніжніх чінов“ цієї роти, із невгасаємою лямпадкою, та з чимось подібним до церковного аналою, застеленого червоною матерією.

У другому кутку цієї кімнати — простий, деревляний стіл, без шуфляд, нічим не вкритий, для вартового („днювального“).

По стінах казарми давно-давно поналіплювано, дуже тепер позасиджувані мухами й вицвілі від часу, галасливі малюнки-олійографії з описом героїзму російських салдатів, від найдавніших часів.

Оповідання про це були такі беззмістовні, такі безглузді, що ніяк не давалися охопити звичайним людським розумом і, здавалося мені, що такий спосіб агітації за дисципліну,

ділати мусів на салдатську масу, якраз у протилежному напрямку.

Рівно о шостій (так починався день) вартовий сурмач надворі вигравав „ранішню зорю". Ми всі тоді зривалися, як опечені з ліжок, прибирали постіль, умивалися, чистили чоботи й до сліпучого блиску гудзики на мундурах та шинелях і босі, постеливши онучі перед собою й поставивши наваксовані чоботи струнко в ряд,— вишиковувалися по одному, довгим рядом, у довгому приміщенні казарми...

Все це треба було встигнути зробити за 15 хвилин. І горе тому, хто не встигав. Рівно в чверть на сему являвся сам справник, підпрапорщик Данілов, заспаний, з підпухлими очима, завжди зранку сердитіший ніж коли, але сам вичищений і наваксований, як ми всі, —і починалася перевірка.

За найменшу порошинку на одязі, за неблискуче наваксовані чоботи, за не зовсім чисті ноги, а найбільше й найчастіше — за те, що гудзики не горіли, як „чортов глаз", справник голосно картав винуватого й щедрою рукою роздавав „наряди" (якусь позачергову роботу) та призначав інші кари, в межах своєї влади. Винуватий мав мити й витирати мокрою тирсою підлогу всієї казарми,— находячи на це час, поза всіма навчальними годинами, — чистити картоплю для кухні в час, коли ми відпочивали, різати на кухні мясо на порції, приносити нам їжу, мити посуду, стояти по дві години перед царським портретом струнко, з рукою під козирком.

Таким найбільше способом, способом щоденного покарання, й робленно всю чорну роботу в казармі.

А що ті кари ніяк не впливали виховуюче на винуватців,—людей або з природи неохайних, або чомусь нелюбих фельдфебелеві, то вже так і повелося, що була в казармі майже постійна незмінна бригада чорної робучої сили, і ті, хто не наражався на фельдфебелеву неласку, могли спокійно служити рік і не знати, яка буває на салдатській кухні неприємна й брудна робота.

Мені здавалося, що цей спосіб кари — наш фельдфебель й вибрав собі за систему, зганяючи незрозумілу злість на нелюбих йому салдатах.

До таких нелюбих, належав в першу чергу і мій найбільший у казармі приятель, Хома Мельниченко.

Прибув він до нашої казарми через тиждень після мене, так само через „двадцятий номер", так само з запасних жеребкових, походив з України, служив, як сам казав, за писаря десь в одеському окружному суді, мав дуже виснажене, змарніле, скивасте обличчя, й хутко заростав рудуватою щетиною, завжди справляючи враження неголеного, невмиваного, неохайного.

А те, що приїхав він до полку у всьому „казьонному", почавши від жовтих, чотирикутніх чобіт аж до салдатського картуза, і привіз папірця, що ввесь одяг треба йому відібрати й повернути до військового начальника на

місце призову, — виразно свідчило, що Хома Мельниченко явився на призовний пункт, коли не зовсім голий, то в кожному разі в якомусь невимовному лахмітті.

Це відразу викликало у мене велику до нього симпатію, побудовану на думці, що Хома, — коли не запеклий богемець, то, щонайменше — одеський золоторотець. Про те, що він зазнав у своєму житті всіх принад життя портових безпритульних, я таки пізніше дізнався від нього, але що це була надзвичайно чесна й щедро природою обдарована людина, незабаром переконалися ми всі.

І хто зна, може саме те, що Мельниченко прибув до нас голодранцем (у чужому) і дало підстави нашому фельдфебелеві поставитися до нього з першої вже зустрічі, надто зневажливо. Тієї своєї зневаги, слідом за ним, і все ротне начальство не змінило до Мельниченка й надалі, за ввесь час його гіркої служби в полку.

Після перевірки, ми нашвидку пили чай з чорним, кислим хлібом, проспівавши перед тим, під орудою фельдфебеля, ранішню молитву, і в пів на сему вирушали вже на подвіря — вправлятися у марші, вчитися поводження з рушницею і т. д.

Через дві години, — стомлені, захекані, вертались до казарми й безпосередньо по тому, бралися до руханкових вправ.

Найбільше далася мені в знаки, „кобила", через яку треба було з розгону вздовж перестрибувати, а я кожного разу, стрибаючи,

падав і боляче обтовкувався. Це вихликало глузування начальства, але товариші дивилися на це байдуже, бо неодин з них падав і потовкався. Одного разу, коли я потовкся аж до непритомности, пригадую теплу, матірну ніжність Хоми Мельниченка.

Він сів поруч мене на ліжку, куди я доплентався від „кобили" й упав, умліваючи з нестерпного болю,—і якимись лагідними, братерськими словами потіхи та тихо висловлюваним обуренням, виливав на мене, як найкращі болегамовні ліки...

Після руханки надходив нудний і найдурніший своїм безглуздям час: нас поділяли на гуртки, розсідались ми в казармі по кутках, —і починалася дика салдатська „словесність":

— Хто єсть салдат?

— Што єсть знамя?

— Скажи, Сєдов, повний титул князівни Ольги!

— Што такоє присяга?

А найбільше й найчастіше:

— Хто єсть враг унутрішній і зовнішній?

За професора цієї славетної словесности був четовий „дядька-єфрейтор", людина зовсім малописьменна, нерозвинена, але нашпигованя за два-три роки салдатчини всякими істинами, на тему про те, що „студенти і євреї — вороги унутрішні..."

Після словесности, — знову маршування, бігання здовж і впоперек по подвірю казарми, аж поки не грав сурмач на обід.

На обід приносили чергові завжди синю, з поганo почищеною й немитою картоплею, юшку, і окремо понастромлювані на патички „порції"—шматочки виваренoго мяся,—і день-у-день гречану кашу з салом.

Від тієї каші, з не завжди свіжим салом, щоночі в казармі стояв важкий, чадний дух, від якого на ранок боліла голова й дерло в горлі, а вночі, коли припадало вартувати в казармі, я просто не міг найти собі місця, часто відчиняючи двері й жадібно вдихуючи струмки морозного, чистого повітря знадвору.

По обіді — година відпочинку, далі знову муштра надворі й у казармі.

За кілька хвилин перед девятою, нас вишиковували в казармі на перевірку, потім ставили в півколо перед іконою на молитву і, зачувши згуки „вечірньої зорі", фельдфебель командував „до молитви готуйсь!" і дирігував. Тоді уся рота хором виспівувала „спасі, Господі, люді твоя" та ще одну постійну молитву.

Найбільш надокучило нам слухати ще щовечора моралізаторське казання фельдфебеля на тему: — який повинен бути російський салдат. Казання нудне, безбарвне й до чортів остогидле, бо завжди однакове. Часом знову вислуховували ми, з похнюпленими головами, чергові накази про присуди військових судів неслухняним, дезертирам та іншим злочинцям,— і лунала команда „спать!"

Моє ліжко було поруч Мельниченкового.

З перших днів знайомства, Хома виявив себе, як соковитий, цікавий оповідач. Його життєві пригоди були більш барвисті та змістовніші за все, що я будь-коли читав у книжках, а феноменальна його память докраю мене дивувала й примушувала з побожністю ставитись до цього мізерного на вигляд, хлопця.

Незабаром у нашому куточку так і повелося: як тільки відбувши вечірні заняття, ми пересвідчувалися, що начальство з казарми пішло, з найближчих ліжок стягався гурток зацікавлених, і Хома, викуривши перед тим, потайки від днювального, цигарку, прокашлювався й починав оповідати. Часто його перекази про звичайні, буденні явища набирали форми справді мистецьких творів, і всі слухали, як зачаровані, геть-геть за північ...

А то починав він переказувати якусь повість Джека Лондона чи Кнута Гамсуна, чи ще щось, не менше грунтовне й велике. І я, здивований, глибоко вражений, мусів признаватися, що память у Хоми Мельниченка — справді надлюдська. Він починав з того, що виголошував назву твору, імя автора, рік і місце видання, том, розділ, назву розділу, а далі — сторінка за сторінкою — переказував повний зміст цілої повісти, зупиняючись на нових уступах передихаючи перед новим розділом і ніколи, — як мені здавалося, — не порушивши цілости твору, не схибивши й на рядок.

Спершу думалось мені, що просто людина захопилась ось одним твором і вивчила його напамять. Але пізніше я примушений був ствердити, що не тільки одну річ знає Хома напамять, а все, що читав він, укладалося в його дивовижній голові струнками рядками, довгими звоями, які він потім і розгортав нам впродовж цілих тижнів і місяців, скрашуючи нудні години вимушеного лежання з раннього вечора в ліжку.

Вдячні за розвагу, слухачі всяко старалися полекшити йому долю в казармі, але даремна була праця: раз начальство не злюбило, нічим вже не допоможеш. Хома Мельниченко щодня мусів виконувати десятки нарядів поза службою, не мав ніколи хвилинки для відпочинку, але приймав усе те філософічно спокійно, не падаючи духом. Надходив вечір, ми знову присувалися близенько до його ліжка і він так само, як вчора, як і позавчора, далі розгортав перед нами, принадні сторінки кращих творів кращих представників людства.

Мав Хома ще один дар природи — хороший, зворушливий, оксамітний голос — баритон, якого не втратив, дарма що, — як сам говорив, — любив випити і пив часто й багато, розуміється, давніше заки попав до казарми.

Він не дуже охоче підтягав у гурті, коли ми, цілою ротою збившися в коло, на команду „до пісні готуйсь!", „крок на місці!", без-

глуздо тупцяли й виспівували годинами (особливо неділями) „Коробушку", „Под ракітою зеленой" та інші салдатського репертуару пісні.

Більш охоче Хома співав у гурті, коли за його почином, рота починала співати „Ой, у лузі", „Ой, на горі та женці жнуть". Але на „малоросійські" пісні не дуже погоджувалось начальство, завжди звертаючи на найбезглуздіші змістом і найдальші салдатському серцеві, заяложені в віках, російські патріотичні воєнні пісні.

Але на самоті Хома співати любив.

Присяде отак десь на підвіконні, коли в казармі або нікого немає, або є всього кілька чоловік, задере голову вгору, заплющить очі — може, щоб не бачити казарменної обстановки, — і заллється-заллється тремтливими, чарівними згуками...

З салдатських пісень найбільше любив співати про чорного ворона:

„Ти скажі нам, чорний ворон,
ти откуда прілєтєл?...

В пісні йшла розмова сестри з вороном про те, звідки ворон прилетів, та що ворон із собою в дзьобу приніс з далекого краю. Ворон відповідав, що приніс вістку сестрі — жовту кістку з далекого поля бою: її братові очі випивши, біле личко поклювавши, приніс ворон їй на спогад те, що від брата лишилось на полі...

А з сторонніх — інтелігенських — любив Хома й найчастіше виспівував некрасівську:

„Єду ль я ночью по уліце тьомной,
бурі ль заслушаюсь в сумрачний день, —
друг мой сєрдєчний, больной і бездомний,
вдруг промєлькньот предо мной твоя тєнь...
Муж тебє випал нєдобрий на долю —
с нравом жестоким, с тяжолой рукой...
Не помірілась — ушла ти на волю,
да не на счастьє сошлась і со мной...“

Далі говориться про злиденне життя з маленькою дитинкою в нетопленій хаті, про те, що смерть заглядає в знесилені очі героя, а вона з дитинкою лишається після нього знову без притулку, без поради...

Останні два з наведених тут рядків пісні Хома виспівував з особливим чуттям, з якимось екстатичним піднесенням. В той час він забував за все на світі і здавалось, що то він — основна дієва особа пісні, що то він сам звертається до нещасливої подруги своєї — „друга сєрдєчного, больного і бездомного“...

Незабаром Хома одержав, на свою велику радість, пакунка з мандоліною.

— Це від неї, — тільки й сказав він на всі зацікавлені розпитування. Але ніколи нікому нічого про неї не оповідав, і за це я ще більше почав шанувати свого друга, бо ніколи не міг спокійно слухати, як розбещені парубійки слиняво розповідають усяку гидоту про „бабйо“ — про тих, хто їм життя дає,

коло кого вони самі може натхненно вмлівали десь там, на далекій батьківщині, зоряними ночами...

Грав Мельниченко й на мандоліні якось особливо гарно, з глибоким чуттям.

Та після того, як фельдфебель, дізнавшися про Мельниченкову вмілість, почав його і раз, і вдруге, і втретє викликати вечорами до себе — розвеселювати гостей співами та грою, — засумував Хома: і співати, і грати покинув і ні на які наші благання не зважав.

Після першого виклику до фельдфебеля — це було вже на весні, а жив фельдфебель у подвірі казарми, в казенній квартирі, — Хома, вернувшись пізно до казарми, вже не оповідав нам своїх чудових пригод, не переказував кращих творів літератури, а саркастично посміхаючись, тільки мені й сказав, як начальство поставило його на бальконі, довго добираючи найзручніше місце перед відчиненими до кімнати дверима, де випивали й розважалися гості, і примусило його проспівати ввесь репертуар, не догадавшися, бодай про людське око, почастувати чимось — нехай шклянкою чаю, чорт його бери! — і звертаючись до нього, як і в казармі, брутально на „ти". А часом ще й висловлювало недотепні, дубові критичні свої думки про Хомині співи та гру...

Другого й третього разу Хома Мельниченко вертався ще похмуріший...

Після того, здається, вже більше начальство його не викликало; що там у них ста-

лося — я так і не знаю, але фельдфебель від того разу ще лютіше напосідати став на Мельниченка-салдата, не пропускаючи й найменшої нагоди, щоб допекти йому якнайболючіше, щедро наділяючи „нарядами“ та всякими іншими карами сердешного артиста...

„Чужородці“ в нашій роті.

Наша рота, так само як і всі фінляндські стрілецькі полки, складом своїм була дуже кострубата: найбільше тут було новгородських, псковських, вітебських, смоленських, чомусь багато архангельських, чимало Поляків із Сувалківської, Гродненської, Сєдлецької губерень; були Естонці, Фіни з російських повітів прибалтійських країв, було кількох Жидів і навіть один Болгарин. Українців пригнали до Фінляндії року 1914-го вперше.

Неприхильного свого ставлення до чужородців начальство зовсім не скривало, й кидалося те ставлення в вічі вже на перший погляд. Найбільше ганяли, навантажували найважчою роботою, найчастішими „нарядами“ наділяли саме чужородців, а підвищення службової ранги не зважаючи часом на найретельнішу службу, могли чужородці даремно чекати роками. До учбової команди, звідки виходили опісля підстаршини, чужородців зовсім не брали. Спритнішим із них довелося або мовчки тягти ярмо рядовика всі три з половиною роки служби, або відбувати

службу відповідно до фаху, серед трохи лек ших обставин, у спеціяльних командах.

У нашій роті, наприклад, чимало Поляків було в кравецькій майстерні, Жидів — у шевській, за кухаря теж був якийсь чужородець. Але це — спритніші, більш розвинені.

Та були тут і покривджені долею типи чужородців, що ніякого майстерства чи ремесла не знали. Для них військова служба була гірша за всяку каторгу.

Не можу без глибокого жалю згадати сердешного болгарина Петка Делі-Бошка, що попав до фінляндського війська майже разом зі мною, просто з якогось огороду болгарської артілі в Басарабії.

Це була здорова, червонолиця, з великими, овечими очима в довжелезних, чорних віях, доросла дитина, як справжній син басарабських степів, наївна й довготерпелива. Петко Делі-Бошко, собі на горе, не знав ні трохи руської мови. На цьому тлі, та на тлі цілковитої його неписьменности, довелося бідному хлопцеві вистраждати, мабуть, багато більше в казармі, ніж вистраждав він, працюючи за наймита на городах своїх земляків...

Я мав нагоду бачити, як цей веселий, з беззмінною усмішкою на вустах, життєрадісний юнак, що спочатку подитячому широко вдивлявся у цей новий і дикий для нього світ, поволі, день за днем, тиждень за тижнем занепадав духом, марнів, усього став жахатися, замикався в собі, як затуркане звірятко кож-

ної хвилини сподіваючися якогось дошкульного удару з несподіваного зовсім боку.

А ті удари, з ласки начальства, на Петка сипалися, аж занадто щедро. Нерозуміння Петком Делі-Бошком руської мови, крім безпосередніх, прикрих для нього наслідків — він не міг ніяк второпати слів команди, повертався завжди не туди, куди поверталися всі, — приносило йому щей наругу від всеї салдатської братви, що часто знущалася над болгарином, влаштовуючи собі веселу розвагу з затурканого, засмиканого звірка.

На ще більше собі горе, попав Делі-Бошко до рук „єфрейтора" Уткіна, колишнього дрібного прикажчика якогось лісового складу, людини зовсім некультурної, грубої, а головне—безнадійно дурної й хвалькуватої.

„Дядька" Уткін, зневірившися в тому, що Петко колись навчиться військової муштри в загальних лавах новобранців, узяв собі Петка в індивідуальну обробку. Він ганяв його по подвірю в той час, коли ми відпочивали, посилав щодня на кухню до роботи, ганяв його до полкової крамнички по цигарки, примушував чистити свої чоботи й гудзики, наказував на вправах з розгону падати в брудні калюжі, а потім,— даючи пять хвилин часу — чиститися, доводячи себе до „справжнього" салдатського вигляду...

А найбільше „єфрейтор" Уткін знущався з Петка в казармі виставляючи його „на позір" з рукою під козирком, перед царським портретом. Не було дня, щоб цей, садист не

ставив отак біднсго Петка на дві, три або й чотири години, примишуючи сотні раз вигукувати, на потіху іншим, надзвичайно важкі й ледви чи зрозумілі для нього фрази:

— Ваше імпєраторскоє вєлічество, я — дурак!

Я не пригадую, за всі три місяці перебування в фрідріхсгамській казармі, щоб хоч одного разу пощастило Петкові вимовити цю важку для нього фразу правильно. Але якось після того, як Петко знову переплутав слова, Уткін, запінений, червоний солодко матюкнувши, гукнув:

— Слушай і повторяй: ваше імпєраторскоє вєлічество, отдельонний командір Уткін говоріт, что Делі-Бошко дурак, говорі: Делі-Бошко дурак!

Петко — чи з ляку, чи, може, зі злости навмисне, — голосно й одним духом випалив:

— Ваше імпєраторське, отдєльонний Уткін дурак!

Я був при тій нагоді в казармі — це було, здається, в час відпочинку по обіді, чи може якогось недільного дня.

Дехто з присутніх пирснув, викликаючи цим лютий окрик Уткіна: „Смірррна!“ і треба було бачити, що сталося з „отдєльонним командіром“ Уткіном! Він відразу почервонів, схопив із себе салдатського реміня з бляхою, оклав його вдвоє, щоб бляха припадала на кінець, і накинувся на Петка несамовитим звіром, увесь час вигукуючи, коли Делі-Бошко

звивався під ударами й захищаючись, опускав руку від козирка:

— Стой смірно, сукін син, перед єго величеством стоїш!

Дисципліна суворо наказувала нам не втручатися в те, що робить начальство, бо це був би вже „бунт", і тому всі, хто були в казармі, принишкли, мовчки позираючи на такі знущання.

Я не міг витримати тієї картини й вибіг з казарми. На велике моє здивування, мій друг Хома Мельниченко, коли я переказав йому про Уткінову екзекуцію над Делі-Бошком, не зважаючи на всю свою чутливість, поставився до цього якось байдуже, неначе він був глибоко переконаний, що це річ — звичайнісінька, що так із Петками й треба робити...

Я не міг зрозуміти того ставлення Хоми і пояснював собі те тільки його егоїстичним почуттям — що не тільки він один, Хома Мельниченко, наражається на постійне знущання, а й інші страждають.

А Петка Делі-Бошка я, з першого дня появи його в казармі, полюбив, як нещасне, беззахисне сотворіння. І дивно, що він відразу відчув це і ввесь час найбільше горнувся до мене — може ще й тому, що я перший з усіх почав добре розуміти його зцерковнословянщену мову, вмів заговорити до нього так, що й він розумів мене непогано.

У вечорі того дня ми довго сиділи з Петком на підвіконні в затіненому кутку казарми,

він роздягався й показував глибокі, синьо-кріваві смуги на спині, на плечах, на руках— сліди дошкульних ударів реміня з бляхою, а я пошепки радив йому піти завтра зранку до околодку й заявити, що побив його Уткін.

Петко пристав на цю мою думку, і я бачив, як ця доросла дитина — чи від того, що відчула в мені справжнє людяне співчуття, чи від нестерпної образи і болю, — заплакала, схлипуючи й рясно вмиваючись слізьми...

Зрозуміло, що Делі-Бошка до околодку не пустили, про його списану смугами спину ніде в світових аналах не занотовано, але ще й посадили його на домагання Уткіна, на десять діб до арешту. Уткін знущався над ним й далі, а при тому почав підозріло ставитися й до мене, мабуть відчувши, що я на боці Петка і що я то міг підмовити того „дурня" — домагатися медичного огляду...

Цю зміну ставлення до меме „отдєльонного командіра" я незабаром гостро відчув, але, як тільки Уткін дізнався, що фельдфебель, користуючися з того, що маю бритву, тричі на тиждень наказував мені власноручно голити його, самого господіна фельдфебеля, — він круто змінився до мене на краще, і вже ніколи не чіплявся, а навпаки, навіть підлесно часом усміхався — де треба було, й не треба...

А з того, що я мав бритву, було мені не мало прикрощів.

Опертися наказові фельдфебеля й не поголити його наїжаченої щетини на кривому,

гостро-скивастому обличчі, це значило — заздалегідь вписати себе до „бунтівників", наразитися на переслідування, обтяжування чорною, брудною роботою, на знущання; а погодитися знову — було неймовірно морально-боляче.

І я найшов третій шлях: моя бритва завжди виявлялася надзвичайно тупою. Я нещадно шкрябав брунатну цеглу начальственної морди, остервеніло її дряпав, поки після кількох разів саме начальство — з поколупаним, як після впертого бою з котом, підборіддям,—не переконалося, що голяр з мене ні до чого і матюкнувшись здорово, дало мені раз на все спокій...

Були в роті ще два представники чужородців — Ізраїль Шевчик і Йосил Гопфенкштанкт.

І от, коли над Петром Делі-Бошком знущалося найбільше само начальство, то ці двоє були предметами постійної втіхи й глузування не тільки начальству, а й усій салдатській, дикій масі.

На їхнє горе, з обох їх пожартувала й сама природа: Шевчик був хлопець маленький, неймовірно худий, з гострими рисами обличчя й тоненьким пташиним носом та чорними, як терен, завжди неспокійними очима, а Гопфенкштанкт — низький, опецькуватий, з круглою, просто на плечі посадженою головою, з широким обличчям, плоскуватим носом, мав великі, вивернуті назовні губи й червоні, запалені, майже загноєні очі.

Обох їх не припускали їсти за спільними столами — завжди вони собачатами тулилися, з окремими казанками, по куточках казарми.

Я глибоко переконаний, що ані того, ані того жадна в світі армія не взялаби за салдатів — так вони мало підходили під звичайне поняття того, який повинен бути салдат.

Коли я прибув навесні до роти, обидва ці сердешні вже тут були, училися (мучилися) в казармі ще з осени. Шевчик непогано знав вже військові вправи, але салдатська рушниця, видно, була для нього страшенно важка, і він на вправах хутко виснажувався, знесилювався, а поза тим — всі ще й знущалися над ним.

Коли надходив час руханкових вправ, грубезні парубійки з новгородських, вітебських та інших селян, заздалегідь смакували майбутнє веселе видовище з Шевчуком.

Надзвичайно кволий, з безсилими, мов ганчіря, мязами на тонких, дитячих руках, Ізраїль Шевчик до смерти боявся вправ на драбині. А знаючи про це, йому наказували щодня якраз дряпатися на навскіс до стіни поставлену високу драбину з рідкими щаблями, рачкуючи від щабля до щабля вгору. Його навмисне підсаджували відразу на восьмий—десятий щабель і кричали спускатися ритмічно вниз.

Як затуркане мишеня, Шевчик безсило метлявся по тому щаблі, вмліваючи й не маючи сміливости опустити з щабля одну руку, щоб ухопитися за інший. Він на потіху всій

масі, починав смішно дригати ногами, очі йому наливалися кровю, з рота текла слина. Ізраїль Шевчик починав плакати, як дитина, але даремно; — вся казарма з насолодою чекала, поки Шевчик, не витримавши на безсилих руках ваги свого легенького тіла, гепнеться з усього розмаху на навмисне забруднену під драбиною, запльовану підлогу й завиє, — голосно, гірко завиє, як безпричинно побите щеня...

Тоді лунав задоволений регіт, Шевчука підхоплювали, як мячика, знову в гору, і знову чіпляли на ще вищий щабель.

Я й досі не можу ніяк уявити собі, як це бідне хлопя ще жило на світі. Правда, незабаром, після таких надмірних вправ на драбині, він таки потрапив до військового шпиталю, звідки вже ніколи до казарми не повертався...

Не задовольняючись тільки вправами з драбиною, Шевчика, так само, як і його співбрата Гопфенкштанкта, примушували відчиняти дверці великої груби в кутку казарми, глибоко встромляти туди голову й гукати вгору, в самий димар:

— Агов, Ізраїль Шевчик — ідійот!

— Урра! Йосип Гоп-безштанько—дурень!

І Гопфенкштанкт таки мусів вимовляти іменно так своє прізвище, на втіху знущальникам, бо не давали йому спокою, поки він цього не виконає досконало.

Після десятка разів повтореного вигуку, Шевчикові й Гопфенкштанктові дозволяли

з груби вилазити. І голова, лице, ніс і губи були в сажі, на дрібненькому обличчі Шевчика палахкотіли тільки нестерпучим болем чорні, мов терен, оченята, він мовчки плакав, і йому давали на деякий час спокій, щоб ще дужче взятися за Йосипа Гопфенкштанкта.

Ану, Гоп-безштанько, стрибай на кобилу!

Кобила для Гопфенкштанкта була страшніша за піч, за драбину, але він стрибав, на команду, раз за разом, поки потовкався так, що зовзім непритомнів падаючи, зціплював зуби, завертав очима й пускав ротом слину.

Тоді йому давали спокій, вилявши на голову ведро холодної води...

Була ще одна форма мучити отаких, знедолених типів у казармі. І хоча проти цієї форми знущання офіціяльно суворо повставало начальство й карало інколи винуватців та ініціяторів цієї забави, проте „банками" частували нерідко новобранців, тільки за те, що вони „сєриє".

Ця „забава" полягала в тому. що жертву хапало четверо здоровенних парубків за руки й ноги, валили на ліжко горілиць, заголювали живота, і потім, по черзі, всі присутні в казармі, під страхом самому підпасти тій самій операції, мусіли похапцем підходити, лівою рукою з усієї сили натягати шкуру на животі катованому, а правою, поставленою руба, з усієї сили вдаряти натягнуту шкуру — чим дужче, тим краще.

Щоб крики жертви не долітали за стіни казарми, хтось мав, накинувши на голову катованому подушку, пильно стежити, щоб жаден вигук, ні зойк не вирвався далі поза гурт катів, що навмисне щільно, обступали „сєрого".

Наслідки „банок" оперований боляче відчував тижнями, перші дні ходячи з опухлим животом, не сплючи ночами, неймовірно страждаючи. Прописувалося по сто, півтораста й більше банок відразу. Скаржитись суворо заборонялося, під загрозою дістати при першій-ліпшій нагоді, подвійну порцію...

Я ще й досі дивуюся, де в живих істот бралося стільки сили, щоб витримати всі оті військово-навчальні вправи в царській армії...

Ми довго, бувало, з Хомою про це розмовляємо — його, хоч і мало, але теж обурювали такі знущання, тортури, і поволі ми доходили до висновку, що далі так довго тягтися не може...

Неділями нас одягали в новий однострій й ми йшли ротами, а часом і цілим полком, до полкової церкви, де треба було „смірно" вистояти всю службу; не поворухнувшися.

На камяній підлозі церкви, після чотирьох і більше годин такого стояння, завжди лишилися мокрі плями — ноги, вмліваючи, встигали пропотіти крізь грубу салдатську підошву, за час церковної відправи, наскрізь...

Єдиним радісним проблиском у тій задушливій атмосфері казарменного життя, єдиною справжньою втіхою були листи з дому,

що незабаром почали зрідка приходити й нагадували, що десь тече, розквітає інше, справжнє людське життя... Але листи надходили рідко...

Коли кінчався третій місяць такого нашого поневірання в казармі, почалися частіші й частіші розмови про літнє таборове життя...

Несподіваний виїзд.

Уже нас, молодих, почали групами випускати за подвіря казарми, вже дещо вільніше стали ми себе почувати в поводженні зі „старими" салдатами, а розмови про табори не вщухали, а щодалі більше розпалювали нашу цікавість.

І тут Хома, зовсім для мене несподівано, почав виявляти безмежний, глибокий і безжурний... цинізм. Вихопившись на волю (поза казарму), він тільки й говорив, що про дівчат, про білявих Фінок, про те, що ех, от би, той!..

Між іншим — чи на тлі ставлення салдатів царської армії до фінських дівчат, чи просто з національної ворожнечі, з почуття ненависти до нас, як до знаряддя їх національного гноблення, але не любили нашого брата фінські парубки й парубчаки смертельно... І не дарма випускаючи нас у місто начальство примушувало нас кожного разу брати до боків багнети. Часто траплялося, що доходило між фінською молодю й салдатами до бійок, а ті бійки, десь у гушавині соснового бору, часто таки кінчалися для салдат трагічно.

Але ми з Хомою — „інтелігенти". У нас до бійок не доходило, та й не могло дійти — ми самі ніколи нікого не зачіпали, не зачіпали через те й нас.

Ми хутко найшли собі затишний притулок — унадилися в гості до зовсім офіненого емігранта з т. зв. Царства Польського — Адама Барановського, що вже років із тридцять шевцював у Фінляндії, тут одружився і мав прехорошу донечку, зовсім дитину ще — може з чотирнадцять років — Матільду Адамівну.

Так ми, очевидно не для Матільди й не через Матільду, відвідували щонеділі й що-свята затишну хатоньку пана Адама. Його старенька дружина, Фінка з роду, надзвичайно симпатична й добра жінка, вміла чудово варити каву, давала нам ту каву за мізерно малу ціну в мікроскопічно маленьких чашечках і, ставши з Матільдою перед столом, де ми з Хомою важно частувалися, корчилися з реготу, коли бачила, як ми, випивши до девять таких чашечок, наливали ще й по десятій, сумно позираючи на спорожнілий чайник... Вони, наприклад, снідаючи зранку, задовольнялися цілком тільки двома такими чашечками.

Не знаючи й слова по-руському, мати з донькою красномовно показували нам, як у нас, від надмірного вжитку тієї рідини, понапухають животи, та як ми неспроможні будемо через те з салдатською рушницею пово-

дитися. І щедро осипали нас веселим, незлобивим сміхом.

Так ми просиджували в цій симпатичній родині часом по три й чотири години, і потім, до чергового свята, коли можна було знову дістати дозвіл на вихід у місто й погостювати в хороших людей, ми частенько згадували про завжди блискучо прибрані, дві малісінькі кімнатки Барановських, про те, що ззовні їхня вбога хатка видавалася звичайнісіньким курником, та що поруч того курника, як і в кожній фінській хаті, була обовязково маленька лазня.

Лазні завжди наводили наші думки на дуже сумні спогади про Україну, про те, що в жадному нашому селі на всьому просторі густо залюдненої України не зустрінеш цієї ознаки людської охайности, що в селах без річок, ставків та озер, наші люде віками живуть, не купаючись...

Звичайно, коли бував в дома старий пан Адам, що непогано розумів нашу мову, Хома був найчемніший, найсимпатичніший гість. Він потішав пана-господаря, безлічю веселих оповідань про свої життєві пригоди, яких у нього було невичерпане джерело.

Дуже недовго пощастило нам однак так відпочивати, бо наш полк несподівано, одержав наказ вирушати до столиці Фінляндії — Гельсінгфорсу (Хелсінкі, звуть її Фінці) — резиденції царського намісника в Фінляндії, генерала-ляйтенанта Зейна, на все літо нести вартову службу.

І хоча багато більше приваблювало, зокрема мене, таборове життя, проте — радо зустрів я вістку про наш переїзд в такий визначний культурний центр, яким я собі уявляв Гельсінгфорс.

Також Хома зрадів із того, але з інших причин.

— Ну, тепер, братіку, нехай стережуться фіночки! — солодко прицмокуючи, сказав він мені на цю вістку і почав широко фантазувати на тему своїх майбутніх любовних пригод у фінській столиці.

Такими балачками примусив він мене придивитися до нього ближче і з жалем прийти до переєвідчення, що ця миршава на вигляд, постать погано вдягненого, якогось обсмиканого салдата, ледви чи запалить взаємністю навіть таку представницю жіночого пола, що найменше себе шанує.

І мені стало ще більше шкода цього скривдженого долею товариша, цієї багато обдарованої внутрішнім змістом людини.

Правда, випадок, що стався з Хомою в день приїзду нашого до Гельсінгфорсу, надовго зачинив перед ним браму казарми, не давши йому скоро змоги випробувати себе на тому фронті, де він уважав себе за непереможного.

Десь наприкінці травня 1914-го року, коли у Фінляндії саме настала повноцвітна, запашна весна, з усіми чарами лагідного північного підсоння, коли вже на країну спустилися замріяні, прозорі, білі ночі (всю ніч

у казармі можна було читати без світла), — ввесь наш полк вирушив залізницею на новий постій.

Працьовите фінське населення саме тоді порпалося цілими родинами на своїх убогих, суворих, камянистих ланах.

Я знав ще у Фрідріхсгамі цілі родини, що в мішках зносили з низин на камянисті городи коло своїх хаток мягку землю, щоб насадити на ній, городину, квітки. Я знав, що на такому бідному грунті у Фінів доспіває за коротке літо тільки овес, а з того вівса вбоге селянство пече коржі, що їх, перед тим, як їсти, треба було цілу добу розмочувати в воді, або дослівно, — рубати сокирою. Це — єдиний хліб фінської бідноти. І коли шматочок такого коржа я послав був додому до себе, на Україну, то писали з цього приводу батьки, що є ще, значить, на світі й нещасніші люди за нас, Українців.

І ось, саме тоді фінські селяне працювали на своїх „полях", куди роками зносили та звозили землю, настелюючи її тонкими верствами на каміння. І у моїй памяти остали надовго зворушливі картини проїзду нашого транспорту через цю симпатичну, густими сосновими лісами закосичену, країну.

Як тільки виривався наш потяг з обіймів високих і кучерявих сосон на невеличкі прогалини, управної землі, хлібороби-Фіни від малого до старого — випростовуючи спини, тепло вітали нас, довго привітно махаючи ру-

ками, вслід потягові, хусточками, брилями, шапками.

Перед покликом на військову службу я не раз проїздив залізницею по Україні, а недавно їхав і через усю Росію, але ніколи, ніде, ніхто там ніяким відрухом не виявляв своєї симпатії, чи просто людської привітливости назустріч і вслід потягові. Може це тому, що наше, позбавлене культури село, взагалі недобрезичливо ставилося до всього, що несла з собою міська культура, і це мені було гірко тоді констатувати. А таке гаряче вітання нашого потягу отут Фінами, що глибоко не любили нас, як представників чужої, пануючої нації й знаряддя царського режиму, дуже мене зворушило.

В Гельсінгфорсі ми оселилися майже в самому центрі міста, у великому, кількаповерховому будинку з тісним подвірям, замкненим з усіх боків мурами казарми.

І от тут Хомі й не повезло відразу. Ідучи зі залізничого двірця, ми, з наказу начальства, для чогось позакладали у кріси повні заряди гострих патронів (чужа, завойована країна?). І коли дійшли вже до казарми й було наказано вийняти набої з крісів, Хома, не встигши вийняти їх надворі, почав це похапцем робити, вже в темному коридорі другого поверху казарми і раптом коло мене в пітьмі гостро пролунав постріл.

Счинився переполох, що міг погано покінчитися; миттю засвітили світло і побачили під стіною блідого, переляканого Мельниченка,

що сам наляканий не міг зразу й слова вимовити. Він зробив це не навмисне, але цей постріл, що, на щастя, вдарив тільки в стелю й нікому шкоди не заподіяв, на погане вирішив його долю й тут, у Гельсінгфорсі.

Коли перед виїздом сюди Хомі вже почало було начальство забувати його невправність та непокірливітсь і потроху давало вільніше дихати від безнастанних позачергових нарядів, то після цього пострілу, діставши відразу десять нарядів на кухню Хома вже з тих нарядів не вилазив знову ціле літо... Не везло таки сердешному!

Наші обовязки тут полягали в тому, щоб охороняти всякі інтендантські склади, порохові льохи, військові установи та „священну" тут особу генерала-ляйтенанта Зейна. Нашій сотні найчастіше доводилось відбувати варту (зокрема мені) коло якогось низенького, довгого складу, з позабиваними вікнами, зарослого навколо бурянами, та на дачі (літному помешканні) самого генерал-губернатора.

Я знав, як ненавиділи Фіни цього царського служаку, знав, що на нього відбулося кілька невдалих замахів, і в часи, коли відбував варту на його дачі, часто думав, якби легко міг зробити я те, чого не щастило зробити багатьом відважним головам...

Дача генерала Зейна містилася на затишному півострові, з трьох боків оточеному синьою, з берега каламутною водою Фінської затоки, густо зарослому вишуканим деревом, якого зразки не скрізь можна найти

й по тепліших країнах. Особливо кидалися у вічі плекані ряди культурних кущів, що ними обсаджено безліч стежечок на території дачі.

Посеред саду стояв принадний, двоповерховий будинок-дача, де й містилося його високопревосходительство з усім своїм штабом і родиною.

Згадавши про кущі, годі не пояснити, що служили вони не так, мабуть, для прикраси дачі, як... для схову шпиків. Кожного разу, коли мені доводилось вартувати на цій дачі можна було бачити, як буквально попід кожним кущем пильно стерегли високу особу царського намісника агенти охранки. Це були типи, яких, побачивши раз, не забудеш ніколи.

Кожен з них чимось відріжнявся від звичайного типу людей — чи блудливим, неспокійним поглядом, чи дегенеративною мордою, чи, знову, надмірною елєгантністю та вишуканістю манєр.

Коли генерал лаштувався кудись їхати, з багатьох кущів вилазили ці лежобоки й дармоїди і наповнювали собою вилике авто, яке виїздило з подвіря слідом за автомобілем генерала Зейна і потім невідступно, всюди їхало вслід за ним.

Наша вартівня була побудована в морі, на яких тридцять кроків від берега, на камяних бабах, і добиратися до неї треба було вузенькими кладками.

За ввесь час, що мені доводилося зберігати спокій генерала Зейна, він тільки один

раз відвідав нас, „сєрєньких братцев", кількох із нас про щось лагідно запитав, і подарував карбованця на цигарки — на дванадцять чоловіка...

І от, саме тоді, коли його невисока постать тупцяла хисткою кладочкою, як легко,— здавадося мені,—можна було копирснути його багнетом і штовхнути грізного й невблаганного царського намісника в глибокі води Фінської затоки!..

А часом знову, просто шкода ставало цього блискучого генерала, який не може спокійно прожити ні дня, ні ночі, ні години, дарма, що охороняють його десятки людей.

На мій жаль, ні разу не пощастило моєму другові Хомі Мельниченкові попасти зі мною на варту, бо виряджали сюди тільки тих салдатів, хто мало мав покарань і взагалі був у начальства на оці, як гарний служака. Не знаючи, які думки родилися в моїй голові під час варти на дачі, начальство приписувало до таких служак і мене. Правда, не за те мабуть, що служака з мене був добрий, але здається за те, що саме тоді одержав я з дому свій фотографічний апарат. З тої причини крім слави фотографа, мав я багато прикрих годин і днів, примушений у всяких поставах фотографувати своє начальство — від отдільонного Уткіна, через взводного Герасимова й до обох фельдфеблів-підпрапорщиків із супружницями й з дітьми...

Згадую про свої фото-аматорські знання тому, що стали вони мені потім у великій при-

годі — і під час війни, а особливо в полоні, не раз відігравши ролю чинника, що рятував моє життя.

У всі вільні від вартування дні, ми вправлялися у стрілянні на стрілецькому полі, кільометрів за вісім від Гельсігфорсу. Ці дні були водночас і днями розваги і важкими днями.

Починалося з того, що будили нас у ті дні на півтори — дві години раніше, ніж звичайно, бо до семої ранку ми вже повинні були бути на місці вправ, пройшовши всю довгу, важку путь з повною салдатською викладкою. А фінське сонце — дарма, що світило неначе над північним краєм, — уже коло семої години виганяло з нас піт літрами, придорожний пил підбиваний важкими салдатськими чобітьми, сліпив очі, забивав горло, замурзував до непізнання обличчя.

Зате саме стріляння було вже розвагою, забавою. Стрілецьке поле простягалося на хисткому торфовому багнищі, на кілька кільометрів у квадраті, ходити цим полем було приємно, лежати й цілитися, особливо в рухомі цілі, було просто пікаво.

І колиб не суворі оклики самого коменданта сотні:

— Задом стріляєш, трах-трах-та-ра-рах! (проклони).

— Свинопасе, куди ти цілив, трах-трах-трах!!?

Колиб не ці постійні оклики з багатоповерховими матюками, до яких усі мої това-

риші позвикали давно, і приймали їх як якусь пестощу начальства, а я не міг їх ніяк перетравити, що б не зіпсувати собі після таких окриків на мою адресу цілого дня — коли б тільки не це — все булоб гаразд.

Ми з Хомою змовилися якнайменше влучати, бо знали, що добрих стрільців не пошлють до булавної сотні, а нас до смерти кортіло потрапити на осінь у канцелярію за писарів, де й дисципліна лекша, де й роботи брудної менше, і поводження начальства не таке було брутальне.

А командант нашої сотні конче хотів, щоб у нього всі були якнайкращі стрільці. Виходить, що на цьому ми з ним не сходились...

І симпатична по суті людина — штабс-капітан Таскін, що часом дозволяв собі на самоті й на „ви" звертатися до мене тут, під час стріляння, коли махальник від валу показував, що я пустив усі свої пять куль „по молоко" — в чисте небо,—тупотів люто коло мене ногами, вигадував неймовірну комбінацію проклонів і, здавалося мені тоді, що немає він у світі більшого ворога, як мене — невдаху-стрільця...

Людина я з природи чесна, і тому не витримував довго нашої змови; на злість Хомі вціляв чергових пять і одну кулю по одній вліплював на пятьсот кроків у саме серце намальованому десь там Туркові...

Штабс-капітан Таскін миттю лагіднів, десятки разів похваляв, кричав, щоб з мене брали примір інші, а Хомі до невичерпаного

списку його позачергових нарядів, тут таки прописував нову порцію чергування на кухні..

Проте, й чеснот своїх довго витримувати мені не щастило. Згірдливі погляди та зїдливі завваги Хоми робили своє діло, і дальші пять моїх куль знову летіли в повітря — шукати собі кращої долі, ніж бути загнаними в подзьобане Туркове серце... Тоді знову налітав гнів розлюченого начальства, але на всі докори й лайки я тільки міг невиразно промимрити щось на тему про те, що може ж то мушка збита у мойому крісі, що давно, мовляв, пора перевірити його на станку...

Ще тяжче, томляче аж до божевілля, до повного одеревіння — знесилювалися ми, повертаючися до казарми.

Сонце тепер пекло так, як — здавалося нам, — ніколи не пекло воно в самій Сахарі. І великою насолодою було, прибігши в казарму, скинувши гімнастьорку, підставити всього себе під гострий струмінь холодної-холодної води...

Сердешному Хомі й цього не дозволялося: його просто з дверей казарми повертали й посилали на кухню — різати великі товсті клапоті мяса на порції, задихатися в чадному повітрі, воювати з міліярдами мух. Але свою лінію — на полкового писаря — вів він уперто й непохитно: рідко коли влучав; із двох-трьох десятків випущених куль, одна-дві, попадали в Турка.

І йому таки, правда, далеко пізніше, та впертість пригодилася...

У Фінляндії жіноцтво працює загально у таких ділянках і коло такої роботи, яка б нам і на думку ніколи не прийшла.

Фінки працюють масами на будівництві, тягаючи на шестий і семий поверхи важкі кладки цегли, Фінки, з правила скрізь виконують ролі голярів по фризієрнях, Фінки служать скрізь за обмивальниць по... лазнях для мужчин.

І коли мій сердешний Хома довідався про то останнє, не знаю вже якими шляхами, а виблагав собі якось одного разу право виходу на місто і, неймовірно поспішаючи, потяг мене з собою:

— Бери сорочку, підштаники, мило, і все, що треба, і — гайда! Буде діло!

— Куди гайда, і яке буде діло, Хомо?

— Буде діло, а яке — побачиш, кажу тобі! Не хочеш, то я сам піду! — випалив Хома одним духом, замотуючи в сорочку все інше.

Очевидно, ніякого діла не було, крім того, що ми на власні очі пересвідчилися, що справді у фінських лазнях, де купаються мужчини, прислуговують виключно жінки й дівчата.

І фінські люде приймають це, як звичайне явище, і нічого в тому — ані соромливого, ані непристойного дійсно не було.

Правда, Хома млів, Хома намагався заговорити на мигах з дівчиною в легенькій, наскрізь мокрій сорочці, що „принадно" прилипала до її тіла; Хома намагався жартувати з нею, коли вона ритмічно, добре знаючи

своє діло, намилювала його, густо шерстю заросле, незграбне тіло, але зустрів у неї й у присутних мужчин — такі здивовано-зневажливі погляди, що відразу замовк і затих. А я таки, — як здавалося мені, — здорово тоді почервонів.

— Ну, як, де ж твоє діло, Хомо? — питався я сердегу, коли ми, добре випарившись, вертались додому.

Замість відповіді, Хома солодко, закручено вилаявся...

Другого разу, в неділю по обіді, ми з ним разом пішли до голярні.

Я не знаю, чому взагалі в голярнях у широкому світі не працюють жінки, бо нічого ніколи приємнішого не відчував за ті хвилини, поки мене голила молода, голубоока, дуже чемна й привітлива дівчина. Її бритва так безболісно, так приємно лоскотала лице, лагідні дотики її руки справляли враження легенького весняного леготу а привітна усмішка, так приємно ділала, що я відтоді надовго закинув власну бритву й витрачав усю свою вбогу салдатську платню на те, щоб голитися у фінських голярнях.

Щоправда — не в тій, куди ми потрапили вперше.

Бо Хома і тут ускочив у гречку, та ще й у дуже неприємну...

Почувши, що дівчина вимовляє тільки фінські слова й нічим не реагує на його легенькі українські дотепи, Хома розходився. Від не досить пристойних анекдотів із сал-

датського, а може й одеського портового арсеналу, Хома перейшов до безпосереднього обстрілу нашої голярші. Він, з насолодою, змальовував мені, витримуючи найневинніший вигляд, усі розкоші цієї дівчини, примушував мене густо червоніти і спиняти його, і нарешті добрив до того, що почав зі мною справжню суперечку на дуже невигідну для голярші тему.

Я зрідка скоса зиркав на неї — жаден відрух на її обличчі нічого загрозливого не віщував, — дівчина була так само спокійна, чемна, привітна та пильна у своїй роботі.

Ми розплатились.

Хома востаннє витягся перед дзеркалом своєю миршавою постатю, ще раз зміряв розпаленим поглядом дівчину, пустив наостанку один із дотепів, і пересадно-ввічливо вклонився дівчині. Моя рука в той час була вже на клямці дверей, і раптом... що сталося?!

Неначе вибух далекострільного „чемодану*) вразив мене в саме серце, у всі найдрібніші ниточки свідомости: на мить я думав, що світ пішов шкериберть, що я впаду непритомний, приголомшений...

З уст дівчини, нашої голярші, що так само привітно, на прощання нам усміхалася, витираючи об рушника руки після роботи, пролунало чистою руською мовою:

— Будьтє здорови, гаспада. Спасібо. Пріходітє всєгда к нам...

---

*) Набій тяжкої гармати.

І чиста вимова, і глибоко-іронічна, навіть призирлива усмішка, з якою вона легенько вимовила всі ці слова, наглядно свідчили, що дівчина добре знає руську мову, що ті її фрази не були в неї випадково вивчені...

І я, і Хома Мельниченко бомбами вилетіли з голярні й очунялися трохи тільки тоді, коли побачили себе вже на подвіррі казарми.

У честь Хомі треба сказати щиру правду, що його сумління після цього випадку запротестувало. Правда, його цинізм від того ані трохи не поменшав, але він не міг ніколи без засоромлення згадувати випадок з перших наших відвідин фінські голярні...

В інших голярнях він уже тримався так, як належалося людині, хоч і в салдатській шинелі.

Часто у неділі та свята доводилось мені по обіді блукати по Гельсінгфорсі самому, без Хоми, який в той час відбував звичайно свій черговий наряд за кару; і тоді, я дуже вподобав собі так званий „Звірячий острів", куди за кілька фенігів перевозила маленька яхта, й де містився чудовий, небачений ніде мною, зоольогічний сад. В тому саді перебував я годинами, щоби опісля перейти на другий бік острова, звідки можна було бачити цілі ліси корабельних щогол у пристані. Вони, особливо в свята царських днів, розквітали безлічю ріжнокольорових прапорців і робили тоді враження велетенських, дитячих забавок.

Чужоземні кораблі, яких завжди повно було в Гельсінгфорському порті, наводили мене на принадну думку про можливість втечі до Америки, але... близько підходити до берега нашому братові, салдатові, гостро заборонялося, а доглядали за цим суворі фінські поліцаї. До цього ще й незнання чужоземних мов позбавляло мене наперед усяких надій, щоби хоч колись із кимось про це заговорити.

Хома, на моє пристрасне бажання втекти з ненависної царської казарми на чужоземному кораблі, дивився зневажливо, безнадійно і на його думку, мав на це рацію. Він добре знав обставини портового життя, знав життя отаких утікачів на кораблях і радив просто плюнути на такі безглузді думки...

І раптом серед таких переживань і таких настроїв, — тонісінькою гадючкою, просоталася чутка про війну з Німцем.

Я зовсім не помиляюся, коли скажу, що було це на самому початку липня 1914-го року, на яких три тижні перед оповіщенням війни. Якими вже шляхами доходили до нас ті чутки, важко було устійнити, але я тоді вже думав, що допомагало чуткам те, що перебуваємо саме у Фінляндії, де все населення в масі настроєне було проти Росії взагалі недоброзичливо, або й просто вороже. І тому все, що діялося в чотирьох стінах дипльоматичних кабінетів, і що пильно скривалося від людського ока, напевне доходило хоч в частині до відома фінського громадянства, яке сподівалося від війни багато і всякими ймовір-

ними й неймовірними шляхами пускало ті чутки у гущу салдатської маси...

І сталося, що однієї душної липневої ночі на подвіррі нашої казарми пролунали тривожні згуки тривожних сигналів, і за пів години полк вишикувано в подвіррі в повній боєвій готовості й негайно відряджено на залізничий двірець.

На зміну нам, нести вартову службу в Гельсінгфорсі прийшла якась інша військова частина.

У похід.

Тієї самої ночі вирушили ми назад до Фрідріхсгаму, нічого не знаючи, але на всі боки перешіптуючи трівожні чутки про війну.

Десь по дорозі нас висадили з потягу й пустили маршувати по лісах та камянистих дорогах Фінляндії.

До Фрідріхсгаму прибули ми щойно через три чи чотири дні, після безупинних військових маршів, після несподіваних зупинок, та ще більш несподіваних алярмів,— і тут нам врешті сказали, що треба готуватися до війни з Німцем.

Крім цього оголосили нам тут ще офіціяльно, що наш славний комендант корпусу генерал-ляйтенант фон-ден-Брінкен, якого рід ще десь у прадідах з Німців походив, а сам він, мовляв, давно вже руський „стовбовий дворянин", — що цей фон-ден-Брінкен, палаючи патріотичним почуттям до матушки Росії, з височайшого дозволу, відкидав віднині німецькі додатки до свого призвіща, і надалі іменуватиметься тільки — генерал-ляйтенант Брінкен.

Того самого дня, на вечірній перевірці, прочитали нам ще наказ про те, що й наш бригадний комендант фон-Нотбек, палаючи патріотичним почуттям і т. д., так само відкидає геть німецьке „фон" від свого призвіща, і зватиметься далі просто: генерал-майор Нотбек.

Голосним ідіотським „ура" ми мусіли вітати ці знаменні, глибокозначні, історичні події...

Все своє невеличке майно, — скриньку з кількома зайвими, домашніми ще сорочками, простиралом та пиджачком, — заніс я до симпатичної родини Барановських (у Хоми нічого було заносити) і просив переховати, поки я „повернуся з воєнної виправи".

На ці мої слова старенька Фінка, мабуть більше обізнана у міжнародній політиці за мене, тяжко зітхнула, її очі зробилися вохкі, і вона, зовсім несподівано для мене, пригорнула й поцілувала мене, неначе мати сина, виряджаючи його в далеку, незнану й небезпечну путь... А за нею — як сестра брата,— мабуть за прикладом матері, пригорнула й тепло поцілувала в губи й маленька Матільда.

У мене ще навернулася була божевільна думка — просити старого Адама Барановського, — щоби попробував поговорити з кимось із начальства двох чужоземних кораблів, —що ще відвантажували якісь товари у фрідріхсгамському порті й спішно готувалися відпливати, — може взяли б вони до себе за

чорнороба, передягненого молодого салдата з України, щоб завезти його далеко-далеко від тієї частини земної кулі, що вже здрігалася від недалеких, жахливих вульканічних ударів...

Але розсіяний вигляд пана Адама й пекучі сльози, що скотилися його старій дружині на зморщене, виснажене обличчя (зовсім як у моєї сердешної матері!) та зажурений погляд дівчинки Матільди, що так спочутливо випроваджала мене своїм дитячим поглядом, не дали моєму язикові ворухнутися і я, мов на смерть засуджений, поплентався до казарми, де вже гремiла галаслива сурма, вигравaючи збірку.

На полковому майдані ловго правили молебня, офіцерські жінки пращалися з чоловіками, тільки ми стояли самітньо і наші спини мліли від надмірного тягару воєнного лаштунку. Нарешті, залунав наш полковий бойовий марш:

Пона-а-прасну мальчік ходіш
По-о-на-а-прасну ножкі бйош...

і полк рушив у похід.

З наївности своєї ми ще думали, що нас відразу так і посадять у вагони й повезуть просто Німцеві в зуби, перед його задротовані окопи... Але до окопів було ще далеко, дуже далеко...

На чолі нашої сотні став капітан Борисенко. Теперішнього нашого командanта штабс-капітана Таскіна, з наказу полкового

коменданта, що дуже чогось не долюблював його, знизили до ролі півсотенного.

Капітан Борисенко був з вигляду типовий запорожець. Товстий, здоровий, на велитенській білій кобилі, козарлюга з довгими вусами, що пишно звисали вниз; виглядав імпозантно, але поза цим, нічого українського в ньому не було. Він над усе в світі любив грубі московські салдатські пісні, а з-поміж них найбільше: „пісню про Дуню та про її сарафан"...

Коли двісті пятдесят чоловіка його сотні вишикувані по чотири, і ввесь приналежний до сотні обоз, розтягалися довгою гадюкою на камянистій фінляндській дорозі, капітан Борисенко, їдучи аж геть позаді сотні, несподівано набирав у свої легені,— що були подібні до ковальських міхів доброї кузні, — повно повітря, і раптом долітав його голос, через голови півкільометрової, живої стрічки, аж до найпередніших. Він вибухав тільки двома складами:

Ва - ку . . .!

І вся рота потомлених, спітнілих, очманілих людей, як один підхоплювала той несамовитий вигук і споконвічні сосни, обабіч дороги, здрігалися від голосного, задирикуватого:

Ва ку-у-зніце,
Ва кузніце ку-зне-ци, ку-зне-ци...!

Галасливо, бадьоро лунала пісня з двохсот пятдесятьох горлянок, вже без допомоги

капітанового міху, аж поки не доходило до місця, де говорилося; як „таракан проїв Дуні сарафан".

Над са —
Над са-а-мою...

Тут капітан Борисенко, солодко заплющував очі й гордо піднісши вгору голову, викидав на пять кільометрів навколо себе:

Над самою, над...
Над...

Салдати радісно підхоплювали цю свободу свого начальства, у них зникала десь утома, кроки ставали певніші, обличчя яснілн поганими посмішками, від чого робилося млісно...

А ще дуже любив капітан Борисенко часом побавитися з Гопфенкштанктом.

Якось так завжди виходило, що ця покарана долею, людиноподібна постать у поході відставала, швидше за всіх нас втомляючись під тягарем похідного лаштунку. Брудний від пороху піт, що його Гопфенкштанкт безнастанно витирав рукавами брудної „гімнастьорки", перетворював його обличчя на машкару мурина, з червоними, запаленими, навіть загноєними очима. Вся одежа на ньому розхрістувалась, якось незвичайно мокріла, непомірно важкі незграбні чоботи вивертались носками праворуч і ліворуч, він ледве-ледве плентався, очевидно ніяк не розуміючи — для чого, в імя чого всі ці муки.

Капітан Борисенко командував сотні прискорити кроку, сотня далеко позаді себе залишила Гопфенкштанкта, він губився нарешті десь за перевалом і зовсім зникав, втрачаючи з-перед очей сотню. Тоді капітан наскоро наказував сотні зупинитися, бути „вольно" (відпочивати), а сурмачеві трубіти на збірку.

Минало пять, і десять хвилин часу, поки з-поза горбка не висовувалась виснажена, карикатурна постать невдахи-салдата. Капітан Борисенко зловтішно, підкручував тоді свого запорізького вуса й підморгуючи понад головами сотні, накидався на бідолаху лайкою, вигуками й залякуючи його військово-польовим судом за дезертирство. А коли Гопфенкштанкт доходив до сотні, наказував йому бігти далеко-далеко вперед, попереду сотнею, па втіху тим, з кого царська казарма видушила вже всяке почуття людяности.

Гопфенкштанкт біг — не біг, а плутав безсило ногами, крутився, спотикався, поки нарешті падав і лежав непритомний.

Сотня рушала тоді вперед, доходила до нещасливця, хтось лив із баклажки в обличчя воду, його підводили і наказували маршувати далі. Таке повторювалося нераз.

Безупинно мандруючи „бойовим порядком" зупинилися ми врешті на кілька днів у фортеці „Кюмене" в Фінляндії. Це була мізерна, жалюгідна загорода, з передпотопними земляними валами, густо зарослими буряном, і зі своїми позавалюваними, мохом закритими бійницями, робила враження яко-

гось забутого восени серед степу, заплісняві-лого куреня. Будував цю фортецю, — казали нам — ще Петро Великий.

Наближався день повного соняшного затемнення 1914-го року. І тут мені нагадуються ті накази, що їх писали полкові,—освічені і здавалосяб, розумні люди. Поза тим, що всім нам наказано було придбати по кусникові прокопченого скла, і тільки через нього дивитися на затемнення, тут ще писалося, що оскільки Німець — дурень, то можна сподіватися (і так напевне й станеться), що вся численна його армія, не знаючи такого способу, дивитисьме на затемнення неохороненими очима і посліпне вся як є, а тоді ми ту армію голими руками, як горобенят, передушимо.

Не знаю, може такі байки й підбадьорювали когось із найбільш тупоумних, чи зовсім неписьменних салдатів, але думаю, що багато всеж таки, було й таких, що не могли не добачати з тих наказів, що якраз оте начальство, яке їх писало, справді безпросвітно дурне...

Цілий місяць від початку оголошення війни, блукали ми по Фінляндії здовж й впоперек, мабуть чи не для того, щоб запаморочити голови фінському населенню показом своїх численних сил (майже щодень зявлялися ми з зовсім несподіваних протилежних боків), зупинялися над берегом моря, копали шанці, укладаючи поверх окопів рівнесенько мішечки з землею... Які це наївні були підготу-

вання до того, що ми опісля побачили й пережили на справжньому фронті!

Мандруючи ми обїдали населення, і дедалі — більше нудилися через таке дурне поневіряння без діла.

Безнастанні чутки, що невідомо звідки зявляючись, обплутували полк густим павутинням непевности, хвилювали, лякали, а часом і зовсім приголомшували свідомість. Газет нам читати не давали, а всю інформацію про переможний похід нашого „побідоносного" війська у глиб Німеччини, нам вичитували щодня з наказів на стоянках, коли неймовірно потомлені, ми радше булиб хоча хвилинку відпочили, ніж вислухувати голосні реляції про всі блискучі події на полі бою.

З окрема я, ніяк не міг зрозуміти, як це може в наслідок одного бою, загинути отака величезна сила людей, як цілий полк, а про те, що в боях із Німцем лягали часто цілі наші полки, ми чували вже нераз, розуміється, не з переможних звідомлень дієвої армії.

Рядовик Прайс, із шестої сотні, з яким я ближче познайомився в поході, часто на постоях розводив якісь заплутані теорії про те, що така війна справді не протримається далі місяця-двох, бо є у світі мовляв, якісь непереможні сили, що надприродним способом на людство впливають.

Той Прайс, Жид з походження, жив в Америці, належав до якоїсь проповідницької сектантсько-баптистської чи ще якоїсь там організації, всі тягарі походу зносив з поди-

ву-гідним спокоєм, і це часами давало мені певність, що може й справді, якісь могутні, надприродні сили, у які так глибоко вірив Прайс, вмішаються в те божевілля, що діялося на просторі від Німецького до Чорного моря, і поки ми ще зберемося на фронт, фронту вже й не стане... Прайс в те вірив.

Одного дня якось випадково попала мені до рук газета, де поза всіма задирикуватими, галасливими звідомленнями дієвої армії, десь у куточку, дрібненьким друком вміщено розмову з графом Вітте, що повертався вже в час війни з Европи й мав у Криму побачення з якимсь співробітником тої газети. Пригадую, що старий граф дуже обережно остерігав не захоплюватися патріотичним чадом, а памятати, що Німців „шапками не закидаємо"...

Оця пересторога відразу розвіяла вже тоді всі сподівання, що війна може справді закінчиться через два тижні, як про те авторитетно заявляли всі; що справді через два тижні наші сидітимуть і снідатимуть у Берліні, — і серце стиснуло передчуття багатьох і багатьох, кривавими туманами оповитих днів, місяців, а може... а може й років...

На якомусь відпочинку, де полк простояв табором день чи й два в лісі, несподівано прислужився мені командант півсотні, штабскапітан Таскін. Він запитав, чи не вмію я їздити на ровері.

Так, я вмію їздити на ровері і буду дуже радий, коли візьмуть мене зі сотні до ко-

манди звязку, і буду дуже вдячний його благородію, коли воно дасть мені змогу виявити свої здібності саме в цій ділянці обслуговування потреб великого фронту...

Розмова відбувалася на самоті, його благородіє, як людина, з-поміж усіх старшин справді найчутливіша і мабуть найкультурніша, зовсім по дружньому поговорив зі мною, ні разу не вживши грубого „ти", і обіцяв зробити з мене блискучого звязкового... Але не обійшлося, проте, й без того, щоб наостанку не зітхнути:

— Значить набєм Німчурі морду?!

— Так точно, набєм, ваше благородіє, неодмінно набєм! — бадьоро відповів я, неймовірно втішений з перспективи не попасти відразу в боєвий вогонь, в окопи, під дощі куль і град гарматних стрілен.

І от, я — звязковий-роверист.

Це було вже в половині серпня. Наша демонстраційна мандрівка по Фінляндії саме тоді скінчилася і після відправи врочистого молебня, полк вирушив на залізницю. Нас урочисто провезли через Петроград (уже не Петербург, бо й не фон-ден-Брінкен же, і не фон Нотбек — геть усе німецьке, варварське з руської неперевершеної культури!). Десь на залізничому двірці оскаженілі юрби кричали нам „ура!", безладно тицяли подарунки — цукорки, тютюн і цигарки, але все це мене не хвилювало, не підбадьорювало... Не за Україну-ж йшов я воювати, а за Москву ненаситну!..

І от тепер, коли наш транспорт обступали, обліплювали, як надокучливі мухи, дрібні московські урядовці в блискучих гудзиках, базарні торговки й безліч усяких панночок із петербурзького мішанства, мені з думки не сходила гірка доля нашого українського брата, якого женуть воювати во ім'я грабіжницьких інтересів того ворога, що століттями сосе його кров...

Петербурське міщанство, розбещене войовничими гаслами, ні мене, ні здавалося мені, нікого з салдатів-Українців не зворушувало.

І тільки, коли потяг рушив з Петрограду вниз, на південь, прямуючи, — як потім ми дізналися, — рятувати розбиту армію генерала Самсонова, десь отак за кільометер від стації, серед поля, на залізничому насипі стояла собі самотня („як билиночка в полі" — подумалось мені), простоволоса, гарно, але простенько вдягнена дівчина і, замісць кричати „ура!", замісць вигукувати „смерть ворогам!", зробила кілька знаків хреста рукою — в напрямку, нашого потягу...

І замислилась, похиливши голову...

— Вертайтеся! — прочитав я в тому рухові і серце мені боляче й радісно стиснулося — і від небезпеки грядущого і від жорстокого тягару довгої-довгої розлуки з тими дорогими, що остались далеко десь на Україні, від болючої розлуки з отакою самою на вигляд дівчиною, і з глибокої, гарячої подяки цій хорошій, незнаній людині з такими високими, добрими для нас почуттями...

— Вертайтеся живі й здорові!—від чистого її серця сказав мені той дівочий рух і відбився в розніженій свідомості моїй, на все життя.

— Дяка тобі, хороша, незнана Людино!

На війну.

В дорозі — чим ближче до фронту, тим менше спостерігалося патріотичного запалу, щодалі все меншали, а потім і зовсім зникли демонстрації по стаціях, а замісць них, не зважаючи на сувору заборону відкривати наші теплушки й виходити на зупинках, ми побачили вже першу кров, перші жертви принесені ненаситному богові царської війни.

Транспорти з пораненими й покаліченими все частіше зустрічали нас на залізничих стаціях, настрій у людей, що метушилися навколо вагонів, був якийсь пригнічений, часом дуже стурбований, розгублений.

Вся звязкова частина 6-го стрілецького фінляндського полку їхала, в одному вагоні. Тут були й телєфоністи, і ми наколесники. В частині опинилося й кілька „однорічників", культурних хлопців із Петербургу й Москви, яких раніше в полку я не знав. Був один моторист із Москви, Боярський, якийсь співробітник великого елєктроуправління, людина дуже поважна — і літами й становищем (заробляв великі гроші), тримався він якось пишно, очевидно, важко мирячися з тим,

що попав до такого от, як наш, гурту. Однорічники взагалі поводилися, хоч і привітно з нами, але трохи погірдливо, звисока. Найсимпатичніший поміж ними був Серьожа Серк, син якихось визначних урядовців із Петербургу; далі — мовчазний, понурий фон-Лямпе з естонських баронетів, та ще Коля Мухін — жвавий, енергійний представник золотої петербурзької молоді, що міг собі дозволити й полібералити трохи, й покритикувати дещо в розмовах із товаришами.

Згадую ці призвіща, бо якраз із цим гуртком довелося мені зазнати чимало пригод на німецькому фронті, аж поки не розпращалися всі з ріжних причин до часу, як попав я на інший фронт — на карпатський.

Решта частини складалася із звичайних собі новгородських, псковських та смоленських хлопців, для яких найбільшою приємністю і тут у дорозі до смерти, було вигадування не завжди влучних, але за те образливих, дошкульних призвіщ на адресу земляків інших губерень.

Їхати було нудно, потяг щодалі посувався повільніше. Здавалося, що він намацює собі кожен дальший кільометр, випробовуючи, чи не небезпечно далі сунутись. А щодалі вглиб, то довше потяг зупинявся і коло стацій, і просто в полі, і кожного разу, підчас такої несподіваної зупинки, хтось у вагоні зловтішно, погрозливо, начеб комусь хотів тим досолити, — про себе самого забуваючи, — вимовляв:

— Ну, от і фронт!

Згодом виявлялося, що це ще не фронт, розмови уривалися, люде стихали, і тільки повільне тра-та-такання вагонів та приспішене стукання в грудях, перебивали пригнічений, могильний спокій, що запановував серед всіх пасажирів того вагону, де зовні білим по червоному було написано: „40 человєк, 8 лошадєй".

За старшого над нашим гуртком був десятник Кокін, з подовгастим, нездорової краски обличчям, із чудно одвислою долішньою губою, що ніколи ніяк не хотіла притулятися до своєї верхньої посестри, справляючи вражіння, що власник її, одного разу в житті перелякавшися, роззявив рота й так не в стані вже був його стулити довіку...

Був це малописьменний парубок із Новгородщини, тримався він тісно гурту своїх близьких земляків, а з рештою підлеглих собі поводився аж надто грубо. Мене особисто зненавидів він чогось від першої зустрічі — може тому, що його одвисла губа завжди притягала мій критичний погляд, і в розмові з ним я дивився не у вічі цьому незначному начальству, а на його надзвичайну губу...

При всякій нагоді цей підстаршина намагався якнайприкріше досолити мені; довідавшися, як боляче ділає на мене груба лайка, він уживав найвишуканіших, комбінованих прокльонів, посилаючи їх — коли не безпосередньо на мою адресу, то хоч повз мене, в повітря і мабуть мав не абияку насолоду,

побачивши, як мною стрясає від тих соковитих матюків.

А може причиною такої антипатії до мене була не лише його губа, а те, що гурток однорічників якось відразу, органічно прийняв мене до свого товариства, може відчувши в мені грамотнішу за інших людину, а на нього, „старшого" дивилися так, неначе б то був собі „звичайнісінький" салдат...

Свою нехіть до мене виявив незабаром Кокін ділом. Коли ми зупинившись на якомусь перестанку в полі, довго стояли та мали змогу повиходити з вагонів, то я, щоб позбутися непотрібного барахла, (фотоапарат післав я додому зараз по виїзді з Петрограду) викинув на рейки десятки фото-плівок з негативами всяких фельдфебельських писків, фотографованих ще в Гельсінгфорсі.

Не знаю, чи Кокін побачив, як саме я викидав ті негативи, чи найшов їх, гуляючи здовж вагонів, досить, що наробив великого бешкету, виявивши несподівано нюх воєнно-досвідченої людини. На його думку, залишивши після себе такі наглядні докази перебування саме тут, нашого полку (майже кожен фотографований мав на погонах виразну відбитку числа полку), — я зраджував перед ворогом воєнну тайну, відкриваючи місце перебування саме цієї частини тут.

Очевидно Кокін мав рацію. Заперечувати й непогоджуватися на ці докази, мені було неможливо. І я байдуже проковтнув би чергову порцію його брудної лайки, коли б на

тому тільки й обмежилося. Але власник дегенеративної губи не заспокоївся — він пішов повідомити начальство, і справа вийшла б для мене не дуже на добре, коли б перша інстанція — фельдфебель Данілов — не був той самий фельдфебель, що то я на ньому колись у Фрідріхсгамі, так знаменито випробовував вістря моєї бритви. Фельдфебель Данілов за фотографування його з жінкою, особливо потурав мені і справу затушував також і тут, про людське око тільки вилаявшись зовсім лагідно, коли рівняти це до лайки „унтєра" Кокіна.

Все покінчилося на тому, що я мусів тут таки, перед начальством, потоптати на дрібненькі скалочки всі викинуті негативи й приобіцяти, що на майбутнє буду обережніший.

Нарешті, на якійсь стації Гродненської губернії, наказали нам звільнити вагони, вишикували нас здовж насипу, для чогось перевірили й дозволили відпочивати.

Невідомо звідки приплила й блискавкою поширилась між нами, пошепки переказувана вістка, що саме цю стацію зовсім недавно обстріляли, що один „чемодан" потрапив у самий двірець, що ворог, значить, десь недалеко...

Відпочивали ми тут довго. Наш потяг, подався назад, огні на стації були погашені. Ми сиділи, вставали, і знову сідали, розмовляючи стриманими голосами, хоча виразної потреби на це, очевидно й не було.

Донестями хотілося їсти. Вечері наші кухні чомусь не варили, про обід, розданий десь давно, встигли ми вже забути, кортіло полізти до торби по сухарі, але чіпати „залізної резерви“ суворо заборонялося.

Недосвідчені ще, ми думали, що оце вже й є фронтові страждання, що оце вже й є ті справжні людські поневіряння, на які засуджує війна.

Незабаром ми переконалися, які смішні та наївні були ті наші думки, бо дальші дні показали всім нам, справжні умови війни, в яких доводилося не по пів дня, а по три доби й довше оставати без куска хліба в роті, та ще й під безнастанною загрозою — бути розірваним чи пошматованим, чи просто підстріленим і покинутим на повільне вмирання в чужому, невідомому полі.

Вирушили ми з тієї стації пізно в ночі пішим маршом, виславши наперед розвідку, як належалося вже в полосі ділань ворога. До ранку йшли ми лісами, полями, ярами, зупиняючись на кілька хвилин відпочивати, круто повертали знову і знову плуталися в невідомих просторах, потомлені, голодні, підштовхувані приглушеними вигуками старшин.

Аж на ранок зупинилися ми в чистому полі, що далеко спереду підіймалося вгору узгірям і зникало десь аж там, за затуманеним обрієм.

Від чола полку, далеко там на переді, загула і побігла назад якась команда, передня частина гукнула „ура!“, а коли команда до-

котилася й до нас, роверистів, що йшли в хвості колони, ми дізналися, що стоїмо якраз на кордоні Німеччини. Про це свідчили недалечко поставлені мережані стовбики з позбиваними вже, німецькими одноголовими орлами, отже зараз, значить,—ми переможно вступаємо у ворожу землю і тому маємо виявити великий патріотичний запал, гукаючи голосне „ура!".

Правда, пролунало те „ура" з уст тритисячної людської маси, зголоднілої, втомленої цілонічним переходом, не зовсім піднесено, але начальство наказало полковій орхестрі вдарити переможного марша. Музика справді підбадьорила людей і полк рушив німецькою вже землею жвавіше, поки не вийшов та не пересунувся за узгіря.

До речі, про музику. Мені часто доводилося спостерігати, як потомлені довгоденними переходами, вкрай вимучені люде, ставали вже на грані цілковитого отупіння нервів, що межувало майже з втратою свідомости,— і от, саме в таку мить, несподівано, здалека, з передніх лав виривалися бадьорі, рвучкі згуки музики. Неслухняні ноги починали тоді самі рухатися, ступати жвавіше, зникала млявість у всьому організмі, прояснювалася голова, і через якісь дві-три хвилини, полку не можна було пізнати. Видавалося неначе тількищо вирушив на невеличку прогульку, після довгого, спокійного, мирного життя...

І ще довго опісля, як останні акорди завмирали в непорушному повітрі, йшлося бадьоріше, не почувалося втоми, всі жилки

нервів ще наспівували, невідомо звідки набиралася сила, що, здавалося, навіки вже опускала людину.

Ми пересунулись за узгіря. І от тут, як видалося мені, всі три тисячі людських істот відразу стрепенулися так само, як стрепенувся й я, тим більше, що й музика давненько вже замовкла, й побідний настрій сам собою десь зник за останніми вібраціями згуків мідяних труб... Ми йшли звичайною польовою стежкою, а обабіч неї, дуже густо один-повз-один вирінали перед очима наскоро роблені окопи, денеде переплутані колючим дротом, і — могилки, понасипувані зі свіжої, ще вітрами необвіяної як слід та не обцілованої дощами, землі. Перша така могилка, що кинулася мені у вічі й викликала якесь почуття, що межувало з жахом, що примусило стрепенутися, — це була проста собі могилка, а радше горбочок свіжої землі зі встромленими коло нього двома паличками, перевязаними навхрест салдатським поясом, зі салдатською, помятою в глині, шапкою на ньому. Поруч неї—друга, з однією паличкою, а на ній — німецька блискуча каска. Поблизу каски, недобре присипана землею, в густо нацьвяхованому чоботі, стирчала нога німецького вояка.

Це були перші два сліди драми, що розпочиналася на полях Европи, во імя нового поневолення народів, во імя ликуючого насильства.

Бадьорим маршем, під дзвінкі згуки полкової орхестри, проходили ми вулицями пер-

шого, завойованого у Німців самсонівською армією, міста Лик, нашвидку перейменованого руською владою на місто „Зелене".

Життя в місті, здавалося, ні трохи не змінилося хоч недавно тут відбувався жорстокий бій за нього. Всі крамниці були повідчинювані, населення на вулицях повно, але погляди, якими зустрічали нас усі — від маленького до старого — зовсім не свідчили, що ми маємо переможене місто. Як подиху свіжого повітря, шукав я очима хоч одного привітного, чи навіть байдужого до нас обличчя, але бачив скрізь і всюди — тільки ненависть, тільки нічим нескривану лють, тільки зневагу, тільки гостру воріжнечу...

В околиці міста розташувались ми на ніч у покинутих людьми приміщеннях. Чиї це були будинки, я не задумувався, але увійшовши в середину й побачивши, що все там поторощене, побите, поперекидане — безперечно мародерами з нашого славного „побідоносного" війська — я зрозумів, що не дарма такими поглядами зустрічало нас населення, вигнане на вулиці суворим наказом військового командування, щоби — вітати переможний похід царського війська. Я зрозумів тоді, чому жадного привітного обличчя не міг я спіймати в юрбіх того, ощасливленого тепер нашим вступом до міста, німецького населення.

Спати в кімнаті можна було тільки на підлозі, бо всі меблі були поторощені, пошма-

товані; на підлозі грубою верствою лежали уривки паперів, пірваних книжок, побиті вазочки, чорнильниці, рямці з підраними картинами й родинними портретами якоїсь шановної німецької міщанської родини.

Ми ще не встигли якось порозміщуватись, діставши на вечерю рідкого кулішу з полкової кухні, як до нас завітав поручник, приділений до восьмої сотні ще десь перед вирушенням у похід по Фінляндії.

Це був добріший за інших, молодий старшина, що в поводженні зі салдатами ставився дружньо і щиро.

І коли він (Кривцов, здається) заглянув у цю поруйновану квартиру, то, забувши мабуть, що перед ним салдати, схопив себе за голову й крикнув:

— О! Який жах! Яка ганьба! Шо ж вони наробили!? Що, буде, як про це дізнається культурний світ?!!

А далі, очунявши від першого враження, звернувся до нас благально:

— Братці, памятайте, ради всього святого памятайте, що це ганьба, що це — пляма на нашій „доблестній" армії, не чіпайте тут нічого, і ніколи-ніколи не дозволяйте собі робити такого...

Наївна людина... Поперше, тут вже чіпати було нічого, а подруге... Подруге, здається мені, що згодом і цей поручник переконався, що війна — війною, і що на такі дрібниці, як погром якогось помешкання, смішно так реагувати. Пізніші картини воєнних

буднів мене в цьому глибоко переконали, а однак симпатичне враження людяного відруху цього поручника, залишилося в мені надовго.

Здавалося, мені, щотільки що ми стулили змучені очі, коли нечайно почули надворі тривожну метушню, окремі вигуки та біганину. Нас побудили й наказали скоро лаштуватися до виступу.

Виступили ми на світанку, пройшли кілька кільометрів широким полем, що ціле було засіяне слідами недавніх боїв — вибоїнами від гарматніх стрілен, плиткими шанцями та погубленим вояцьким вирядом: там, у грязь утоптана набійниця, там баклажка розбита, там дивно покручений ровер, тощо.

Ранок був холодний, дорога важка, бо до чобіт прилипала пудовими тягарами добре розмішана обозними валками грязюка; хотілося спати, хотілося не заглядати вперед, назустріч грізному, невідомому майбутньому, а думки настирливо лізли й лізли надокучливими роями, примушуючи тіло тремтіти, а зуби ганебно цокотіти...

Несподівано счинилася метушня на чолі колони, пролунали крики команди від сотні до сотні:

— На обрії ворожа кіннота!

Забігали півсотенні, фельдфебелі, десятники, переказуючи метушливо накази:

— Праворуч, здовж дороги — в розстрільну!

Не встиг я отямитися, кинути свого ровера (важка й дуже погана машина військового зразку, на захисну, зелену краску помальована) й прилягти коло узбіччя дороги, як спереду, ззаду, з боків, словом звідусіль, почалась гарячкова стрілянина; куди, на кого, хто стріляв — ніяк не можна було второпати.

Дві батерії, приділені до нашого полку, зірвалися й подалися геть-геть далеко в поле, вибираючи вигіднішу позицію...

Нам наказано тісно лягти один коло одного і настовбурчити багнети поперед себе на випадок, коли добіжить ворожа кіннота. Стріляти мали ми тільки тоді, коли ворог буде вже зовсім недалеко. Але навколо стріляли всі.

Безладна стрілянина тяглася з пів години, поки знову цілком несподівано, звідкись прилетіли слова команди:

— Одста-а-віть! То свої!

Але стріляв увесь полк ще мабуть доброї пів години, з пів години гатила артилерія поперед себе, в чисте небо, у своїх на обрію; лежала, припавши ниць до землі, команда звязку з виставленими по-дурному вперед багнетами, лежала так само коло нас якась сотня, що теж не стріляла.

Даремно витрачено роки навчання в казармах і поза ними, на маневрах, на вживання прапорців, якими переказували на віддаль накази після азбуки Морзе. Цієї науки за недовгий час перебування на військовій службі я так і не охопив із усіма її премудрощами,

а тепер на втіху собі переконався, що в умовах теперішньої війни, це справді звичайнісінька дурниця.

Я бачив, як з багатьох боків такі махальщики переказували до артилєрії й до тих сотень, що далеко розсипалися в полі — й безглуздо опорожняли свої набійниці, стріляючи невідомо куди й невідомо на кого, — щоб перестали стріляти, але на ті прапорці в таких обставинах, ніхто ніякісінької уваги не звертав.

Минула добра година, поки виявилося, що стріляли на свій таки козачий розїзд та що внаслідок такої ретельної стрілянини загинуло вісім наших козаків і чимало з них поранено.

Отака була невдала наша перша боєва сутичка...

Болюче шкода було отак безглуздо загибших людей, але вже другого дня, коли нам оповідали, що козаки в цьому районі, загнавши до клуні в полі, кількадесят німецьких вояків, до яких прилучилося й багато цивільного населення, а між ними й жінки та дівчата, — підпалили ту клуню й густо обстрілювали не даючи нікому вихопитися, поки вони живцем не погоріли, — після того, жаль вивітрився.

Купу обгорілих людських трупів на згарищі тої пожежі, я бачив.

Перший бій.

До села Найдорфу прийшли ми 26 серпня, десь вполудне. Місто Лик залишилося позаді нас на яких пятнадцять кільометрів. По дорозі до Найдорфу зустрінули ми „мирних жителів", звичайних собі німецьких селян і до одного з них Серьожа Серк, людина взагалі мало балакуча, заговорив чистою німецькою мовою, розпитуючи, що там і як там спереду. Йому привітно відповідали. Серьожа, через це, виростав у нашій уяві до великих розмірів, ми гарячково випитували, що сказав Німець, але діставали звичайно, дуже ляконічні відповіді:

— Нічого, все гаразд, каже.

Зустрічали ми й пошматовані рештки якихсь наших частин, — на лазаретних візках лежали десятки поранених, що тяжко стогнали, а поруч йшли лекше ранені, без зброї, обідрані, нещасні. Їхні обличчя були повні терпіння, виснажені, якісь землисто-зелені. Дивилися вони якось повз нас, наче недобачуючи і мандрували в запілля, на відпочинок, на лікування.

Село було порожнє, коли не вважати за населення тих кілька жінок з дітьми, що залишилися в кількох хатах на все село та ще двох-трьох дідусів, що, очевидячки—або сили не мали тікати перед небезпекою, або самовіддано вирішили загинути в рідному селі, коли вже до того дійде.

У цьому селі оголошено постій. Десь недалеко гуркотів грім артилєрійського бою, коли налітав порив вітру — чути було кулеметну тріскотню, а в селі було тихо, наче все тут вимерло.

Село чистеньке, з брукованою вуличкою, хатки всі одноповерхові, чепурні, камяні, коло кожної квітнички, — чисто, гарно і затишно. І спокій цього затишку, нарушуваний метушнею салдатської маси, тупотінням кінських ніг по брукованій вулиці й чужими вигуками чужих людей, мимохіть викликав думки, про гостру кривду, яку принесла війна цьому людському пристановищі, пристановищі мирної, спокійної праці.

Хатки в селі стояли струнками двома рядками здовж вулиці а зараз за ними починалося прибране після жнив, але непооране під озимину, поле. Недалеко від хатки, де зупинився я з кількома наколесниками, тяглася далеко в поле, обсаджена з двох боків деревами, так само брукована дорога, що за якийсь кільометр дальше, спускалася вниз, у долину, а потім виринала з неї, геть-геть за обрієм, звідки чути були:

— Бух-бух!

— Бух-бух-бух-бух!

І через хвилину знову:

— Бух-бух!..

Стріляла,—як казали знавці, — німецька артилєрія десь зовсім недалеко, а з нашого боку їй ніхто не відповідав.

Штаб нашого полку розташувався далеченько, праворуч за селом. „Отак, як переїхати оцей лісок, що тягнеться сизою, затуманеною смугою далеко на захід та повернути ще круто праворуч, буде широка поляна і, значить, там"...

Так оповідав мені про місце перебування штабу „старшой", коли десь о другій годині вночі збудив мене і наказав відвезти якогось службового листа, переданого одним із сотенних командантів.

Я виїхав із села праворуч і хотів переїхати відразу через лісок, але виявилося, що тому лісковi й кінця-краю не має, дорога в ньому, а радше — стежка, нерівна та їхати тудою ровером ніяк не було можна. Мені довелося плутати кілька годин, перетягаючи колесо на руках через такі несподівані перешкоди, як: повалені дерева, ями, вибоїни, глибокі калюжі. Проте, штаб полку я таки найшов, доручення виконав і тим самим шляхом мав повернутися негайно назад, з якимсь наказом командантa полку.

Та виявилося, що той зрадливий лісок має не тільки ту одну стежечку, — я потрапив якраз на іншу, але зрозумів це запізно, коли вже нікуди й ніколи було вертатися

назад шукати старої дороги. Тому пішов я навмання, надіючися, що таки щасливо потраплю у правильному напрямку.

Отак ідучи й блукаючи, думав я про свій далекий, привітний і дорогий Канів, про все, що найдорожчого там залишилося і, замріяний забув зовсім—де я, що я і до чого я...

І раптом...

Такого жаху не переживав я за свій недовгий вік ніколи доти, як не переживав нічого подібного й пізніше, в найжахливіших ситуаціях на фронті й поза ним.

Хвилину пізніше я вже пробував глузувати з самого себе, лаяти себе останніми словами, пробував голосно засміятися, — але з того сміху вийшло тільки конвульсивне скривлення губ, та й усе...

Саме тоді, коли мрії — такі солодкі, такі нестерпучо-принадні блукали десь над Дніпром, залитим місячним світлом, я дійшов до якоїсь поляни, де було озерце — отаке саме, як у моїх мріях, залите золотим місячним сяйвом, а коло озерця спочивало величезне стадо... гусей. І саме тоді, коли мені здавалося, що колише мене легенький човник у дніпровій затоці, зарослій густо ряскою і вкритій білими, пишними лілеями, — скочила перелякана моєю появою, вся сотня гусей на ноги, на крила, крикнула в один голос пронизливо на ввесь ліс і полопотіла на озеро...

Мені здається, що, коли б мав право молодий, двацятиоднорічний юнак сивіти від несподіваного жаху, мусівби я обовязково

посивіти, бо вмить усе тіло мені помертвіло, ровер випав із рук, і я — на одну коротку мить, на мить тільки, поки свідомість не охопила причини того жаху, просто присів...

Розуміється, що про мою пригоду ніхто з товаришів у частині не знав і не дізнається про неї ніколи, бо відразу причепили би прозвіще страхопуда, гусячого опудала, чи ще щось, хоч і незграбне, недотепне, а за те зїдливе й образливе.

Повернувся я до свого посту далі без пригод. Була ще ніч, і я ліг досипляти в тій самій хатинці, звідки мене зрушив серед ночі „старшой".

Чи від того несподіваного хвилювання-переляку, чи від недомріяних до краю мрій, довго не спалося, а коли вже очі починали ліпитися, то все здавалося, що десь отам, під підлогою, хтось гомонить, хтось пошепки, позмовницькому щось вирішує, щось таке дирчить, щось шарудить... Особливо врізалися мені в память тоненькі-тоненькі, ритмічно з під підлоги вихоплюючись, гудки: ті-і-і . . . ті-ті-ті. . . При тій нагоді пригадалася мені пекольна машина, підкладена в Петербурзі Столипінові, й оповідання міністрового льокая, що чув уночі тік-тікання, неначе годинника, до самого моменту вибуху, після якого він таки лишився живий. Ця анальогія видалася мені однак дуже невдалою, смішною, і так, посміхаючись, я й під ранок заснув.

Другого дня якийсь спритний новгородець, за якусь дуже незначну доплату (зда-

ється, що за пів пачки махорки) — проміняв мені чудового німецького ровера, добутого десь у льоху, в залишеній без господарів хаті. Найшов він там тих роверів щось з пять, безперечно машин військового походження, і от, мене й досі дивує, що не звернено тоді на цю знахідку ніякої уваги, не зважаючи на виразну її підозрілість.

Було це 27. серпня 1914 року.

Десь опівдні через усе село проїхав, прибуваючи десь звідтам, звідки чути було бухання гармат і цокотання скорострілів, великий відкритий віз, з червоним хрестом на білому прапорі, якого тримав у руках молодий парубок-Німець, а другий, трохи старший поганяв коні. На возі лежали позакутувані в білі простирала, поперевязувані марлею, крізь яку просочувалася кров, немолода вже жінка і маленьке, може дволітнє, дитятко. Головка цеї дитини була туго забандажована, виглядали тільки повні докорів, стражденні оченята, а перевязка вже мокріла від крови.

Обидва візники дивилися з-під лоба, коли їх зупинили перед виїдом із села, по дорозі на Лик, і відповідали на всі розпитування тільки одним словом:

— Казакен!

І показували — той рукою, а той батогом — десь туди, назад, де стріляли, і з очей їх бризжала люта ненависть, погроза...

І тількищо віз відїхав від села настільки, щоб у нього не влучила жадна з куль, а в селі якраз напроти хатки, де містилися ми, зяви-

лося кілька сотень нашого полку, що пересувалися густою лавою на другий край села, як сталося щось зовсім незрозуміле, принаймні на перші хвилини.

Над селом відразу, прилетівши невідомо звідки, почали рватися один-по-одному шрапнелі — десять, двадцять, пятдесят розривів... А в той самий час із усіх горищ (стрихів) кожної, досі порожньої хатки, залунали крісові вистріли, зацокотів зовсім близенько десь за рогом, так само з горища, — скорострільний.

На вулиці зчинився неймовірний переполох: продовж кількох хвилин, поки все це діялося, я, неначе в скорому калейдоскопі, встиг побачити, як упала посеред дороги, задригавши ногами, коняка з кулеметними зарядними скриньками, як на неї налетіла звичайна обозна двоколка, як перекинувшися, повалила кількох оторопілих салдатів, як люде, зовсім очманілі з наглого переляку, почали борсатися безглуздо, нерозмірковано, сюди й туди, і падати тут таки, скошені кулями, відломками шрапнелів, купаючися в калюжах крови..,

Отак само безладно і несамовито кидався й я—від стіни до стіни хати, міцно тримаючи свого нового німецького ровера, забувши що маю кріса, що треба ж від когось відбиватися,.. Десь якийсь кусень цеглинки, відбитий від хати кулею, боляче вдарив мене по пальці і я, схопивши його за дитячою ще звичкою в рот, побачив кров і в очах мені потемніло...

І от, у цю мить насеред улиці вискочив старшина—я добре знав, що він із четвертої сотні — і голосом, якого ніколи ніхто від нього не чув, пронизливим, владним, могутнім гукнув так, що відразу все на вулиці очуняло:

— Рррроти (сотні), слухай команду! Обабіч дороги — в розстрільну! По ворррожих хатах — часто, плі! (стріляй)!

Кілька вимірянних, обрахованих сальв і все вщухло—перестали навіть долітати здалека шрапнелі.

Далі я бачив, як розлючені салдати кинулись до хат, висаджували двері прикладами, когось кололи, хтось дико—несамовито кричав, і десь недалеко від мене голос того самого старшини, — на честь йому будь сказано,—стримав дику розправу над жінкою, що вискочила з висаджених дверей в одній хатинці, тісно притуляючи до грудей дитинку-немовля, бо над ними вже підійняв приклада розмахуючися з розгону, якийсь оскаженілий бородань з четвертої сотні.

Незабаром все зясувалося. Німецька позиція була осьтут недалечко, три кільометри за селом. Село сполучене було з окопами кількома дротами полевого телєфону і таким робом все, що діялось в селі, щохвилини переказувалося на фронт. Тепер я зрозумів, що й в моїй хатині, де я ночував, у пивниці, під підлогою ті-ті-кали поклики польового телєфону...

З горищ та із пивниць повитягали з де-

сяток німецьких хлопців, про яких казали, що це були попередягані вояки.

Всіх їх повели на край села, за високий, мурований будинок, де орудував наш Червоний Хрест, і там засудили... Швидко й немилосердно, як на війні...

Жертв у нас було напричуд мало — багато менше як їх, засуджених, і я, бачивши близько ці спокійні, самопевні обличчя німецьких вояків у цивільному одязі, ніяк не міг найти в собі хочби найменшої воріжнечі до них, і присуд боляче стиснув серце...

Але — на війні, як на війні.

Згодом німецька артилєрія почала знову посилати нам гостинці, полковий штаб перебрався в село, розташувався в якійсь хатині з протилежного боку від фронту, і нас, усіх наколесників, покликано варґувати коло штабу.

Шрапнелі рвалися високо в повітрі, зловіщо свистіли, не роблячи нам шкоди; відломки, падаючи скрізь по подвірю, виривали невеличкі шматки землі і, самі безсилі вже, безсило падали на землю. Часом здалека прилітала — виспівуючи, заблукала випадкова куля і чмокала в стіну хатини, чи просто в землю, так само не в силі вже шкодити...

Наколесники вишикували свої колеса попід повіткою, а самі стояли, пригинаючись під стіною, кожен коло свого залізного коника.

Мене надзвичайно тішив новісінький німецький ровер і страшно хотілося чимскоріш вискочити на нього й усім єством відчути

його легкий, приємний, після незграбної руської гаргари, — перегонний біг.

Саме тоді вискочив із штабу адьютант, — худий, із пташиним носом, обличчям і прізвищем підпоручик Птіцин і гукнув до нас:

— Ну, хто візьметься за серіозне доручення?

Тільки на одну мить я завагався, зирknувши на своїх товаришів і побачивши, як озираються вони, відвертаючи погляди від Птіцина. Але ще не встиг він у друге запитати, коли я вихопився зі своєю блискучою штучкою і підбіг до нього.

— Я, ваше благородіє!

Треба було переїхати, перед очима розташованого по той бік долини ворога, переїхати полем, зїхати в долину, в окопи нашого сусіда — 5-го полку, якому гостро потрібна була допомога, бо ворожа артилєрія добивала рештки кількох сотень, треба було передати комендантові 5-го полку листа-запитання, куди та як підсувати йому допомогу від резервного 6-го полку, і вернутися з відповідю назад.

— І це все?

— Це все, — відповів полковий адютант із пташиним носом, обличчям і прізвищем і, бавлячись аксельбантами, жартівливо додав:

— Або з хрестом, або — на хресті!

Мене ця остання заввага ні трохи не зацікавила — цікавив мене новісінький німецький ровер, що мав мене бурею пронести че-

рез оте поле за селом, цікавило мене, що й моя участь у цій трагедії, що відбувається онтам, недалечко за нами, щось важитиме.

Може, довізши на час листа, я врятую не одну сотню людей від неминучої смерти, може на найближчому відпочинку матиму змогу написати додому: — „був під дощем куль, бачив у вічі справжню війну, справжню небезпеку... Може це ще тісніше, ще більш неподільно звяже мене з покинутою на Україні моєю любою, може виросту в її очах, може відпише вона мені теплими, сердешними словами...

Вихопившись на чисте поле за село, я натиснув педалі, вибрав рівний напрямок брукованим шляхом, заплющив щільно очі, щоб не бачити онтам по узгіррі, довгою поперечною гадюкою простягнутих, ворожих окопів, щоб не гіпнотизували погляду блискучі шпилі німецьких касок, що веселими зайчиками різали очі — одна, дві, десять, сто...

В ухах свистів вихор, машина котилася, як на добре вичищеному паркеті, думки блискавкою стрибали — від далекого Канева до зовсім недалекої мети, очі що хвилини мимохіть розплющувалися, щоб знову інстинктово заплющуватися перед надокучливими джмілями...

Спочатку один продзирчав десь отут, повз праве вухо, за ним другий, третій — ближче, частіше, голосніше, — і цілий рій, справжній рій уїдливих металевих джмілів заспівали, закрутилися, зачмокали в землю навколо ро-

вера, вперто, непохитно навздоганяючи його нестримний біг... Дзенькнуло щось у спицях, цокнуло об ряму, якось дивно неслась вгору розвіяна пола шинелі, а ось ось уже й долина, ще кілька натисків на педаль, а там — стрімголов униз, онтуди, де посеред долини стоїть велика камяна будівля — звичайна по німецьких полях клуня на збіжжя, а біля неї ж і люде — наші люди вовтузяться!

Ще мить, ще тільки одну мить...

Раптом, велике, гарматнє стрільно вириває на кілька кроків передімною стовб землі, обсипає мене всього дрібними грудочками, в ушах лящить від гострого, пронизливого вибуху, блискавкою роблю кермою круту „вісімку", друге, стрільно вибухає праворуч позаду, ліворуч—третє, четверте.

Коло клуні хтось вибігає, хтось там махає руками, хтось не своїм голосом кричить:

— Лягай! Лягай! Плазуй!

Ще мить, ще одну тільки мить — перевал, і — вниз стрілою, кулею, хвилею бездротного телєграфу...

А стрільна гатять, заступили собою дрібних, невидимих джмілів, випереджають, обганяють, намагаються намацяти, влучити, розторощити... А Канів... А моя дорога Дівчина!..

На двадцять кроків перед клунею, кулею злізаю з ровера, кидаю його на бік так, що колеса, довго ще крутяться на землі — а сам рачки, рачки, підтюпцем — за спасенну клуню!

І — враз випростовуюсь, мов угору підкинутий дужою пружиною. Очі, мої очі, ох,

як дуже хотівби я їх панцирною завісою у ту мить затулити! Вони широко, з німим, тваринним жахом придивляються, камяніють, стають непорушні...

Поза клунею, на довжину двадцяти метрів, лежала купа того, що звалося колись, сьогодні, зовсім недавно, може годину тому, людьми, — купа пошматованого мяса, шматки тулубів, окремі ноги, руки, повивертані, як порожні гаманці, животи...

І далі ще бачу і пронизливо усвідомлюю собі: непорушна купа тих, кому вже відспівали уїдливі джмілі — і маленькі, і великі, — свої останні гамми, бачу тих, хто більше вже не зщулюватиметься, не припадатиме до землі, як до грудей матері дитина, тепла й захисту шукаючи, хто вже не писатиме додому з найближчого відпочинку, що був під дощем куль, що бачив справжню війну... А ближче попід стіною — ворушаться, плазують, стогнуть і кричать уривчасто, верескливо, тоскно, безнадійно — тяжко поранені...

І з-під усього того — рівчаком, що його роками вибивали краплі дощу зі стріхи, тече повільно — онтуди, десь поза клуню, повільним струмочком людська кров...

Хтось, отой, що гукав „лягай!", підходить, розпитує, бере за руку, сіпає. Навколо будинку вибухають десятки (може тисячі?!) набоїв, пекольний зойк не дає нічого чути... Майже нічого не розуміючи, витягаю з-за пазухи листа, машинально передаю — не бере, несвідомо бачу його рух праворуч — за клу-

ню, в поле, бачу, як руки його показують напрямок, показують способи туди дістатися — тільки плазуючи, тільки плазуючи! — кілька разів, як автомат, вимовляє над моїм ухом... Я, нарешті, розумію його, вибігаю з-під захисту, прожогом кидаюся в показаному напрямку — бігцем, на ввесь зріст; джмілі загули десятками, сотнями, тисячами, сірі грудочки землі навколо високо підскакують — одну, дві хвилини — не витримую, падаю. Відсапуюсь, плазуючи далі і, коли здається, що джмілів поменшало, що вони вже когось іншого шукають, випростовуюсь і біжу — он ще кроків може з двадцять, може тридцять, ось з поза окопу хтось виглядає, махає рукою, різким рухом наказує падати, не доводити до гріха.

Падаю ще раз, плазую, на кілька кроків перед самим окопом підіймаюся і, розмахнувшися, стрибаю просто в окіп, трохи не зваливши з ніг... самого полковника — команданта 2-го полку...

Полковник хутко перечитав привезене, ще швидше щось написав і дивлячись просто у вічі мені, якось неначе винувато спитав:

— Як же тепер назад буде?

— Так, як і сюди, вашскородь! — рубаю по-салдатському, не зморгнувши, забувши за тих кілька хвилин про клуню, про рівчачок, про нелюдські крики, про джмілів, про шрапнелі.

Полковник одну хвилину дивиться на мене, лівою рукою подає листа, правою широко хрестить і підсаджує назад із окопу.

До клуні перебираюсь таким самим способом — підбігцем, рачки, припадаючи на мить до землі, коли джмілі надто надокучати починають, а коло клуні беру в руки ровера і — повільним кроком (нагору навіть німецьку машину не поженеш!) маршую назад.

— Ать, два! Ать, два! Лєвой! Лєвой! — сам собі командую і: — сміюся, Німці, з ваших джмілів, плюю на ваші шрапнелі, не чую диких зойків, передсмертних хрипів набитого вами людського мяса! Мене вам не вкусити!

Якоюсь незрозумілою, напів божевільною силою думки вмовляю в себе, що нічого мені не станеться. І на диво, неушкоджений, під такою самою зливою куль і шрапнелів, повільним кроком виходжу на гору і повертаюся до німецького окопу, що тепер рясно блискає шпилями касок, щедро позолочедими сонцем на заході. Бачу, як вибухають біленькими димками ворожі кріси, чую співи джмілів, повільно сідаю на свою машину, дозволяю собі покепкувати з власників цієї машини (ну, що, влучили?), махаю на прощання рукою до касок і беру напрямок до свого штабу.

Через двадцять хвилин — я коло штабу, а через дві хвилини опісля, вирушає зі села половина нашого полку, а праворуч вискакують бігом наші гармати. Минуло ще чверть години а наші батерії почали вперто, уїдливо перегавкуватися з німецькими, поки ті незабаром замовкли.

— — — — — — — — — —

Того самого вечора довелося мені виконувати ще одно доручення: треба було передати рапорт до штабу нашої бригади, що стояв у віддалі яких пять кільометрів в тилу нашого села. Доручення було спішне, але відповідь все спішніша. Вона сполошила все полкове командування. За яких чверть години ввесь склад нашого полку вишикувався здовж села до відступу. Нам наказали говорити пошепки, не палити, кудись на лінію окопів післали ординарців із дорученнями, — і вже через годину, ввесь полк був готовий кудись вирушати.

Опісля ми довідалися, що місто Лик, через яке ми ще позавчора так переможно переходили, вчора ввечорі, знову захопили Німці, невідомо звідки взявшися і шо всій нашій бригаді — чотирьом фінляндським полкам, що вихопилися вперед, — приготовлено петлю, яку лишалося тільки за наступну ніч зашморгнути — і кінчилася б для всіх чотирьох полків війна...

Тимчасом наше начальство метушилося. Зявився перед полком сам командант — полковник Карєєв, важко виступаючи своєю могутньою, широкоплечою постатю, з широкою, як лопатка підстриженою бородою — і раптом чую, як питає Птіцина:

— А деж він, той самий... Кобєц?

Я похолов, але миттю виступив наперед із своєю машиною й відрекомендувався.

І тут сталася для мене чудна несподіванка, що тоді не самого мене спочатку

схвилювала. Полковник ступив кілька кроків назустріч мені, простяг перед себе обидві свої здорові руки, і... міцно пригорнув мене до себе.

Я завмер, а ця могутня, недосяжна в тодішній моїй уяві постать, тисла мене до себе, і тільки через якусь довгу-довгу хвилину спромоглася тремтючим голосом вимовити:

— Ну, іді!

А на мого носа — бо голову я мусів тримати високо перед ним, щоб бачити, як того військова дисципліна вимагала, начальственні очі, — впала полковницька сльоза...

Не знаю чому, але мене неприємно вразила ця полковницька маніфестація. Я не знав, чи це комедія, чи дійсно зворушення старого вояки, що випало трохи по театральному.

Підпоручник Птіцин, зігнувшися в три погибелі, шепнув мені за вухо:

— Це за той лист, що вдень...

— Ага... А мені здавалося, що то ж така звичайнісінька річ!

І то була, як показав дальший досвід війни, справді звичайнісінька річ, за яку вже не влаштовували прилюдних подяк, для заохочування й підбадьорювання, а просто наказували й гнали, коли було треба, в саме пекло. Сьогодні однак, в день першої сутички з ворогом — це була подія, і треба було начальству її заманіфестувати.

Потім пошепки переказано команду повертатися, заклацали приклади рушниць, за-

рипіли обозні вози і полк рушив, — здавалося мені на захід, — прискореним маршем.

І цілу ніч, і наступний день, і страшенно важку другу ніч, і другий день, і третю добу — втікали ми з того Найдорфу.

Почалася знову ходня — з маршами по шістдесять кільометрів за день, з короткими відпочинками на годину-дві серед ночі, з недоїданням, із нелюдською, безмежною, невимовною втомою, коли люде спали йдучи, плутали ногами, спотикалися, падали, але гнані суворими окриками начальства, так само виснаженого, потомленого, як і ми, підводилися й машинально, як автомати, далі міряли неслухняними ногами просторінь.

В тих походах, як ми пізніше довідалися, крилася певна військова стратегія: ми блукали по території, недавно звільненій німецьким військом; наше командування, попікшися на Найдорфі, знало, що майже в кожному місцевому мешканцеві ворог мав свого інформатора; понад полком часто зявлялися німецькі літаки з чорними хрестами на крилах, робили кілька поворотів і, обсипані густим дощем нешкідливих для них салдатських куль, спокійно поверталися до своїх.

І всі наші поневіряння, виходить, були на те, щоби збити з пантелику ворога, показавши, яка сила силенна війська безнастанно суне з ріжних напрямків, які невичерпані джерела резервів приготовлено на підмогу фронтові... А щоби перехитрити інформато-

рів з-поміж цивільного населення, наказано було переложити навиворіт наші малинові погони.

А дні наближалися ще важчі, громові, криваві.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

О·КОБЕЦЬ
ЗЕМЛЯ ОДІЖИТ

О. КОБЕЦЬ

НАД БЕЗОДНЕЮ

О. КОБЕЦЬ

НАД БЕЗОДНЕЮ

ХРОНІКА ВЕЛИКОЇ ДРАМИ

I. НА ПЕРЕДОДНІ.
II. ЗЕМЛЯ ДРІЖИТЬ.

ВИДАВНИЦТВО „Р О Д И Н А“

Зн 229

II.

ЗЕМЛЯ ДРІЖИТЬ

9(15)

Н. 244.

Л Ь В І В 1933.

Черенками „ЧАС“
Відбито в друкарні
„Типографія“
Львів, Вірменська 16.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 2733

На бій, кривавий бій!

Була половина вересня.

Ми блукали дальше, схоплені неначе в пастку німецькими військами, зустрічаючись інколи з ворожими розїздами, що вказувало про близькість більших німецьких сил. Очевидно не обходилося без кривавих сутичок, перестрілок, які кінчилися все нашим тактичним відступом.

Головні сили російських військ стягалися тимчасом в напрямі Августова, де й ми згодом добрили. Химерна осінь давала себе взнаки, — було холодно, мокро, непривітно і брудно. З харчуванням дедалі гіршало і ми постійно в цих походах і переходах голодували, бо годі було рахувати на поживу в порожніх, поруйнованих, покинених мирним населенням селах...

І дарма, що колишній „дядька", а тепер уже десятник Уткін став малощо не головним інтендантом полку — він вилітав із невеличким загоном далеко на боки й „заготовляв" худобу на поживу полкові, — нам від того не покращало. Ті його „заготівлі" мали натомість інший конкретний наслідок, а саме

Уткін дуже швидко став багатою людиною. На наших коротких відпочинках він днями й ночами грав в карти у „двадцять одно“ з такими самими „інтендантами“ як і він, і мав уже наскладаних кілька тисяч карбованців.

Перед Августовом наші сотні змінили якусь перетомлену й добре поскубану військову частину, складену зі сибіряків, а команда звязку, тулячись коло штабу, примістилася за пригорбком, у подвірі закинутого колись дбайливими господарями хутора, вже досить сплюндрованого попередніми постояльцями.

Мешкальні кімнати на хуторі, заняв очевидно наш штаб, старшини та полковий батюшка; сотні залягли недалеко в окопах, а нам припала стодола — справжній рай, коли рівняти до недавнього тісного, холодного й неймовірно брудного та смердючого хлівця. Тут було затишно й сухо. Ми прийшли сюди, в це благословенне місце, ще в день, і кожний з нас мріяв, як чудово поспимо нарешті, після двотижневих безнастанних боїв, трівог, переходів.

З харчуванням було зовсім погано. Варену їжу, захололу, розбовтану, могла привезти нам кухня з обозу щойно десь увечорі, зварити наскоро не було що, хліба давно бракувало.

З того приводу відбулася у нас нарада.

Саме коли в день пригріло сонце, а на фронті, он там — за перевалом, було сяк-так спокійно, ми, вільні від служби звязкові, зібра-

лися під нашою стодолою, де сонце усміхалося останніми вже, малопривітними осінніми посмішками, — і почали свої міркування.

Треба було обговорити харчову справу ну й трохи... почиститись від вошей. Обидві справи були однаково глибоко важливі, невідкладні.

Дивне діло: не минуло ще й місяця, як ми опинилися на справжньому фронті, а воша — цей перший і найлютіший салдатський ворог, — устигла вже розплодитися мільйонами.

Спочатку завдавала вона нам нестерпних мук, а почуття огиди перевертало всі нутрощі. Найбільш виголоднілий шлунок відмовлявся приймати їжу, коли ввесь організм відчував безнастанне плазування загонів цієї білої армії, скрізь і всюди, у всіх напрямках. Пізніше, правда, тіло задубіло, якось байдуже почало реагувати на всі організовані й неорганізовані вилазки (бувало — їси з казанка, нахилившись над ним, а вони одна по одній — у казанок!), люде призвичаїлися і їсти й спати досить спокійно, дарма, що з них тисячами струмочків поволі випивалося кров.

Не міг ніяк до останніх днів примиритися з цим, призвичаїтися до вошей, один тільки однорічник Серьожа Серк.

Цей, взагалі якийсь понуріший за інших юнак, під тиском таких суворих і гидких обставин салдатського життя, почав на очах занепадати духом. І колиб його життя на цьому світі протяглося довше — хто зна, чи не на-

робив би він чогось незвичайного, або чи не зійшовби у стан цілковитого тваринного отупіння, що найчастіше траплялося з випещеними інтелігентами, з аристократичних, багатих родин. А походив Серьожа Серк, — як я вже раніш згадував, — із родини аристократичної, — був сином якогось визначного петроградського достойника, в ранзі генерала.

Ось і тепер, коли ми, жадібно ловлячи останнє проміння вересневого сонця, підставляючи під його слабке ділання наше пооране вошвою тіло, поскидали зі себе все й почали полювати, Серьожа Серк, роздягнувшись до нага, злісно згорнув докупи свою пару чудової, тонкої білизни й жбурнув її геть від себе в глибоку калюжу... І мовчки, ні на кого не дивлячись, тільки важко сопучи, поліз до салдатської сумки діставати зміну.

Коля Мухін обурився на таке марнотратство.

— Так же не можна, Сергію, — а якщо цю пару вже замінити буде нічим?

Усі ми мали білизни тільки по дві пари, і де тільки можна було — в річках, ковбанях, ставках, калюжах придорожніх, завжди її ретельно, хоч без мила випирали. Те, що правда, ніяк не впливало на дальший родовід наших лютих ворогів: вошi помочені холодною водою, тільки щільніше тулилися до рубців, а потім іще лютіше накидалися на наше й так висмоктане ними тіло, щоб надолужити прогаєне...

Серьожа довго не відповідав, уперто сопучи носом і тільки після того, як мовчазний фон-Лампе—високий, як придорожня тополя, незграбний і бридкий на лиці, але добрий, симпатичний і акуратний парубійка, кольнув його:

— От Німець, Сергію, так би не зробив...

Серьожа не стерпів:

— Мені дівчина пришле, а от вам і справді треба барахло берегти, фон-Лампе.

Фон-Лампе пильно на нього подивився.

Серьожа витримав погляд і моргнувши, здалося мені, до Мухіна, кольнув іще:

— До речі, фон-Лампе, чому ви, з височайшого дозволу, не відкинули й досі ганебного додатку до свого призвіща?

Для бідного фон-Лампе це були два удари нараз. Його незграбна постать глибоко нас переконувала, що ледви чи найшлася б у світі дівчина, яка післалаб йому пару білизни, а своїм „фон" він дорожив, як доказом аристократичного походження, ведучи свій рід від якихось славних, прибалтійських баронів чи баронетів.

Але фон-Лампе — культурна людина. Він притамував біль від образи і, щоб не доводити до гострої суперечки, вчепився тільки за друге — за „фон". Він висловив своє глибоке переконання, що наш генерал Брінкен, як тільки ось незабаром скінчиться війна (в це „незабаром" у нас найбільше вірив фон-Лампе), неодмінно, з височайшого дозволу, не тільки відновить собі „фон" та „ден",

а ще й напевне додасть щось, на зразок, скажемо, такого: „фон-ден-Брінкен аус Шлєзвіг“ або ще щось...

Серк органічно ненавидів Німців і готов був суперечку загострити, але розпалитися їй не дав Коля Мухін.

Тут таки, з невеличкого діяльогу між цими товаришами. дізнався я, що операціями кайзерового війська на нашому саме фронті, на фронті нашого корпусного команданта генерала Брінкена, кермує... його рідняк — німецький генерал фон-ден-Брінкен...

Коля Мухін, зупинивши суперечку, нагадав про їжу. Передягнений у нову, чисту білизну, Серьожа — чи з почуття приємности, що збувся на якийсь час нападів загонів білої сарани, чи, щоб остаточно помиритися з ображеним фон-Лямпом, дістав із своєї сумки ще одну плитку шоколяди й поділив на всіх по щирості.

Ми знали, що в сумці Серьожі Серка лежить щось із фунт шоколяди ще з дому, — „залізної“ шоколяди, своєрідного „недоторкаємого запасу“, на випадок надзвичайної скрути; знали, як Серьожа досі суворо оберігав материн заповіт (це вона йому в останню хвилину прощання поклала шоколяду до сумки), і Серьожин вчинок усіх нас дуже зворушив, тим більше, що голодні кишки в кожного давно вигравали неймовірного марша.

У висліді наших нарад, я з фон-Лямпом узялися йти добувати картоплю. Ми міркували

що десь таки у полі, напевне не встигли її всю викопати, заскочені війною польські господарі (це було якраз у полосі польських сіл).

З великими труднощами — пригинаючись, і повзучи по мокрій, брудній землі, і кулею перебігаючи окремі, відкриті ділянки перед фронтом, ми таки найшли забуте картопляне поле, що нагадало мені славнозвісного некрасівського вірша — „незжатую полосиньку", і добули чудової, піскуватої бульби, як її тут звуть — стільки, скільки вистарчило нам сили нести.

По дорозі натрапили ми на окіп восьмої сотні. Погано, на пів росту людини зроблений, мокрий, слизький окіп, обплетений наспіх спереду колючим дротом, справляв гнітуче враження.

Попросив у нас картоплі (може, хоч сирої пожую...) поповненець (резервіст) восьмої сотні, Іванов — нікому невідомий робітник якоїсь петроградської фабрики, чоловік років під 40, із одутим, запухлим обличчям, каламутними очима, ввесь у брудній глині. Сидів він скулившися мов мала дитина, в окопі, просто в калюжі й дивився заздрісно на нас, коли ми, зігнувшись учетверо, проходили повз нього.

— Что, браток, — спитав він,— не слихать: скоро там замірят?

— Ні, не чути такого... А хіба що?

— Да устал больно... Отдохнуть би...

О, це „отдохнуть би!" З кількох тисяч уст молодих, повних сил і життя людей, до-

водилося мені чути не запашне, принадне й далекосягле слово! І скільки тисячам їхні гарячі бажання відпочинку здійснювалися для них самих несподівано...

Вже другого дня я дізнався, що тієї самої ночі, поміж багатьома, яких німецькі кулі примусили навіки відпочити, був і наш Іванов із Петрограду...

Стався на моїх очах пізніше й другий отакий безглуздий, трагічний випадок: якось уночі, далеченько в тилу, вже після бою, санітар, закінчивши копати яму, приготовлювану для трупів забитих недавно товаришів, виліз із ями, кинув лопату, підняв угору руки й потягся — солодко-солодко потягся, аж кісточки йому захрустіли. І вимовив тільки одну фразу:

— Ех, отдохнуть би!

І — звалився в ту саму мить у ту саму яму, на смерть повалений одинокою якоюсь, заблуканою, „шальною" кулею...

— — — — — — — — — — —

Вертаючи з картоплею, зустрів я ще несподівано мого старого друга, Хому.

Він у сотні. Він воює, хоч в атаку ходити ще не доводилося. Стріляє найбільше „в ясні зорі", і має велику надію, що ось-ось буде... за сотенного писаря:

— Як тільки вбють писаря Шила, я перший кандидат.

І через те й мені він ні трішечки не заздрить. Він свого добється. Ого-го!

Становище сотенного писаря мало чим відріжнялося від становища інших рядовиків: він завжди і скрізь — в сотні і з сотнею. Тільки й пільги, що його менше в розвідку посилають, коли сам не напроситься, на варту не ставляти. Та ще підчас передишки після бою, коли всі інші мали право трохи відпочити, сотенний писар мусів бігати — перевіряти „живий склад", писати списки на вбитих та без вісти пропавших, заводити до сотенних реєстрів „поповнення", і все це — в окопних умовах, без канцелярських столів та приладдя, найчастіше — на колінах, чи й просто присівши по-турецькому десь у закутку подвіря, коли сотня відпочивала в якомусь забудованому місці.

Писаря Шила — маленького, білявого, меткого й надміру енергійного та розумного хлопця з Архангельщини, не вбили скоро, як того сподівався Хома, і довго ще довелося моєму другові відбувати всі неймовірні труднощі і зазнавати небезпек на становищі звичайного рядовика восьмої сотні...

Картоплю ми з фон-Лямпом донесли на місце з честю. Вже добре повечоріло, а кухні не було чути. Тому вирішили, не покладаючись на неї негайно готовити власну вечерю. Яка це розкіш: — піскувата, розсипчаста, зварена надворі в салдатському казанку картопля, коли ще є до неї й трохи солі!...

І от — тількищо наша картопля думала закипити в казанках на вогнищі з недопалених попередниками меблів, заставленому з усіх

боків нашими постатями (раз що йшов дощ, а по друге щоби ворог не добачив відблеску коли ми вже смакували, що ось-ось, нарешті, втішимо наші зголоднілі шлунки, — мене покликали й післали на полеву стійку з чотирма стрільцями, далеко поперед наших позицій. Картопля закипіла. З фон-Лямпом ми варили свою пайку спільно, в мойому казанку. Але що ж, коли гаятися не давали й хвилини.

Я знав, що це робота десятника Кокіна, того з дегеративною губою, і посилав на його голову всі світові проклони, виливав усю лють, тільки й можливу в людині серед таких обставин. Я посилав задушевно на його голову найближчий відламок „дванадцятидюймовки", а в живіт йому — першу смугу скорострільного дощу, — але йти мусів, не повечерявши.

З великим невдоволенням фон-Лямпе забрав свою половину (коли вона тепер закипить у його казанку, з підлитою свіжою водою?!), а я, з недовареною вечерою, мусів поспішати в пітьму ночі, в невідоме...

Йшли ми, часто спотикаючись на слизькому грунті, здавалося—цілу вічність. На нашу думку, вже давно повинна би була й ніч минути, а ми тількищо вийшли поза лінію перших окопів і згідно з даними нам вказівками, мали взяти напрямок далеко праворуч, увійти в лісок, ліском—не більше кільометру, на першій поляні — зупинитися, пильно зорячи навкруги, і про всякий рух у ворожому

таборі негайно, через мене, наколесника (на ровері в таку грязюку!) доносити штабові...

Більше безглуздого доручення, здавалося мені, й вигадати не можна було.

Всю решту ночі простояли ми на визначеному нам місці, де саме уривався густий лісок і починалося зарослe зрідка кущами поле і, — на моє щастя, — ніякого руху з ворожого табору не спостерегли.

Ліворуч від нас цілу ніч стріляли гармати, цокотіли скорострільчасами чули ми приголомшене „урра!“ і— мерзли страшно, люто мерзли, наскрізь промоклі, під холодним осіннім вітром. За ніч погризли всю мою недоварену картоплю.

На світанку змінили нас інші чотири стрільці (вже без наколесника), нам наказано було вертатися до штабу, причому показано й дорогу навпростець, куди коротшу від нашої окружної, нічної.

Дорога навпростець вела через ліс, без усякої стежечки, і продертися крізь гущавину з колесом була марна праця.

І от — я сам. Мої чотири товариші подалися назад скороченим шляхом, а я мушу — може небагато, яких три кільометри, а може й пять чи десять — блукати сам лісом, щоб видістатись на битий шлях до полку.

Сумно самому осіннього туманного ранку в густому лісі на чужині, в небезпечному місці, де з-поза кожного куща несподівано тебе можуть пострілити, коли не знаєш де саме ворог, а де свої, коли з голоду, здаєть-

ся, припав би до першої з черги сосни й запихався б її черствою, несмачною корою..,

Чогось усю дорогу не відставала від мене, впялившися в мізок, давня-давня, з Фінляндії знана, салдатська пісня — а властиво не пісня, а кілька рядків її:

..,Все тучкі, тучкі прінавіслі,
і в полє па-а-л туман...
Скажі, о чом заду-у-мал,
Ска-а-жі, наш атаман!..

Бувають отакі в житті моменти, коли вчепиться якась пісня, віршик, чи фраза в мізок, і трохи не до божевілля доводить людину, що ніяк не в силі позбутися її. Так тепер, і я вживав усяких підступних і рішучих, здавалося, засобів,—але даремно. Жадна думка не лізла в голову, жадні спроби міркування не давали забути нахабний мотив, клятущу пісню, — ні, кожної хвилини, як тільки кінчалася остання фраза, виринала в голові перша і знову, й знову, без кінця-краю, вся істота наспівувала:

...Все тучкі, тучкі прінавіслі...

Я думав, що божеволію.

З поворотом, прикро вразила мене несподіванка: в окопах я нікого не найшов, штабу не було там, де він був і повинен бути, на терені вчорашніх окопів було тихо, і тільки здалека — в Августові, чи за ним, чути було зрідка стрілянину й гарматні вибухи.

І от, серед поля, трохи відійшовши від місця, де був штаб, знесилений і голодний, поклавши в гразь обережно свою машину, не

в силі далі й кроку ступити, звалився я, май же непритомний...

Чи траплялося вам коли опинятися в становищі, в якому, здавалося, що вже давно-давно колись — чи в далекому дитинстві чи може тисячі років тому — ви вже себе, відчували, причому найменші дрібниці сьогоднішнього вашого оточення нагадували вам фотографічно-точно все, що вже було колись?

В такому стані, почував я себе оце тут, заки втратив свідомість. Недовго — кілька коротких хвилин, але з якою яскравістю нагадали вони мені дитячі сни, після яких прокидався я завжди з вередливим настроєм і заплаканими очима: отаке дике, порожнє, пошарпане поле, далеко спереду темний ліс, навколо — ні духу людського, і страшний, пекольний жах самотности...

— — — — — — —

Очуняв я від того, що над головою хтось розмовляв. На своє здивування, побачив я цілу юрбу по-всяточному вдягненого народу, що тупцяв навколо мене.

Це — мирні мешканці Поляки, які зібрались до костьолу, що он там — за переярком у сусідньому селі.

— Ваші, пане, вже давно пішли в Августов...

— А ви ранєний? — з наголосом на „нє“ запитав хтось із юрби спочутливо.

Я не був ранений, але порожня була голова, порожній шлунок, і в очах темніло з утоми, коли підводився.

Львівська державна наукова бібліотека
№ 2733

Хтось подав шматок хліба. Хтось спочутливо зітхав, хтось соковито лаявся—на війну, салдатів, на винуватців господарської руїни...

В Августові своїх я найшов тільки надвечір.

Серьожі Серка вже не було. З ним сталось те, що могло статися зі мною — мені так і казав Мухін (і в його голосі, собі на прикрість, відчув я жаль, що не так саме сталося), що послалиби були, напевно, мене, а не Серьожу. А післали його, вступивши в Августов, з якимось рапортом до сусіднього штабу. Треба було тільки переїхати лісом, звернути праворуч, вїхати в село, і все. А потім — назад.

Післаний ранком, Серьожа не вернувся й до півдня, а перед вечором найшли його кінні розвідчики — на пів дороги до села, з його машиною в лісі, — вже мертвого. Спочатку видно, був він ранений в голову і дбайливо ворогом перевязаний, але смерть не чекала. Він лежав з покарлюченими пальцями, що повгрузали в землю, коли сердешний мабуть корчився з болю. Коло нього лежав його револьвер і одніська плитка шоколяди, дбайливо залишена милосерним ворогом, а решта материного подарунку зникла, разом із листом, що його віз Серьожа.

Убили Серьожу якісь заблукані, відсталі від регулярної частини Німці, бо їхній фронт заломано вночі і ворог відступив геть за Августов.

Перепочити нам знову не дали. Серьожу похапцем поховали там-таки на узліссі, край дороги, а ми тогож самого вечора посунули далі — гнатися за розбитим ворогом.

Це була диявольська робота. Поперед полку повним карєром вибігала на кільометр артилєрія, нашвидку ставала поперек гостинця, посилала Німцям навздогінці кількадесять похапливих вистрілів, хутко зривалася на ноги і знову мчала вперед. А ми, піхотинці, мали ввесь час підтюпцем поспішати, не відстаючи від артилєрії, і тут ми ставали мимовільними свідками того спустошення, що його творили наші гармати серед живих рядів німецького війська.

Ввесь простір обабіч гостинця, (шоси) був в місцях ділання гармат, буквально встелений трупами, покиданими рушницями, знаряддям, скорострілами. Стогони й зойки поранених, здавалося, зворушилиб камінь, але зупинятися й допомагати було ніколи, а навіть було суворо заборонено — треба було, після пляну, гнати і гнати ворога далі вперед.

Тільки другого вечора погоня припинилася. З невеличкого ліска, що перетинав собою брукований шлях. почули ми організовану відсіч і полк хутко розсипався, закопуючись у землю.

Тут загинув і штабс-капітан Таскін.

Найвища справедливість вимагала, щоб загинув жорстокий капітан Борисенко, але з капітаном Борисенком, перед кожною сутичкою з ворогом робилося щось чудне: він ду-

же спритно і вдало симулював недугу—його трусила пропасниця, його кидало об землю, він не своїм голосом починав кричати, поки не забирали його на ноші й не відтягали санітарі (вчотирьох, бо менше не понесло б) далі, за лінію вогню, а звідти—на санітарній двоколці — до обозу.

І от, перед цим ліском командувати сотнею взявся штабс-капітан Таскін. Перед тим від полкового командантa дістав він у наказі сувору догану за те, що десь випивав і проспав на кілька хвилин виступ. Може буйний, невивітрений із голови хміль, а може гостра образа на полковника за догану — але щось кинуло Таскіна на небзпечний вибрик.

Ворог завжди намагається насамперед вибити з лав старшину, коли кермована ним частина кидається в атаку. Штабс-капітан Таскін, вивівши сотню з обстрілюваного тисячами рушничних і скорострільних куль ліска, кинувся на поляну, попереду сотні з голою шаблюкою, в руці закликаючи салдатів з собою. Бігли за ним неохоче. Таскін добіг до першого Німця, що станувши навколішки за кущем, брав його на мушку свого кріса.

Вояки, що бігли недалеко від Таскіна чули, як він, ховаючи шаблю й вихоплюючи нагана, гукнув на Німця:

— Та хіба ж так стріляють, чортова Німчурррр...

І снопом повалився з пробитим наскрізь черепом, бо поки натягав гашетку свого на-

гана, Німець устиг вистрілити на нього з віддалі кількох кроків.

Штабс-капітана шкодували всі салдати його сотні. Жаль до болю було його й мені.

Тут я дістав прикре доручення. Треба було вночі виплутатися з гущавини лісу, де зупинився полковий штаб, дістатися на гостинець, мчати кільометрів десять назад, найти лазаретні візки й наказати головному лікареві — всі вільні сили кинути з санітарними возами до полку — рятувати і своїх і ворожих ранених.

Ніч була знову понура, дощева, осіння. Увесь ліс навколо ревом ревів від зойків поранених, — темінь непробудна, шляху ніякогісінького.

Тисячу разів я проклинав день і годину, коли попав у наколесники, готов був уже докоряти й небіжчикові Таскінові, що спровокував мене на цю службу, бо тепер, крім свого, виснаженого голодом і втомою тіла, примушений був ще тягти поруч кількапудовий тягар—ровера з поналіплюваними на колесах брилами грязюки, продиратися крізь кущі, спотикатися на пеньки, чекати кожної хвилини, що якийсь недобитий Німець ось-ось — коли не кулею, то бомбою покладе тебе на місці...

З такими важкими думками плутався я лісом, поки вдруге не пережив того, що сталося було отам, з гусячим табуном.

Мій ровер об щось запинився, я підняв і поставив ногу на передбачуваний горбик,

той горбик виявився чимось мягким, і раптом —нелюдський зойк недорізаної тварини з-під моєї ноги пронісся лісом, залунавши далеким відгомоном геть-геть навколо.

Я наступив на груди раненому.

Тут уже я не присів, бо якась божевільна сила, що її родити може тільки пекольний жах, кинула мене стрімголов вперед, і я біг доти, поки та сила не вивітрилася в мені, поки нарешті, не пізнав стежки, що вела просто до гостинця, куди мені й треба було.

З великими труднощами долізши до бруку, почистивши скільки можна було, машину, я найшов валку свого Червоного Хреста, але багато далі, ніж мені казали. На дві години я спізнився, (на ковертах польових наказів писалося: „приставити не пізніше... годин... хвилин...). Це коштувало життя, напевне не одному десяткові недобитих у лісі й тих, що кривавили здовж брукованого шляху.

— — — — — — — — — — — —

А переговори з головним лікарем, що саме, закотивши рукави, в якійсь придорожній будці, різав одному-по-одному пораненим —животи, руки, ноги, груди, порпаючись просто на залитій кровю як водою, підлозі, не вживаючи ні хльороформу, ні інших усипляючих середників, — переговори з лікарем відібрали ще не менше, як пів години. Нарешті, навантажені потрібними матеріялами й санітарами, вози — не помчали, а посунули, мов волами на ярмарок, здовж гостинця в напрям-

ку, де їх чекали сотні людей, яким і хвилина була дорога.

До штабу я до ранку не доїхав. Звернувши з дороги, якою ввесь час сунули нові сили, обози, гармати, я притулився під якоюсь похилою вербою і нестямно заснув.

Прокинувся на світанку з напівзамерзлим, задубілим тілом, наскрізь мокрий, бо безперестанку сіяв густий, мов із сита, пронизливий, осінній дощ.

Затямивши добре місце, де на-смерть перелякався уночі, я на ранок, добираючись до полкового штабу, побачив того, з ким звела мене доля в таких незвичайних обставинах...

Він уже захолов, не дочекавшися ні ворожої, ні своєї допомоги. Лежав впоперек якоїсь стежечки, скручені пальці однієї руки втопивши в багнюку, а другою рукою міцно вхопившись за груди, звідки вже давно перестала струмочком дзюрчати, зробивши велику пляму аж на живіт, — чорна, запекла кров...

Це був підстаркуватий уже вояка-Німець, із давно неголеною борідкою й рудуватими вусами. Обличчя мав виснажене, а скляні його очі, широко розплющені, непорушно дивились на мене.

З відкритою головою я підійшов тихцем до нього, і в спорожненій душі тільки й склалася одна, беззмістовна фраза:

— Не докоряй. Я ж не вбивав...

Полізти йому до кишені, взяти вояцьку картку, приховати її й колись (о, чи прийде

те „колись"!?), як скінчиться це божевілля, надіслати його родині — жінці, дітям (може в нього донька вже доросла, голубоока, як Матільда в Фрідріхсгамі?) і написати, що я бачив, як загинув ваш, діти, татко в бою з ворогами...

Хіба я ворог?...

Тільки на одну мить майнула така думка, але невіра в те, що колись це все скінчиться і що матиму щастя згадувати ці жахи, як щось давно-давно минуле, а що більше— якийсь тваринний жах перед трупами, чи може невимовний жаль для живої недавно людини, ніколи не дозволяли мені доторкнутися до мертвого товариша в полі. І я й тут втік від нього, надівши шапку аж геть далі, коли вже почув, що холодний дощ з голови стікає за шию й боляче лоскоче спину.

— І тут... знову зупинився перед другим трупом, що простягся на ввесь свій довгий зріст поруч стежки, коло самого насипу залізничої лінії.

Він лежав ногами до мене, в однострою з чудового сукна, в добрих, навіть розкішних чоботях, а клясично правильне й напричуд гарне його обличчя—молоде, чисто поголене, було дивовижно біле—за папір біліше.

Крапельки дощу, що густо засівав і залізничий шлях, і ліс обабіч, і ці покинуті трупи, з яких більшість ще в ночі корчилася в муках, сподіваючися допомоги, — оті крапельки дощу падали йому в широко розплющені і звернуті у сіре, невидне небо, очі,

і стікали звідти струмочками, мов гіркі сльози докірливого жалю і скарги. „За що мене, молодого й такого дужого, кинуто отут на згнивання?“ — здавалося, говорили ті болючі сльози.

Я потихеньки пройшов повз трупа, неначе побоюючись пробудити його з того сну, але дійшовши до голови, я, несподівано для себе самого, голосно зойкнув, усе в мені затремтіло, задріботіло, дрібнесенько зацокотіли нервово зуби і я вже цілий той день не міг якось нагрітися, взяти себе у руки, примусити заспокоїтися.

У цього нового знайомого шрапнельним відломком знесло ззаду весь череп, трохи вище лоба починаючи й на потилиці кінчаючи. Знесло разом з усім, що було колись у цій буйній голові кенігсберзького гвардійця і закинуло геть десь далеко від його власника. Черепна яма була порожня, як горнятко... Тому й білий був такий цей кенігсберзький гвардієць.

Тисячі, а може й десятки тисяч трупів довелося мені бачити на полях Німеччини, понад Мазурськими озерами, в долинах Галичини й у Карпатських горах, а пізніше в мирному степу Мадярщини, але цих двох — не забуду, поки житиму.

Тієї ночі мав я незвичайно багато праці. З вечора до самого ранку ганяв зі службовими записками — від штабу полку до штабу бригади й назад, знову до штабу сусіднього полку, від нього — ще до дальшого, а від

того знову — до штабу бригади, і т. д. Добре, що хоч штаби містилися недалеко лінії гостинця, їздити ровером було непогано.

А на ранок, зовсім близько від свого штабу, трапився такий епізод.

Перед самою лінією наших, наспіх за ніч викопаних окопів, що перетинали гостинець в місці, де він круто звертав праворуч, несподівано з-за горбка зявився німецький автомобіль.

Мчав повною ходою. Пізнали, що це ворожа машина, не відразу. А коли пізнали, почали безладну стрілянину, а далі, на команду, сотня вискочила з окопів, пробігла кількадесять кроків і вже брала машину просто на мушку.

Авто зупинилося. Перший вискочив звідти шофер і не зважаючи на крики, щоби зупинився, побіг за машину, думаючи мабуть, приховатися за насипом гостинця. Тут його й дігнала добре виміряна куля і простягся сердега спочивати навіки. З авта вискочило тимчасом троє пасажирів і встигли сховатися під мостом, звідки, коли вщухла стрілянина вийшли, підійнявши вгору руки.

Це були два старшини німецького генерального штабу (шинелі з червоними підшивками) і провідник — старий-старий Жид, якого силоміць взяли вони собі на цю ролю в Сувалках.

Старшин у нашому штабі прийняли шанобливо, нагодували й напоїли коньяком, посадили на свою машину (в німецькій кулі

зіпсували мотор) і повезли в запілля, а провідника Жида, — тут таки, коло самого штабу, повісили на найближчому дереві, ще не встигши й тих старшин вирядити.

Невідомо, якими шляхами, а дійшов до нас зміст розмови німецьких генштабістів. Вони, випивши й повеселішавши, по щирости оповіли, як цієї ночі, дякуючи нашому недбальству, з рук російського війська буквально висовгнулись цілі два німецькі корпуси, що були заперті в Сувалках, немов у пастці. І очевидно, як вони казали, якийсь дурний недогляд чи несвоєчасне виконання саме нашим полком наказу, віддало оце їх до наших рук, бо за їхніми інформаціями, шестий фінляндський полк у цю годину повинен був бути от там то і там то...

Наказ про це полк пізніше справді дістав, але наказ, виходить, запізнився.

З того приводу я розмовляв з Кольою Мухіном.

— Коли їхня правда, то для чого наші сили цілісіньку ніч ганяли сюди та туди?

— Значить, треба було. Це мудрість не для нас.

— А коли б їм перетяти єдину стежку з Сувалок — найменше двісті тичяч німецького війська булоб обеззброєно, бо з Сувалок їм до найменшого опору розгорнутися було ніяк — а це може бувби початок кінця війні...

Мухін довго й пильно дивився на мене і нарешті, зовсім несподівано, видушив із себе слово:

— Слухайте, а чого ви не однорічник?

Мені соромно було признаватися, що не мали мої батьки трьох карбованців заплатити за навчання в двохклясовій школі і щоб докінчити її, доводилося виплакувати пільгу у шкільної ради, — соромно було признаватися, бо цього не зрозумів би блискучий панич, представник золотої молоді з Петербургу, і я щось промимрив невиразне — на тему про те, що на одному іспиті зрізався, а на другий — запізнився, та так і пішов рядовиком...

Свята брехня!

Коля Мухін скептично оглянув мене ще раз і здалося мені, зневажливо сказав:

— Да, так, значить, треба було. У нас тепер не Куропаткіни й не Алексєєви, та й союзників ми маємо непоганих.

Я знав, що Мухін сам лаштувався стати старшиною. На найближчий поклик до школи прапорщиків вони, всі однорічники — перші кандидати.

А командував армією на нашому фронті славетний генерал Фог. Той, що недавно звернувся до всіх „братьєв - солдат" своєї армії з багатозначною, шапкозакидальною відозвою:

> Салдати! Нехай кожен із вас убє тільки по чотири Німці і тоді наша армія винищить чотири німецькі армії, і ми переможно вступимо

до Берліну. Пам'ятайте: кожен тільки по чотири Німці. А хто захоче й більше — не забороняється...

Ця відозва, як бачимо, була заповнена багато глибшими мудрощами, ніж було їх у військовій стратегії героя японської війни генерала Куропаткіна, — і вона могла хіба тільки на безголових дурнів зробити якесь враження, але нам, прочитавши її, казали кричати „урра!", і ми кричали.

А незабаром найсвятіший Синод узаконив появу скаветної „Божія Матері Августовскія", на спомин, про... блискучу нашу перемогу під Августовом, а уся Антанта аж захлиналася з радощів ізза нечуваної в історії перемоги над німецьким військом, пишучи про багато десятків тисяч полонених, про десятки тисяч німецьких трупів.

А все це був — великий пшик.

Багато пізніше виявилося, що післяавгустовська ніч, коли ото так нервово пересовувалися наші військові частини (діяли три корпуси: фінляндський, кавказький і сибірський), коли справді з петлі дали висовгнутись двом німецьким корпусам, була ніччю повного відшкодування німецькому військовому командуванню. За справді втрачені під Августовом, у гарячому бою, півтори тисячі (тільки!) полонених, відплатилися вони тисячами наших трупів в Августовському лісі, де довго потім пирували вовки, коли ми покинули це місце й посунулись в райони Мазурських озер.

То була ніч звичайної воєнної зради, запроданства штабу Фогової армії, за що потім повісили полковника Мясоєдова.

В боях під Августовом і за Августов загинули: Петро Делі-Бошко, Йосиф Гопфенкштанкт, загинув Ваня Лямін — один із серйозніших у восьмій сотні хлопців, жвавий, енергійний і красунь на вроду; загинув фельдфебель Алексєіч, штабс-капітан Таскін, полягло більше половини сотні, і на зміну їм надходили й надходили все нові та нові невольники царського ладу, нові жертви ненажерному богові війни.

Писар Шило не давав собі ради з канцелярською роботою. Він уже часто брав за помічника собі Хому Мельниченка.

А Хома не з тих, щоб на цьому заспокоїтись. Він уперто бє на писаря.

До Мазурських озер.

Дорогу до Мазурських озер прийшлось нам промощувати собі безнастанними боями.

А тут щодалі більше виявлялась цілком непридатною наша служба, служба команди звязку на роверах. Не завжди можна було використовувати добрі німецькі гостинці для спішних переїздів від штабів до окопів, від окопів до штабів, до сусідних полків тощо. Найчастіше було таке, що доводилось перебиратися просто розкислим від безнастанних осінніх дощів полем, ярами, лісами і тоді наші ровери були ні нащо.

Доводилося тоді нам тягти не тільки на чоботях важкі брили брудного місива, а й на поржавілих колесах було повно тяжкої грязюки.

Про це ми не раз говорили своєму начальству, але діставали все одну тільки відповідь: виконувати накази й своєчасно доставляти доручене. Тому й не диво, що ми, наколесники, почали вважати себе за найнещаснішу в полку худобу.

Серед таких обставин Коля Мухін, моторист Боярський і симпатичний фон-Лямпе

щодалі більше спроневірялися в наші загальні успіхи на фронті. Мухін все гостріше дозволяв собі критикувати й клясти порядки, Боярський використовував найменшу нагоду, щоб на кілька днів загубитися від штабу й тягтися з обозом за десяток-два кільометрів від боєвої лінії; фон-Лямпе голосно мріяв про Іркутську, (ні в якому разі не ближчу!) школу прапорщиків, сподіючися, що, поки повернеться він звідти старшиною, про війну вже тільки згадуватимуть, а Стах Дзіяловський — один із тих, що його не любили в команді наколесників майже всі за гордовиту вдачу, почав мене підмовляти на свій таємний плян.

Довелося мені раз якось з тим Поляком виконавши доручення, разом доганяти штаб полку щось цілу добу.

Голодні, смертельно втомлені, не мали ми ввесь час іншої теми в розмовах, як про те, що добре було б десь несподівано, серед звалищ якогось покинутого села піймати забуту гуску, здибати десь нерозтрощеного гарматніми стрільнами хлівця, і влаштуватися — бодай на день, на пів дня — поїсти й відпочити.

Я бачив, що Стах більше за всіх моїх товаришів, ненавидить отої війни, що велася в імя великоросійського імперіялізму також коштом його пригніченої нації. Я відчував, що Стахові хочеться про це зі мною більш відкрито поговорити, і всякими маловиразними натяками дав йому зрозуміти, що в цих

його настроях має він доброго, певного й стійкого з мене союзника.

Стах помітно зрадів.

Відразу мова з гуски й затишного закутку, перескочила у нас на глибші, значніші речі, але тут же... зовсім несподівано він запропонував мені трохи дивний спосіб позбутися жахів війни, і всі мої симпатії до цього представника гнобленої, як і моя Україна, польської землі, миттю у мене розвіялися.

Це було надвечір того дня, коли ми, за нашими підрахунками, мали вже наздігнати свій полк. Ми вже тішились надією, що, нарешті добємося до полкової кухні, дістанемо бодай холодну вечерю, матимемо, нарешті, змогу хоч десь під небом, але між людьми, простягтися, підмостивши під голови свої машини й виспатись-виспатись...

Саме тоді зустріли ми якогось вершника-ординарця, що казав нам доганяти полк, шукаючи його не там, де ми думали, а отак десь кільометрів за десять у бік, через поле, а там — лісом-лісом, та знову полем і полем — аж до якогось хутора, де полк мав уночі отаборитись на недовгий відпочинок.

У ординарця найшовся запасний шматок хліба, промоченого дощем у його торбі; він не відмовився відступити нам по малесенькому шматочку за кілька пучок махорки, якої ми нашкребли у себе по кишенях — так само мокрої, брудної. А з тими шматочками хліба ми віджили.

Але зовсім засумував Стах. Він уже не міг далі тягтися, він заявив мені, що не знесе вже далі цих поневірянь і він запропонував мені зовсім простий спосіб назавжди звільнитися від цих мук.

— Ти спочатку простріль мені ногу — отут, вище коліна, а потім я тобі щось — що захочеш. І поїдемо відпочивати...

— Тільки треба десь при дорозі, — не давши мені висловити своєї думки про це,— говорив далі Стах, — при дорозі, де вештаються люде, де їздять вершники, обози, проходять санітарні двоколки, щоб нас, мовляв, скоро найшли...

Моя рішуча відмова прикро його вразила.

Він переконував спочатку, що це зовсім не страшна операція, а щоб не впізнали лікарі, треба тільки призначене для пострілу місце обмотати мокрим рушником чи сорочкою, і стріляти просто зблизька, а рушника чи сорочку потім притоптати десь у калюжі.

— І ніяких слідів „самострільства" ніяка „пся креф" ніколи не найде, — переконано додав Стах, і дивився на мене благальним, допитливим поглядом, у якому страх перед моєю відмовою дивовижно переплітався з надією дістатися до шпиталю, полежати в чистому ліжку, в теплому приміщенні, їсти — коли і скільки захочется, і страшно мене хвилював, викликаючи водночас і огиду до того способу протесту проти війни, і невимовний жаль до цієї, доведеної до крайньої розпуки, живої істоти.

Я ще раз категорично відмовився.

І почав йти отак від того Поляка бочком, увесь час на нього позираючи, бо десь у голові виринула така неймовірна, безглузда думка:

— Хоч би він справді не стрілив до мене з пімсти за відмову...

І хотілося самому з тієї думки глузувати.

А Стах замовк. І вже не міг я видушити з нього ніодного слова, аж поки ми, звернувши за порадою ординарця, в бік, не пройшли ввесь добрий шмат тернистого, але грузького, мокрого поля й не ввійшли в лісок, яким то треба було нам йти та й іти, аж поки не потрапиш на поле, до хутора, де мав отаборитися полк.

У ліску Поляк несподівано зупинився.

— Прощавай. Я далі не піду.

Мене боляче вразив його глухий голос.

Стах поставив машину під якогось грабка коло стежки, обережно притулив коло неї рушницю, а сам — не ліг, а просто звалився на мокру постіль зівялого листя.

Мені здалося, що йому при тому зарипіли зуби, і він страшно, люто застогнав.

Розмовляти зо мною він не мав ніякої охоти. Ні на поради, ні на докази, ні на благання не зважав. Простягся отак під грабом, впоперек стежки, вдивився в темне, захмарене вечірнє небо, і на всі мої завваги тільки стогнав...

Я рушив сам.

— Не роби тільки дурниць, Стасю! — сказав я йому на прощання від щирого серця.

А коли відійшов уже далеко--далеко, коли здавалося, що і той Поляк, і всі розмови з ним — це прикрий, поганий сон, — почув я знечевя одинокий гострий вистріл, що так лунко завжди відбивається в лісі, і серце мені завмерло. Вертатися — божевілля, кидати Стаха самого — варварство.

Була чорна, непроглядна осіння ніч. Було порожньо й безнадійно сумно в цьому понурому, заплаканому лісі. Останки сил вибив з мене той вистріл — ноги відмовились далі ступати, і я відійшовши трохи вбік від стежки, машинально приліг, під першим стовбуром безлистого вже дерева та зщулившись від пронизливого до кісток холоду, незабаром заснув.

Прокинувся досвітком, штаб свого полку найшов десь аж в полудне, про пригоду з Поляком нікому нічого не казав, а вже ввечорі дізнався, що найшли його „пораненого" в лісі й відіслали в запілля. У ногу пораненого...

— Щасливої тобі дороги, Стасю! Видужай та пильнуй, щоби удруге на фронт не попасти!

Бо скорого кінця війні не видно, бо в друге і втретє повертають до окопів недавно ранені і наскоро підліковані люде, бо може другого разу твоя доля відвернеться від тебе зовсім і — може вдруге твої роз-

рахунки на випадкове „поранення“ й не справдяться...

Бо он уже його „імператорське величество“ височайше наказало, додати до карного кодексу статтю, що за такі речі стрілятимуть нашого брата, на науку іншим „самострілам“, як собак — нещадно, немилосердно!

Щасливої тобі дороги, Поляче! А я стріляти сам себе не буду.

Нехай що буде, те й буде!

„Ти впав, звалився, а я ще йду"...

Третю добу сидимо з курінним штабом у довгій камяній повітці серед поля, безперестанку обстрілювані тяжкою німецькою артилерією. Ні вдень, ні вночі звідси вибратись не можна.

Недалеко перед нами, за невеличким кряжем—бойова позиція нашого полку, за пів кільометра проти неї — Німці, а за ними — ліс, а з лісу бухає й бухає — ритмічно, безнастанно, кожні три-чотири хвилини батерія гавбиць плює на нас славетними „чемоданами".

Коли „чемодан" летить, довго чути його гостре, пронизливе металеве дзижчання (неначе хто широкою мідяною стрічкою в повітрі грається).

І перше, ніж упаде це знаряддя руїни й смерти і з несамовитою люттю вихопить із землі стовб мокрої, чорної маси, підкинувши її на десятки метрів віялом угору та залишивши на місці широку й глибоку вибоїну, кожного разу чекаєш, що звалиться цей ворожий подарунок саме на повітку, рознесе її нестійкі, тремтливі, глиною позліплювані

камяні стіни, й поховає живцем, чи пошматує як ото шматує чорний, для чогось іншого природою призначений, родючий грунт східньопруських ланів.

І так — годину, дві, три, добу, другу, третю.

А позавчора, коли наколесники перебігали ранком до цієї повітки полем (пробігти від ліска, що понад дорогою, треба було може з пів кільометра), трапилася ще одна пригода, що надовго врізалася в мізок, а в ті дні стояла все перед очима, зливаючися в одно з пекольною музикою чемоданів, притуплюючи рештки свідомости.

Цим самим полем, за хвилину перед тим, як ми кинулися перебігти його з роверами надала лиха година промчатись вскач кільком вершникам-ординарцям, яким треба було наладнати звязок з іншим курінем збоку від нашого. А ворожа артилєрія смертельно не любить вершників, а німецька артилєрія в кожному вершнику вбачала ненависного козака і вирішивши мабуть, що готується кіннотна атака, миттю перенесла всю лють свого оскаженілого харкання саме на ту лінію, якою треба було, вслід за вершниками, перебігти й нам.

Ми витяглися довгою стрічкою — один за одним — десять наколесників, і підтюпцем підштовхуючи збоку свої осоружні машини, мали добрий намір — проскочити цей невеличкий простір у доброму здоровлі й благополучії. Але, призначувані для мнимих коза-

ків, „чемодани“, вже намацали лінію нашого перебігу — ось один ряд їх гакнув позад нас (переліт!), другий — недалеко спереду (недоліт), — чергової порції треба було чекати просто в наш рядочок.

— Комусь, а може й багато кому, не минути наступної черги! — блискавкою промайнула у мене та мабуть й в усіх інших, однакова думка.

Але згадав я свою віру непохитну в те, що вернуся живим, неушкодженим із цього пекла і, не міняючи ні напрямку ні темпа, наче байдуже, безжурно, але з захололим на одну коротку мить серцем, біг далі рівно, розмірено.

Поруч мене, відставши від попереднього товариша на кілька кроків, прихилившись низько до колеса й жадібно ловлячи шалені згуки стрілен, біг веселий, меткий, енергійний хлопець і вправний наколесник Антошків — смоленський парубок.

— Давай ліворуч! — гукнув він мені, блиснувши повними веселости й бадьорости очима.

Я відмахнувся: у мене своя лінія.

А здалека вурчить, наближається страшним, неминучим фатумом, зловісно заздалегідь виспівуючи похоронну пісню — один, два, три, чотири „чемодани“.

Ще хвилина, ще мить... Ось-ось уже вони, всі чотири.,.

Хлопець відскочив від мене, як від зачумленого й за ту хвилину відбіг може на

пятнацять, може на двацять кроків ліворуч, усе нижче й нижче схиляючи голову до колеса, неначе шукаючи у ньому захисту перед страшною небезпекою.

— Дззз-жжж-рррах!

— Рррах!

— Рррах!

— Рррах!

Видалося, неначе сам володар пекла, Люціфер, роздирав, лютуючи на непорядки, небесні запони.

Мене кинуло повітрям, перекрутило, покотило по землі, обляпало грязюкою й обсипало вирваними з глибини, сухими грудочками. Диму в „чемоданах" небагато — він розвіявся дуже швидко, поки я встиг схопитися на рівні ноги й сягнути рукою до відкинутого геть свого ровера.

Мої очі звернулися в той бік, куди відбіг і мене за собою закликаючи, веселий, меткий, енергійний хлопець і вправний наколесник Антошкін.

Там не зовсім ще розвіяний димок курив над глибоко розритою пащекою землі, там кумедно крутилося на своїх передніх вилках колесо, заплутуючи в заїржавлені спиці шматок закрівавленої сорочки з підтяжками — все, що залишилося від веселого, меткого Антошкіна.

Це про нього, вже геть-геть пізніше, сидівши в затишній кімнатці мадярського села Дуначебу над Дунаєм, теплого травневого вечора записував я до свого щоденника:

... Ти впав, звалився, а я ще йду —
мені нема коли спинятись,
щоб довг останній свій віддать —
ще з теплим трупом розпрощатись...

Так, спинятись і зітхати, і жаліти, і обурюватись, і думати взагалі — „нема коли".

Бо знову летять-сичать чорні круки, бо через мить і з мене може залишитися, намотуючись на роверове колесо в передніх вилках, хіба шматок брудної салдатської онучі...

Прокляття!

Я доганяв товаришів...

— — — — — — —

Третю добу сидимо після того в повітці під постійною загрозою — бути похованими, розшматованими, лущимо й жуємо горох, якого в цій повітці дбайливі господарі призбирали досить, жуємо, бо всі, навіть „залізні", запаси вичерпалися, мучимося без води, а надії вирватися звідси— майже ніякої...

Нашому полевому духовникові, високому, чорнобородому отцеві Василеві — сьогодні, як і вчора, й позавчора — досить роботи. Аж дивно, як це опинився він тут, у такій небезпеці! Набиті за день в окопах тіла, відтягають за ніч сюди, поза повітку, а щоб вони довго тут не залежувались — закопують нашвидку, та не відразу до великої ями, бо немає часу і немає кому з великою ямою вовтузиться, а по кілька штук, у невеличкі копанки. І отцеві Василеві доводиться віддавати останню послугу поляглим, нераз під

обстрілом, поспішно відспівуючи: „воїнов, на бранному полі за другі своя жівот положівша".

Ось „чемодан" ударив у куток повітки і вбив двох звязкових від сотень. Один саме підніс до рота жменю налущеного гороху, і так залишився з напіврозявленим ротом, з міцно затиснутим у жмені зерням гороху й широко розплющеними очима, а другий застиг зігнутий над салдатською торбою, де перебирав своє бідненьке майно, може вишукуючи кришок від сухарів.

Захололи обидва в такому стані, як і сиділи, закопувати їх було незручно, незадоволено бурчали санітари, тер очі отець Василь.

Важко... Ой, важко!

Перед вечором четвертої доби прилетів німецький літак, довго крутився над повіткою, пролетів здовж фронту й неначе вмисно дратуючи, граціозно завернув, опустившись зовсім низенько..., і подався до своїх!

Фон-Лямпе й Мухін із тих одвідин літака зробили такий мудрий висновок: треба з повітки тікати конче, щоб там не було!

Такий самий висновок зробило, мабуть тихцем і вище курінне начальство, бо вночі перебралося кудись у захисніше місце, залишивши в повітці й коло неї з десяток звязкових наколесників.

А фон-Лямпе і Мухін зовсім непогані, як виявилося, знавці воєнних тонкощів, випросили дозволу поїхати на два дні до Августова — мовляв, ровери направити. Випросили вони такого дозволу й для мене і вночі,

коли прокляті гавбиці неначе потомившися, на якийсь короткий час, відпочивали, ми вихопилися з того пекла — кожен з твердим наміром, — більше ніколи сюди не повертатися.

І повертатися сюди нам справді не довелося.

На світанку в повітку влучило відразу кілька порцій „чемоданів" (літак добре визначив, куди саме цілять), і від повітки залишилася тільки купа обгорілого каміння! Від покинутих у повітці людей не лишилось нічого.

І от, ми в глибокому запіллі — кількометрів за двадцять від „чемоданів", від гнітючого, безнастанного жаху чекання смерти. Ми в Августові.

Порожньо в місті. Без кінця повзуть обози, рухається військо, скачуть вимерлими вулицями вершники. В якомусь розгромленому будинку ми найшли кілька цілих ще ліжок, піймали на подвір'ї отетерілу курку, найшли картоплі, наварили розкішний обід і наївшися, здавалося вперше в житті, спали, спали і спали... 48 годин.

Підійшов обоз другого розряду нашого полку. Там ми найшли нашого вайлуватого, але поважного Боярського і зовсім несподівано для мене, він запропонував мені спілку у дуже приманчивій справі. Наш полк одержав два мотоциклі. Боярський уже одного дістав — на мотоциклі не доведеться так близько триматися коло фронту, бо треба обслуговувати обоз, і він пропонує мені до-

магатися другого. Марки „Індіян", чудова машина на три з половиною кінські сили...

А колиб та спасенна машина була тільки на три, на дві, на пів кінської сили—хібаб я з меншою надією, з меншим запалом кинувся до начальства проситися на неї — я, мовляв, знаю, я вмію їздити, я буду якнайсправніший моторист! (А мотоцикля в руках я у житті ще не тримав).

Боярський підбадьорив — він навчить, головне — добути згоду начальства.

Згоду начальство дало.

А я того самого дня піймав в Августові ще одну курку і вперто хотів, щоб її всю — зїв симпатичний друг Боярський...

Де ділася дівчинка з голубими очима?

І Мухін Коля, і симпатичний фон-Лямпе з Августова вже до позицій не вернулися. Вони найшли в Августові полкову, а може й бригадну канцелярію, що дала їм давно очікувану командировку до шкіл прапорщиків — фон-Лямпові до Іркутської, а Мухінові — до Павлівської, десь під Петроградом, здається.

Пращалися зі мною, як рідні брати, — щиро, гаряче.

А в їхніх очах я читав велику, нестримну радість людей, що надовго, а може й назавжди, збуваються того божевілля, в якому крутилися ми спільно уже ось понад три місяці, а поза тією радістю, яка викликала в мені десь глибоко приховану, невгамовну заздрість, здавалося, останні погляди товаришів говорили:

— Сердешний ти, бідолахо, хто знає, чи довго прийдеться тобі тягати по цьому світу навіть оту, ніби кращу машину, що тепер тебе так тішить... А ми — будемо далеко, ми будемо жити, жити!

І ці останні моменти обгорнули мене хмаринками смутку, жалю невимовного.

— Вмирати?.. Для кого, для якої справи?..

— Ні!.. Жити треба! Жити! Жити!

І я від зворушення та болю, в останній момент прощання заломався в собі. Я впав на змайстроване нами трьома, дбайливо з уламків скриньок, стільців та шаф, — ліжко, й ганебно, неначе маленький, заплакав.

Коля Мухін невдоволено щось бурчав, а фон-Лямпе присів край ліжка і довго втішав незграбними, кострубатими словами, може й справді зі щирим наміром дати мені хоч крихітку того щасливого, надійного почування, яким жив він в той мент сам...

Мені пригадалася фінляндська казарма, отака сама моя поза на салдатському ліжку після невдалого скоку на „кобилу", отакий самий незграбний, але добрий, привітний Хома Мельниченко з його невмілою, але теплою, людяною потіхою, думки полетіли далеко-далеко, ще далі назад, і тупий біль, що стискав серце, поволі стихав... Минув день.

Електро-моторист Боярський хутко привчив мене поводитися з „Індіяном", пускати машину в рух, самому знаходити причини несподіваних зупинок мотору (найчастіше це від свічок), і вже через два дні ми обидва рапортували начальникові господарської частини, підполковникові Дельвігові:

— Ми готові!

Потім і наш обоз другого розряду, а з ним і ми з своїми машинами посунули вперед.

Полк був уже десь у Мазурських озерах.

Наче з великої до нас симпатії, лагідний підполковник Дельвіг обох нас від себе не відпускав, а використовував на незначні, недалекі виїзди з господарськими дорученнями.

За кілька днів, без особливих пригод, обоз дотягнувся до якогось маєтку нім. цісаря Вільгельма, де, як нам оповідали, кайзер дуже любив проживати літніми місяцями, полюючи в безмежному густому лісі на чудових гнучких, пишнорогих кіз.

Це був, на нашу мірку, просто поміщицький маєток, „економія" серед густого лісу, з усіма приналежними до неї будинками, — довжелезними стайнями, повітками, коморами, людськими помешканнями й високою, готичного стилю, баштою — дачею самого кайзера. Цю дачу звали, коли перекласти по-нашому, здається „царський гірський замок" — „Кайзершльосберг". Ми застали її вже поскубану — по всіх кімнатах із високими, вузькими віконцями, на всіх чотирьох поверхах цієї розкішної башти, валялися гори паперу з немилосерно розграбленої кайзерової книгозбірні, валялися порозривані розкішні, невидані оправи дорогих, старовинних видань, валялися по всіх кімнатах гори невистріляних мисливських патронів.

Маєток був порожній. Тільки в одній хатинці найшли ми в льоху під кухнею старезного дідугана - Німця, що й ходив уже втрое зігнувшися і догадався подати про

себе знак, голосно застогнавши, коли ми обходили приміщення.

Цього діда ухвалили негайно взяти на повне полкове утримання, і він так і ходив із тиждень, поки ми стояли в „Кайзершльосберзі", по - німецькому пунктуально ходив, тричі на день, до обозної кухні, вистоюючи разом із нами чергу з казанком.

Та ходила ще по маєтку й блукала в лісі старша жінка — далеко мабуть, поза 40 років — жовта, хвороблива на вигляд, із божевільними, неспокійними очима й незмінною, ідіотською усмішкою на устах. Вона вміла говорити по-польському, але вигукувала тільки дикі, неповязані зі собою фрази, і здавалося, що тоді тільки опамятовувалася, тоді тільки очі її набирали людського вигляду й блискали, скороминушими проблисками свідомости, коли вона дивилася на свою доньку — дівчину, може одинадцяти, може дванадцяти років. Дівчина була обідрана, майже боса — так само, як і її мати, але з чарівною кучмою кучерявого, конопельного волосся під старенькою хустинкою і з блискучими, принадними голубими очима... Дівчинка ні на крок не відступала від матері — вона по-дитячому (так само, як і у нас, на Україні...) трималася матері за спідницю...

Їх можна було бачити тільки вдвох — і ранком, і вдень, і пізно вночі — вони блукали, як сновиди по маєтку, заглядали у вози, зупинялися коло салдатських гуртків, що у вільний час різалися „в очко", блукали по-

під лісом, але ніколи не заходили до жадного приміщення... Рідко коли підходили до кухні, але не насмілювались простягти руку по їжу.

Про них дбали.

Навіть дивно було, як ці товстошкурі, нечутливі в усіх інших життєвих пригодах, обозні люде, пильнували — один перед одним — набрати саме у свій казанок як найбільш товстої зупи, витягти з-за халяви саме свою, нижньоновгородського виробу круглу, салдатську, червоно пофарбовану, деревляну ложку і, залишаючи себе на потім, лагідно, але настирливо частували цих, покинутих на поталу судьби, двох істот-сиріток.

Мати з дочкою блукали по маєтку. Мовчки, несподівано зявляючись, дивилися вони на все, що їх окружало — одна боже-вільним поглядом, друга — широко розплюшеними дитячими, наївними голубими очима, в яких світила безмежна, безхмарна радість молодого життя...

Тільки одного разу ті наївні голубі дитячі очі наповнились жахом й дівчина щільніше притулилась до матері, закутавшися з головою в лахміття її спідниці.

Це було тоді, коли в наслідок мудрого Уткінового „інтенданства" вже якось на пятий день, не було чим полковій кухні заправити ріденьку, водянисту страву — кулешик, і хтось із обозників підстрілив у лісі струнку, довгоногу серну. Принесена до кухні, серна ще жила; вивернута кулею з мясом лопатка передньої її ноги справляла гнітюче враження.

Серна дивилася на оточення тужливим, передсмертним поглядом сіроблакитних очей, і дівчинка з голубими очима не могла знести того погляду...

Наш полк десь на перехресті складної системи Мазурських озер зупинився й перестрілювався з ворогом. Ми живемо в кайзеровому маєтку три дні, пять, тиждень. Все йде своїм звичним порядком і, нарешті, серед дня — трівога.

Спочатку зняла ту трівогу, сполошивши мирно настроєний обоз — стара жінка — жовта, хвороблива на вигляд, що ото сновидою блукала поміж обозом та в лісі, з маленькою дочкою.

Вона тепер не блукала, а бігала — розпатлана, простоволоса, підбігала до салдатів, пильно вдивлялася у вічі, від чого неодин відвертався й спускав зір до землі, а потім гукала божевільно-тужливо:

— Панє, де моя Броня?

— Панє, де Броня... Ха-ха-ха!

І сипала божевільним реготом, від якого мурашки поза спиною лоскотати почали. Отак бігала вона з годину — від возу до возу, від гуртка до гуртка, а потім несамовитий її регіт чути вже було десь із гущавини лісу.

А надвечір трівогу затрубів сурмач. Нам треба було виступати в похід.

І коли вже все було готове, коли треба було з хвилини на хвилину чекати наказу рушати, я забіг до тієї кімнати, де з Боярським та кількома полковими писарями ми

прожили безтурботно цих сім чи вісім день, — забіг подивитися, чи не забули ми чого, поспішаючи.

В кімнаті — на низькому, деревляному ліжку, застеленому соломою, на якому ми по черзі спали, якийсь густо заріслий колючою, рудою, брудною бородою обозник, в якого ззаду огидно блищали затовщені штани, гвалтував худу, хворобливу на вигляд, матір голубоокої дівчинки.

Її жовті, голі та худі коліна блиснули перед моїми очима, майнули огидні брудні штани обозника, і я тільки почув:

— Ох, панє, я ж хора... хі-хі-хі! Ой, хора, панє... Ха-ха-ха!

І зову той божевільний регіт...

— Панє, де моя Броня? Ой, хора... Ха-ха-ха!

Я ще недавно поклявся, що не вбиватиму, але в ту мить не зупинився б перед тим, щоб загнати багнета глибоко - глибоко, по саму цівку в оті гидкі обозникові штани, але мій кріс туго привязаний на дворі до „Індіяна", у мене голі руки, а знадвору чути команду — вирушати...

— Гааа-де, що робиш!?? — гукнув я і на одну коротку мить бачив, як повернулося до мене заросле колючою, рудою бородою, перекривлене звірячою лютою й пристрастю обличчя, і те божевільне „хі-хі-хі" старої, хворобливої на вигляд жінки...

Я кинувся з пястуками на нього...

— — — — — — — — — — —

Хвилину опісля був я вже коло колони, тяг у руках свого „Індіяна“, щоб на найближчому гостинці пустити мотор й з найменшою скорістю поїхати поруч Боярського, трохи вперед обозу.

Обоз рушив, обозу не зупиниш через такий випадок як там, у кімнаті, і тільки далеко відїхавши й отямившись, я переказав про все Боярському. Він скривився й тільки спитав:

— А що то за обозний?

Що то за обозний — я не знав.

Так само, як не знав я і досі не знаю, як не знає й не знатиме ніколи світ, де ділася голубоока дівчинка Броня, що дивилася на дикий воєнний світ такими наївно-здивованими, дитячими очима...

— Генерале Брінкен! Генерале Фог! Кайзере Вільгельме! може ви знаєте — чи не завели маленьку голубооку дівчинку брудні обозники до лісу, чи не кричала голубоока дівчинка передсмертним криком:

— Ой, пане — я ж ма-а-ленька!..

Прокляття такій війні!

Хома Мельниченко заколов Німця.

Як це сталося, він і сам не знав...

Уже місяць, як фронт зупинився в Мазурських озерах і день-у-день відбувається вже не маршова, з несподіваними наступами й відступами війна, а одноманітна тягуча, з незначними атаками на окремих ділянках, — так звана, війна позиційна.

Штаб полку розташувався зовсім близько — за пять чи шість кільометрів від окопів — знову в якомусь поміщицькому маєтку, тридцять кільометрів дальше осів штаб корпусу з величезними штабами служби, з добре налагодженою почтою, а надто — з пакунковим відділом.

З мотоциклем робити майже нічого — часом доведеться раз на тиждень поїхати до обозу другого розряду, що примістився між полковим та корпусним штабом, а ще рідше до самого корпусного штабу, то й усе.

Бувають дні, коли здається, що й війна вже відійшла десь у минуле, що живемо просто на мирному стані, випадково тільки попавши у трохи незвичне оточення. Щодня з польової корпусної почти привозять повні

вози пакунків — це далекі родичі надсилають гостинці з дому; почали тут теж уперше привозити й роздавати зібрані у цілій державі подарунки, що складалися здебільша з тютюну, коржиків, часом з цукру, шоколяди, з листами в середині пакунків — від якихось невідомих жертводавців, що цим робом виявляли свою память про нас, сірих вояків.

Вільними днями штабні старшини влаштовують ігрища на подвірі, борються, бігають, бавляться, як школярі. Чекаємо миру. Чутки — одна за одну надійніші — принадні чутки, — повзуть і повзуть — на Різдвяні свята будемо вдома, найпізніше — на Водохрещу...

Але саме перед Різдвяними святами фронт заворушився. Почалися вперті, настирливі наступи — атаки німецького війська. Німецьке військо, як оповідали випадкові полонені, має завдання принести кайзерові новорічний подарунок: — вигнати Руських з німецької землі.

Через те день-у-день клекотить на всьому фронті, через те немає одної ночі, щоб на всій лінії не відбулося кілька кривавих, страшних наступів.

Через те день — вдень з горища двоповерхового будинку, де примістилася вся команда звязку нашого полку, видно в бінокля, як під самі німецькі окопи часто підїздять нові та нові транспорти резерви, як тут таки, нашвидку вишикувавшись і розсипавшись розстрільною, це свіже поповнення, просто з вагонів, стрімголов кидається в наступ

й гине, буквально скошуване нашими скорострілами, рушницями й шрапнелями.

Між нашими й ворожими окопами — найбільше сто кроків, а на тих ста кроках набито за кілька днів гори, страшні гори і наших, і Німців. І ніяк ховати. Поки тривають добрі морози — байдуже, але як тільки пригріє вдень сонце, потепліє в повітрі, то й несе звідти млісним, трупним запахом.

Всі намагання якось договоритися з ворожою стороною — поховати набите людське мясо, щоб зберігти здорове повітря живим, були ні до чого. Ворог мав завдання — за всяку ціну до дня нового року подарувати кайзерові велику перемогу, і гнав, і гнав усе нові й нові резерви, а в наших скорострілах закипала й випаровувала вода від безнастанної, ретельної роботи.

На добу відбувалося по десять, дванадцять наступів. Рідшали людські ряди, але ззаду, з глибини невичерпаного людського муравлища — старої, сонної, очманілої в „патріотичному" чаді Росії — безнастанно сунули й сунули — так само, як і там у Німців — нові поповнення.

Коли, після тижня безнастанних боїв, змінялася сотня і їй давали два-три дні відпочити, щоб поповнити поріділі ряди бородатими резервістами і наспіх навчити їх премудрощів теперішньої війни, — не відпочивала сотня. Були це дні неспокійні, метушливі — з ранку до вечора людей тримали на ногах, маршували, навчали, вишколювали, і глухе

люте обурення вже починало світитися з очей перетомлених тижневим нелюдським напруженням і поневіряннням в окопах людей, а недосвідчені поповненці тільки зрідка, в короткі хвилини відпочинку після маршів, тужливо запитували:

— Ну, як воно там, браток, — страшно?

І показували — не рукою, а тільки невиразним рухом голови туди, де запінено цокотіли скорострільні, вибухали гранати, гарчала й гавкала артилерія.

— Ось підеш і побачиш.

І в тих відповідях звучало часто безмежне призирство до людей, що не пробували ще окопного життя, що вилежувались дома на теплих печах, а може й гаряче бажання, щоб і їх швидше погнали — на власній шкірі зазнати того, чого ніякими людськими словами не перекажеш, чого ніякими фарбами не змалюєш, — зазнати, як ми кров проливали...

На такі відповіді бородачі ніяково зщулювалися, турботно поглядали навколо з поза навислих брів маленькими очима, лунала команда „смірно!", і сотню далі водили, муштрували, вишколювали.

Щоб на третю ніч післати в окопи.

Хому Мельниченка зустрів я в полковій світлиці того вечора, коли його сотня змінилася для відпочинку й поповнення.

Це була вільна, простора кімната того самого будинку, де на горищі містилася команда звязку. Вдень тут працювали сотенні писарі, складаючи свої живі й мертві реєстри,

а вечорами, коли тільки прибрано довгий стіл й поназношувано звідусіль стільчиків та лавок — виходив „клюб".

Хома переживав якесь творче піднесення. Він переспівав за вечір увесь свій, здебільша, тужливий, сантіментальний репертуар, а на закінчення залишив деклямацію. До деклямації готувався урочисто. Застелив стіл кількома шинелями, поставив під нього лямпу, „чудо" з полкової канцелярії, щоб світло падало на нього ефектовно знизу, попросив невеличку авдиторію слухачів приготуватися й, завернувши очима, трагічним, нечуваним іще в нього голосом, деклямував „Монольог божевільного".

Чи від того монольогу, чи від способу виконання його, але не тільки в мене самого морозом дерло поза шкірою, — монольог справив на всіх справді гнітуче, дике враження, а мені в деяких ментах здавалося, що Хома — справжній божевільний.

Тієї ночі ми спали з ним на нашому горищі поруч.

Хома довго не міг заснути, оповідаючи окопні пригоди, і нарешті, неначе насилу, ледве перемагаючи себе, сказав:

— Я вчора заколов Німця...

— Ти, Хомо? Заколов... Німця?!

— Я, Хома Мельниченко, заколов Німця... Товстого, здорового Німця...

А було це так.

Надвечір того дня, коли сотню мали змінити, довелося їй вдесяте за той день вибі-

гати з окопів — в наступ. Всі попередні вилазки кінчилися дуже скоро: на пів дороги сотня поверталася назад, втративши кількадесять чоловік не добігаючи навіть до безпосередньої сутички з Німцями. А на цей раз — збіглися. Проти Мельниченка біг кремезний, грубий Німець з настовбурченим багнетом...

— Далі я памятаю тільки, — шепотів Хома, — що на мене сунула невблагана смерть і що мені треба боронитися. Вістря щирочезного ножа-багнета, блищало, гіпнотизуючи всю мою увагу, несамовито кричала „гох!" роззявлена пащека противника і смішно — це на одну тільки мить промайнуло в моїй свідомості — бовталась на широкому поясі, де ото на блясі написано Gott mit uns (з нами Бог), — смішно бовталась баклажка з пахучим ромом...

— З пахучим? А як же ти знаєш, Хомо, що він пахучий?..

— Як?

Хома на хвилину замовк, наче пригадуючи собі щось. Потім приглушено кашельнув і шепотів далі:

— А я дізнався про те пізніше, а тоді бачив тільки — вістря багнета, роззявлену широко пащеку Німця, та на мить — баклажку. Я згадав наші вправи з опудалами в Фрідріхсгамі, вправи, що ми їх з тобою так тоді уникали... А смерть біжить... Ще кроків два, один, пів кроку — і гостра Німцева ножака впється мені в груди... І от, коли він уже розмахнувся, націляючи, я відскочив на

крок, потемніло мені в очах, забув я про все, і тільки одна всемогутня, непереможна думка про захист, про те, що треба розтрощити оте товсте пузо, бо це моя смерть, — тільки ця думка опанувала мене всього — з голови до ніг. Я відскочив, замахнувся, і... тільки почув, як зашаруділо в німецькому товстому животі (як ото в кавуна ножа заганяєш), як відразу присів чоловік передомною, випустив з рук мою смерть, і вхопився обома руками за цівку моєї рушниці... А мій багнет аж по цівку зник десь під його сіро-синім одностроєм. Я пригадав собі фрідріхсгамські вправи, крутнув рушницею, щоб вихопити назад багнета, але закам'яніли на ньому покорчені пальці людини в синьо-сірому, людина в синьо-сірому заревла, як недорізаний кабан — уже не „гох", а щось... про дітей, мабуть... і я отямився... Що я наробив?! Яж ніколи не хотів вбивати!..

Голос Хомі затремтів.

— Ти тямиш, як ми говорили з тобою в казармі про це? — спитав благально Хома.

— Тямлю, Хомо і вірю тобі, що ти не хотів убивати...

— А воно так і вийшло, як бачиш... Да... І тоді проколовши Німця, я оглянувся. З віддалі десяти кроків біг до мене вже другий у синьо-сірому, з блискучим вістрям настовбурченим проти мене, а мого багнета ворог не пускав. Мені безвільно опустилися руки, рушниця моя випала з них і так і лишилася стирчати у животі того, хто звивався

на густо снігом застеленій землі, вхопившись обома руками за цівку й ревів — тужливо, страшно, не по-людському... „Смерть! — блиснуло мені в думці,—он біжить по мене моя смерть!"... І ще на одну мить почуття небезпеки, самооборони, підказало потребу якоїсь акції, я оглянувся безпорадно навколо, і враз — повна свідомість того, що сталося, пронизала всю мою істоту. До мого другого ворога підбіг в той же мент високий, дужий бородань, замахнувся, штрикнув багнетом, нанизав людину в синьо-сірому, як житнього снопа на вила, і перекинув через голову собі геть-геть у сніг на кілька кроків, мою другу смерть — невеличкого, виснаженого, худого Німчика...

Хома замовк.

Я бачив, як у пітьмі горіли йому очі, як блискали фосфорично, неначе в кота в запічку і мені стало страшно.

— А що потім, Хомо?

— А потім, нічого. Я бачив, що наступ знову кінчився нічим і треба повертати до окопів... Ну, і ми в них обох повідвязували баклажки й переконалися, що ром був справді пахучий...

Я мовчав. Мовчав довго й Хома, перевертаючись на всі боки.

І вже коли, здавалося мені, що ніч мала незабаром минути, десь перед самим світанком я крізь сон почув, як Хома, наче сам до себе, прошепотів:

— А все-таки, їхньому братові краще, ніж нам — їх ромом на війні напувають...

Я зщулився від того висновку й мимохіть відсунувся трохи від Хоми.

Більше ми тієї ночі не розмовляли.

— — — — — — — — — — — —

У Мазурських озерах я здружився з полковим писарем Алексєєм Поповим — стрункім, русявим парубком із Архангельська, що був, здавалося мені, найпривітніший, найчемніший і найпорядніший хлопець поміж усіми писарями. Попов почав привчати мене до карт.

Довгими нудними зимовими ночами — без огляду на те, чи в окопах бувало спокійніше, чи клекотіло, все, що було вільне в обозах, по штабах, на старшинських кухнях, харчівнях — хворіло в грудні 1914 року на картяну пошесть. Навіть у самих окопах, низько понахилявшися, освітлювані заставленими з усіх боків недогарками, різали цілими ночами в „двадцять одно".

Гроші не мали вартости, коли не варте було нічого людське життя, а зате за картами люде забували на якусь мить про оточення, викликаючи в собі властиве людям, почуття газарду й за хвилини того почуття готові були віддати все, що мали.

У Попова були свої пляни. Йому конче треба було обчухрати до ниточки десятника Уткіна, мати в кишені кілька тисяч карбованців, а тоді — він добуде собі визволення з цього пекла. Хіба не поласують на такі гроші лікарі? Ого! Він їх добре знає...

Тільки невиразними натяками розкривав він такі свої пляни, і то тільки мені, бо міцно, здавалося, тримався моєї дружби.

І одного вечора, коли з нами мав сісти до гри сам Уткін, Попов довго й переконуючо вмовляв мене, пристати з ним до спілки — показати цьому інтендантові, як треба в карти грати... Безмежно вірівши людям взагалі, а такому близькому другові, як Альоша Попов — тимбільше, я погодився на його пляни, зовсім не освідомлюючи собі, що така змова — щонайменше ганебна, нечесна змова...

Грошей у мене було не багато, особливо своїх. Більше їх мав Попов. Розмістились так, що після мене сидів Попов, переді мною — Уткін. І от, мені треба було тільки розпалювати Уткінів газард, бючи завжди по його повному банку і не здіймаючи банку ні в якому разі — навмисне перетягаючи, або зупиняючись тоді, коли на руках неймовірно мало очків...

Всі мої грошеві втрати, понесені наслідком того, мав повернути мені Попов після того, як гру закінчимо.

Гру закінчили перед світанком. Крім десятьох власних карбованців, наскладаних з великими труднощами з салдатської платні, поплили в мене ще й сімдесять карбованців чужих грошей — тих, що одержав я на пошті з доручення товаришів з окопу і мав їм назавтра передавати. Попов Уткіна не обчухрав, але з наслідків гри знав я, що якраз

усі карбованці, що програв я, опинились у Попова.

Коли ми лишилися самі, я просто сказав Попову, щоб повернув, як ми умовились мої гроші.

Попов надзвичайно здивувався:

— Які гроші?

— Як то які? Я ж програв, а ми ж умовлялися...

Він не дав мені договорити:

— Знаєш що, голубе: були на світі дурні, та поженилися...

— Та ти не жартуй, у мене ж були чужі гроші, а ти якраз їх і виграв...

Попов визвірився:

— Іди ти під три чорти — не дитина, здається, було не встрявати!

Труснув переможно кучмою русявого волося, чмихнув згорда носом, повернувся круто і пішов...

А потім, можливо, відчувши десь у глибині сумління, що не має рації, повернувся й кинув мені „товариську пораду“:

— А ти в окопи грошей не передавай— там однаково всіх повбивають...

Мною труснув жах й спиною поповзли мурашки. Наставав ранок, я мав невідклично сьогодні здати одержані з почти для окопників гроші (по три, по два й по одному карбованцю слали на фронт із далеких закутків Росії родичі,) а у мене в кишені — ні копієчки...

Того самого дня я таки роздав усім адресатам належні їм карбованці — щось продав, щось заставив, десь у когось позичив, але з того дня я ненавиджу карт, з того дня на все життя в свідомості ячить страшенна рана невіри в людську порядність, і тієї рани вже не залікувати мені довіку.

Йдучи на спілку з Поповим, я й сам далекий був від порядности, хоч і не усвідомлював собі цього, але глибочінь товаришевої зради (він же знав, що за розтрату отих грошей я міг попасти під полевий суд, не кажучи вже про безоднью ганьби і сорому перед нещасними окопниками), глибочінь людської підлоти затроїла в мені навіки довіря до людей.

Згодом побачив я, що таки неспокійне було й у Попова сумління. Бо, щоб загладити своюпровину передомною — але так, щоб я й не знав — він багато зробив, щоб мого друга Хому Мельниченка таки взяли за писаря до полкової канцелярії. Про це я при всякій нагоді просив ще давніше Попова, хоч і знав, що й сам він в канцелярії небагато значить, але всетаки своєчасно сказане його слово, моглоб Хомі допомогти.

Одинадцятого січня 1915 року ввесь наш корпус з Мазурських озер зняли, замінивши його якимись ополченськими полками й погнали нас на Карпати.

І з одинадцятого січня 1915 року Хома Мельниченко — полковий писар. Він таки

дійшов свого, а мені — що доведеться робити в Карпатах з важким мотоциклем, тільки й пристосованим до німецьких брукованих шляхів? Доведеться мабуть, — таки йти в окопи... А проситися в писарі не піду...

— — — — — — — — — — —

Перебираю тепер у спогадах, день за днем, пережите на німецькому фронті, і сам себе тужливо питаю: чим жили люде в тих обставинах, коли не знав ніхто, що станеться з ним наступного дня, наступної години, навіть хвилини? Не віриться, що можна тримати в отаких лабетах безнадійності поневірянь і тоскного, тягучого відчаю мільйони, десятки мільйонів людей, яким не присвічувала на ділі ніяка ідея боротьби.

Чим же жили люде? Думаю, що єдина у всіх надія була — і то вона тримала всю цю безліч народу — а саме, що скоро буде мир, що скоро це все минеться, як тяжкий кошмарний сон, і всі повернуть до звичайного життя. А єдині радощі в ці божевільні дні — це звязки з далеким, рідним домом.

Ті звязки з часу, як зупинились ми в Мазурських озерах, налагодилися зовсім добре. І той день, коли якийсь кремезний Туляк, або високий, біловусий Вологдець одержував з дому листа, чи пакунка з коржиками й цукром та махоркою — був для нього днем великого свята. Читаючи про безліч поклонів „от бєлого ліца до сирой зємлі" (і майже ніколи жадного слова ділового — про здоровля, про умови життя, тільки „єщо

кланяїмся" та „єщо кланяїмся„...) — понура мовчалива ще вчора людина, розквітала, розбалакувалась, сипала навкруги дотепами й старалась втішити — поділитися своїми безмежними радощами і з тими, які чомусь ні сьогодні, ні вчора, ні тиждень тому ніякої вістки з дому не одержали.

— Не журись братку, і тобі напишуть! — потішав щасливець понурого сусіда. І навіть не ображався, коли за ті пригорщі втіхи, якими він так щедро хотів обділити їх усіх навколо, хтось вихоплювався з єхидним, злосливим, зїдливим словом:

— А що вона, дядя Пантєлєй, не пише хтож там коло неї замість тебе работаєть?

Це було найболючіше, чим можна вразити, дошкулити кожному з нас, відірваних від домівок, поодяганих в сірі, заболочені глиною шинелі, й зігнаних звідусіль на повільну загибіль в чужому краю, за невідомі провини.

Щасливий не відгризався — заховував біль у собі і вдаючи байдужого, доброзичливо пускав у повітря, ніби так собі, ні до кого:

— Нічого, і нам стане, як вернемося.

А на очі йому сходила тиха задума...

Задумувалися, зщулювалися й інші постаті в окопі, глибоко поринаючи в спогади про далекий, милий світ, про далеких, любих, рідних, яких невідомо коли побачиш, та й чи побачиш взагалі?

Кому рідко, а кому й часто траплялися такі радісні дні, коли вечорами до окону, ра-

зом з вечерою приносили листи, пакунки, перекази на гроші.

Перший такий радісний день пережив я в грудні 1914 р. коли з обозу привезли і передали мені дбайливо обшиту білим полотном пачку, а в ній — чудові коржики, що так і тануть в роті, кілька плиток шоколяди й кілька коробочок папіросів „Лотос". Це прислала моя Дівчина, і тієї ночі просидів я до світанку в малесенькій кімнаті німецької хатинки, де над столом, на стіні, висіла така весела картинка з пятьох котиків, і низав — на тридцять сторінок дрібно низав-нанизував намисто слів, укладаючи в них усі свої почуття, всі надії, сподівання, що скоро скінчиться війна, що незабаром побачимось, що тут, мовляв, зовсім непогано й не страшно (щоб не побивалися там так дуже за нами)...

А потім другий пакунок від брата — з теплим светром і ще теплішими рукавицями... Яке це багатство на фронті зимою!

Були, значить, у нас на фронті й радощі та втіхи...

У наші Карпати.

Від Мазурських озер до Сувалок йшли ми пішки всім корпусом неймовірно довго, знову без відпочинків — дні й ночі, знову звалюючись з ніг від утоми.

Пятдесятьтисячне муравлище людей звалилося на місто; щоб навантажити й рушити залізницею всю цю людську масу з усіми кухнями, обозами й артилєрією, треба було щонайменше сорок повних транспортів і немало часу. А серед безголовя — той час безглуздо зростав і тягся, ми кілька днів і ночей тулилися навколо зал. двірця не маючи де притулитися не маючи права заходити до міста, поки нарешті понабивали собою вщерть червоні вагони — як оселедці в діжці, і рушили на південь.

Зупинилися на стації Двинськ. Тут затарасували поїзди шлях, — і цілому корпусові довелося жити в Двинську більше, як тиждень.

Уже другого дня, на велику нашу втіху, дозволено було всім гуляти в місті, і ввесь корпус, як сарана накинувся на шинки, шиночки, заїзди й в першу чергу на... притулки розпусти. Коло деяких таких притулків стояли днями й ночами салдатські черги...

Двинська історія кінчилася на тому, що через тижнів три, вже в Карпатах, генерал Брінкен мусів видати наказ:

— Хворих на венеричні хвороби не вважати за хворих і ні до лязаретів та шпиталів не відсилати, ні відпусток ніяких не давати!..

Бо хворів справді ввесь 22-й армійський корпус.

— — — — — — — — — — —

Перед Карпатами зупинилися ми в Долині, а полковому штабові припало стояти кілька днів у якомусь галицькому селі перед Долиною.

Сталося так, що потрапив я з Поповим до однієї хати польської родини, хоч і дуже мене кортіло побути в родині галицького Українця, хотілося придивитись ближче, як живуть, чим дишуть і які сподівання плекають оспівані великим Франком та трагічним Стефаником, мої закордонні брати. Але цього разу не пощастило.

Польська родина складалася з господині (чоловік у війську, десь у Карпатах), дівчинки Тамари років 13, — та маленького хлопця.

Вони, як і все галицьке населення, звикли вже до безнастанного постою війська в їхній хаті, вони вже знають звичаї й усі порядки коло сотенних кухонь, куди щодня на обід виряджається хлопчисько, а часом і дівчинка, чи обоє разом, з військовим казанком, по страву.

За час нашого постою не було дня, шоб хлопець моєї господині не приходив від кухні

заплаканий, щоб не скаржився він на щось матері, а на що — мало знавши польську мову, важко було мені розібрати. Він часом іні-чого в казанку не приносив і гірко схлипу-вав, оповідаючи.

Тоді мати голубила малого Стася (дивне діло, у них Стасів тих, мабуть не менше, як у нас Іванів!) і часто з сусідньої кімнати чу-ти було її пронизливу, погрозливу лайку на тих пакісних „хлопів".

А коли одного разу з порожнім казан-ком від військової кухні вернулася й Тамара, й так само крізь плач почала щось оповідати, — я не витримав і запитав у чому справа?

З материних пояснень я зрозумів, що коло кухні, куди ходять Стась із Тамаркою, — збираються з казанками й ті, прошу пана, лайдаки, оті хлопи, прошу пана, і відганяють її діточок від черги, засуджують їх на голо-дування...

І того дня, і другого, і третього з казан-ком до кухні ходив по обід для господарів хати я, а коли до мене вчепився одного разу й Стась то мав я нагоду наочно пересвідчи-тися про те „дружнє співжиття народів" у ав-стрійській Галичині про яке горлали у Відні на всі заставки її польські управителі.

Коло кухні, що роздавала останки обідів „освободженому" населенню, зібралося з пів-тора десятка дітвори, гостро поділеної на два табори, при чому в таборі „русинів" — моїх галицьких земляків, хлопців було значно біль-ше. Трималися оба ті табори войовничо, не-

примиримо до себе вороже. Признаюся, що не знаючи як слід галицьких відносин, я з деякою прикрістю побачив, як національна ворожнеча захопила вже навіть ці маленькі істоти, і як вони готові були одне одному очі повидирати за черпак бовтанки, за кілька обгризків-недоїдків кислого, як земля чорного, салдатського хліба.

Мого Стася, що сміливо підійшов був зі мною до кухні, наші (українські) хлопці попробували вкрити мокрим рядном, накинулися на нього з лайкою, де найгірша була „шлях би тя трафив", а коли я заступився за малого й він притулився щільно до мене, загортаючися в довгі поли моєї салдатської шинелі, хлопчаки почали на мене гукати:

— Слухайте, вуйку, та тож Лях,пся-крев!

— Вони ваших не люблять!

— Вони прозивають вас „Москалями"!

Прикро було бачити, що кухар, брудний, зарослий густою рудою бородою, робить собі забаву з малечі, нацьковує гурт на гурт і має з того велику втіху:

— Ану, лусни його, матка його польська, я тобі два черпаки дам!.. А ти, не дайся йому!..

Підбадьорені, заохочувані „Москалем" хлопці, кидалися взаїмно на себе, при чому численно менший гурт польських хлопчаків, кінець-кінців, розбігався з галасом, посилаючи здалека погрози й прокльони на адресу „хлопів".

Наклики на мене не вплинули,—я Стася оборонив. Тоді якийсь підросток, веселий, рухливий, багато більший на зріст за Стася, майже погрозливо гукнув мені:

— А ви знаєте... за що він мене вчора вдарив?

— А кудиж він тебе вдарив, такого здорового?

— В писок, вуйку, в самий писок, от хай мене шлях трафить, що вдарив, —і бочком-бочком почав добиратися до Стася.

Битися йому я не дав. Стась тулився до мене ближче. А коли відходив із казанком юшки, куди впало від щедрот куховарових, і кілька необгризених масляків, той самий підросток з противного Стасеві табору, гукнув мені вслід:

— А його батько, вуйку, в селі перед війною за польського шандара був! Наших помагав вішати!..

Ця вістка, це викриття, помітно і страшенно збентежила Стася. Хлопець з ляку відскочив від мене на кілька кроків, глянув несміливо мені в вічі, заблимав раз по разу оченятами, і потягся до них ручками:

— Неправда, пане, як Бога кохам, неправда!

І захлипав.

Мені стало прикро, але я взяв Стася за руку, як міг заспокоював і повів додому.

„Діти не винні".

Того вечора довго в кухні чути було приглушений гомін: Стась гаряче оповідав

матері про пригоду коло кухні, а коли доходив до історії з викриттям службового стану свого батька, мова його знижувалася аж до тихого шепотіння, а мати, видно занепокоєна цією подією, силкувалася сина заспокоїти.

А після того догоджала нам, постояльцям, мабуть почуваючи провину свого чоловіка. А за те, що я навіть не давав пізнати по собі, що про її чоловіка знаю, почала господиня особливо підлесливо до мене ставитися, напрошувалася білизну прати, полатати шкарпитки, може ще щось, прошу пана ласкавого; набивалася іншими дрібними послугами. Дочку посадила вишивати мені рушника. (Про те, що рушник був призначений для мене, дізнався я щойно останнього дня, вже на прощанні з ними).

Твмарині глибокі очі частіше й довше почали на мені зупинятися. Дивне діло: з обличчя була це вже цілком доросла людина — кругловида, з двома пишними, довгими косами, з густими чорними бровами над безоднею очей, ця дівчинка не мала в собі майже нічого дитячого, дарма, що була тільки дівчинка, а на зріст — просто дитина.

І тому ще болючіше вразило мене, коли якось у коридорі несподівано наскочив я, як Альоша Попов обхопив цю дитинку грубезними руками й цілував-цілував у потилицю, а вона неохоче, якось мляво пручалася.

Побачивши мене, Попов відскочив, наче його тут й не було, дуже серьозно кахикнув, і по-молодецькому закинувши назад густу

кучму свого темно-русявого волосся, взяв руки в кишені й пройшов у двері повз мене — мовляв, я туди й ішов собі, тільки — кх! кх! — трошки чогось запинився — уступився з дороги дівчині...

Гидкий ще більше став мені він, Попов, від того дня. А Тамара почала ще пильніше мені у вічі вдивлятися, а коли я ловив її на тому, миттю відводила погляд набік і червонілася як весняне сонце на сході.

Попова я не спускав з очей. Але на розмову про це з ним не ставав — не вистарчало духу від огиди, встрявати в суперечку.

І раптом, одного дня, коли в хаті був тільки я, Тамара та мати, — стара звертається до мене:

— Ой, панє, що я маю робити?

— А що?

— Та воно ж дитя, прошу пана, а тож такі бик такий, пршепрашам...

Я витріщив очі.

Вона поглядом вигнала з хати дівчину й подала мені шматочок пімнятого папірця— виривок із „польової книжки".

Я прочитав. Це був лист Альоші Попова до Тамари.

На аркуші з усякими військовими нотатками („Дєйствующая армія, штаб... послано... получено...") Альоша, цей здоровенний парубійка, з великою кучмою темно-русявого волосся, гаряче викладав палкі слова кохання, звертаючись до дитини, розмовляв із нею,

як з дорослою, рівною віком, благав любити його, клявся забрати її до Росії — ось тільки скінчиться війна — „візьму тебе на руці, маленьку, і понесу далеко-далеко, де ти не знатимеш ні турботи, ні горя, і будемо ми щасливі...“

Пахло недугою... Не інакше, як захворів хлопець... Здавалося мені, що або Альоша трохи не той, або може війна справді перекрутила в людях усі розуміння й почуття — відповідальности, честі, моралі... І прикро було перед матірю, і забулися в той час її неприємні, підлесливі забіги коло нас, а звідкись болюче всосалася, мов настирливий, уїдливий гедзь, тільки одна задушлива думка:

— А що, колиб мене Тамара поцілувала?

І здавалося, що я сам божеволію...

Матір я всяко заспокоював, обіцяв не спускати з очей свого товариша, щиро запевняв її, як боляче мені про це було дізнатися, і ввесь час вперто думав:

— А що, коли б ти, пані - добродійко, знала оту мою думку?

З Поповим я готовився поговорити з грубша. Це ж ні на що не похоже! Хіба так можна? А як візьме вона, та подасть того листа начальству, та й скаже, що написав його молодший писар Олексій Попов до моєї доньки, що їй тільки-тільки минув тринадцятий рік?... І взагалі...

Що „взагалі“, я не знав і сам доладу. Тинявся по кімнаті — не витримав.

Потягло на двір, вийшов на засніжене подвіря, вийшов у село, несподівано для самого себе опинився геть за селом, коло занесеного сніговіями залізничного шляху, а думки не давали спокою...

Знайомий ординарець нашого полку, що мчав здовж рейок на заіневілому, стомленому коні, вернув мене до дійсности:

— Є наказ обозові й полковій канцелярії завтра на світанку вирушити в гори...

Прахом розлетілися думки про Попова, Тамару, про її батька Поляка-жандарма, що десь там у горах керує тепер якоюсь четою, проти нас, а може в глибокому запіллю десь і тепер провадить свою мерзенну роботу серед українських селян.

— А, трясця його бери — хай собі провадить! Яке мені до всього того діло, коли ось треба вирушати в гори, йти лягати в окопи (а там окопи снігові), бо ні до чого в Карпатах ні мотоцикль, ні ровер...

Повертаючись, зустрів я коло обозу підполковника Дельвіга:

— Що накажете робити з мотоциклем, вашскородь?!

— З мотоциклем? А ти його до обозу здай, а сам будеш... будеш ординарцем. Дам тобі коня бистрого — будеш звязок між полком та обозом підтримувати... — І пишні підполковницькі вуса ворушилися з посмішки...

Я знаю, якого він коня бистрого дасть, — здохляку обозну!..

— Слухаю, вашскородь, покорніше благодарю! — Круть на закаблуках, і подався трохи заспокоєний щодо своєї долі, — подався „додому" лаштуватися до виступу...

А ранком в обозі від мене взяли мотоцикля й дали руденьку, малу, худорляву кобилку, що шкандибала відразу на всі чотири ноги, а бігати не вміла змалку, насадили на неї сідло, дали мені в руки нагая, а я, щоб не соромити себе перед обозниками, зціпивши зуби, повів свою руденьку (на що проміняв я три з половиною конячі сили червоного Індіяна!?), повів за обротьку в руках до своєї штаб-кватири...

Пращалися зі мною тепло, сердешно. Мати подарувала мені вишитого рушника, донька привітно махала з ганку руками, підчас коли я, вискочивши по-козачому на сідло, сіпав з усієї сили свою руду побратимку, щоб хоч із місця рушила буйно, але сіпав даремно...

Мати кривилася — їй страшенно хотілося мати сумний вираз на обличчі. але я добре бачив, як світилися радісною надією її очі (збулася постояльців), і невідомо, що в ній переважалося: чи жаль за мною, порядною, на її думку, людиною, чи надія на те, що може вдруге вже ніяких — ні порядних, ні непорядних, на постій до неї не дадуть...

Щиро плакав Стась.

У Карпатах.

Обоз і канцелярія зупинилися перед самим входом до Карпат, у селі Мізенці, а мені наказали негайно гнати з якимось наказом до полку, в гори, аж до Вишківського перевалу, до позицій.

Не маючи найменшого поняття, як треба поводитися з військовим, „бистрим та легкокрилим" моїм конем (дома в батька я знав, коли напувати, коли годувати, коли коневі треба дати відпочинок, але то було давно-давно, ще в дитинстві десь), я погнав свою руденьку кобилку вузькою, крученою дорогою в карпатські гори. І гнав, немилосерно підбадьорюючи нагаєм, безперестанку всі сорок кільометрів, поки не „добіг" до місця, де розташувався полковий штаб. Це було на узбіччі високої верховини 892, коло церкви, в попівському домі. Моя бідна, на всі чотири ноги крива кобила, ледве - ледве видихала таку дорогу. Коли ми з нею прибули на місце, вона просто лягла і вже не хотіла служити, хоч і вбий...

Це мені стануло в пригоді. Бо коли ще виявилося, що й погодувати сердешну коняку

нічим, начальник команди звязку, маленький червонолиций поручник Травінський похитав-похитав поважно головою, загнув на мою адресу крутеньке слівце (це після того, як із ним побалакав про мене мій давній „приятель", губатий десятник Кокін), і сказав:

— Не буде з тебе ординарця — віддай коня до кухні, а сам ставай за телєфоніста.

— Як за телєфоніста, то й за телєфоніста, — чому ні, — байдуже подумав я.

Так безславно закінчилася моя кавалєрійська карієра в славетній царській армії...

А попав я у чортові зуби Кокіна, вже тепер у його повне розпорядження, бо кермував телєфоністами тільки він. А що це мало значити, я добре знав.

— Не буде мені спокою й на мить, — гірко думав я, прощаючись із руденькою кобилкою, що жалібно-жалібно на мене дивилася, неначеб я винен був, що їй, нещасній тварині, доводиться так мучитися, нарівні з людьми...

Почалося з тієї самої ночі. Кокін призначив мене, звечора ще, разом із другим— затурканим, безсловесним телєфоністом, у найтяжче місце — в „секрет" (підслухова стійка) — попереду наші окопи, з телєфонним апаратом.

Тієї ночі відчув я, що не всіх ще неприємностей війни зазнали ми досі.

На височині 1100 стіп (над поверхнею моря), на так званому Вишківському перевалі (славетна гора Маківка, де загинула така

сила - силенна наших „Українських Січових Стрільців", була від нас праворуч, далеченько, за кількадесять кільометрів), розташувався в окопах наш полк.

В карпатських горах, занесених глибоким снігом, годі було й думати про нормальні окопи в землі, що бодай трохи захистили б людей від дошкульної зими 1915 року. Тут усі наші сотні лежали просто в снігу цілими місяцями. Щоправда снігові окопи побудовано після всіх правил фортифікації, зі заломами, хідниками, сховищами, тощо. Ворожа куля в сніговому окопі навіть менше дошкульна, ніж у звичайному — для неї досить снігу завгрубшки пів аршина, щоб вона втратила, — зашипівши в ньому з розгону, — всю свою силу...

Отже не кулі непокоїли, а лютий, невідступний, невимовний мороз. Дрантивенькі чобітки, на яких обтікав, крижаніючи, сніг, ніяк не захищали ніг від холоду, ніяк не гріла тонка шинеля, і ви вже з першої пів години в сніговому окопі починали трястися, як у пропасниці. А перед вами — довга-довга, нескінченна зимова ніч. А над вами — цілу ту ніч — виє, верещить, сипле, мете снігова завірюха, а вас обсипають шрапнельними кулями згори...

Тільки шапка, знаменита карпатська шапка, що розкладалася начетверо й закривала шию, вуха й горлянку, була справжнім порятунком і єдиною відрадою в ці страшні карпатські ночі. Проте, шапка не дуже пома-

гала всьому тіду: щоранку до полкового лазарету тяглися з окопів десятки людей з пообморожуваними за ніч ногами, руками, боками, задами... На їхнє місце щодня прибували нові й нові лави ополченців.

Нам на підслухах першої ночі не пощастило. Поперше, нам не дали білих балахонів (пізніше всі розвідки, застави й „секрети" завжди надягали на себе білі балахони аж до пят, із кобеняками на головах, і це не давало ворогові добачати серед снігу людських постатей), а подруге, коли ми вже геть-геть від своїх окопів одплазували в напрямку до ворожих, потихеньку розмотуючи телєфонний дріт, хтось із нас, чи обидва разом, десь спотикнулися, поточилися, і з усього розгону полетіли в якусь невидиму прогалину...

Затріскотіло гілляччя смерек під тягаром наших тіл, і не встигли ми підвестися, щоб доміркуватися, що саме сталося, як заясніла зовсім близько перед нами ракета з австрійського окопу, за нею — друга, забахкали часто-часто вистріли рушниць по всій, тихій дотепер лінії, залопотів дрібно скоростріл...

Нас спасла прогалина, але верталися ми до своїх окопів, прориваючись мов кроти в снігу до своїх окопів, до самого світанку.

День після того, довелося вартувати в окопі й на вечір ми мали право на зміну.

Так тяглося з тиждень. Кокін зловтішався з моїх невдач, при всякій нагоді призначав мене у найнебезпечніші місця, добре зна-

ючи, шо не піду я протестувати, а своїх кумпанів ощаджував, та й сам терся більше коло самого штабу, де й тепліше, і затишніше, і зовсім для життя безпечно.

Але на злість йому сталося раз якось так, шо в приміщенні вартового телефоніста коло штабу, коли саме вартовий телефоніст десь вийшов, — задзвонив телефон. Я був тоді в кімнаті, то й взявся записувати телефонограму з окопів. Була вона нескінчено довга, досить заплутана, але я хутко ловив слова, низав їх дрібним письмом на „книжці одержаних телефонограм" і не бачив, ща за моєю спиною стоїть начальство.

Коли я скінчив телефонограму, поручник Травінський поклав мені на плече руку:

— Е-е, да ти, виходить, грамотний?!

Йому, мабуть, осточортіло розбирати курячу дряпанину Кокінових приятелів, і він тут таки сказав:

— Так ти, брат, лишайся тут, у нас.

З цього можна було тішитися. Бо у всякому разі, не тільки від кулі, а й від одморожения ніг та рук тут захист певний.

А однак сталося якось так, що вже другого дня Кокін, блискаючи втішно очима, передав мені наказ вартувати в землянці курінного командanta під верховиною 1100, недалеко від окопів. Чи забув до ранку поручник Травінський свою обіцянку, чи десятник Кокін був за нього дужчий, але я потюпав знову ближче до куль, до вогню, до небезпеки.

Правда, небезпека була тільки в час переходів від штабу до землянки. Треба було вийти на гору, пройти з кільометр чистим місцем, попід лісом, потім узенькою, крученою стежкою через ліс в долину, (а ліс аж стогне, аж реве, аж лопотить від вистрілів, від вибухів шрапнелів), далі підвестися до половини 1100-і верховини, а там і землянка —„штаб" підполковника Корвін-Круковського.

Рідко коли стрічав а на своєму віку таких дурних підполковників. Він ані трохи не соромився нашого брата-салдата, складаючи свої щоденні галасливі реляції про блискучі перемоги над ворогом, на його бойовій ділянці. А що ті реляції він диктував у голос, кожного дня перед вечором одному з нас, телєфоністів, то й зрозуміло, що усі, хто був у землянці, добре знали, як начальство „загинає баки" своєму вищому начальству.

Він знову, ані трохи не соромився присутніх. Читаючи листи від жінки й готуючись писати їй, наперед хвалився про все, що має написати. А в тих його листах до жінки мали фігурувати і тьми вошей, що вже „всю рістню, уяви собі, скрізь геть чисто пообїдали на мені" і що від сидячого життя „одна половинка заду, моє золотко, загнивати почала", і що „не знаю, як там ти, а я готовий на „бревно" лізти", і т. д. і т. д..

В землянці й коло землянки курінного Корвін-Круковського я пробув без зміни щось з місяць, часто носив його геройські реляції до полкового штабу ночами, і вони просто

пекли мені руки, бо здавалося, — і коперти з ними повинні були б пашіти з сорому за серйозну, дорослу, відповідальну людину, що так безмежно бреше. Бо коли б підрахувати всі перемоги фронтового відтинка підполковника Корвін-Круковського, за самий тільки той місяць, то вийшло би, що ні фронту, ні взагалі війни, давно вже не повинно бути — бо все розторощили, зімяли, потоптали „доблестні" частини другого куріня, шестого фінляндського стрілецького полку...

Правда, відтинок підполковника Корвін-Круковського справді був неспокійний. Траплялося, і досить часто, що впродовж доби відбувалося по вісімнадцять наступів на тому відтинку, з перемінними завжди успіхами. Правда, людський склад куріня треба було що місяця по кілька разів, в цілості відновляти, але сам підполковник, за ввесь той час ні разу навіть не визирнув із землянки...

— — — — — — — — — — —

За всю цю хоробрість підполковник Корвін-Круковський, ще за моєї памяті, одержав найвищу воєнну нагороду — салдатського георгієвського хреста... Всі інші нагороди: — Анни, Владіміри, золоту зброю, він мав іще перед Карпатами — напевне, за такі самі блискучі перемоги.

— — — — — — — — — — —

При тій нагоді, хочу згадати про ще один знаменний випадок:

Одного дня знову послідував наступ, яких зрештою на добу відбувалося на лінії полку багато. В карпатських горах уже запахнуло весною. Коли було зійти з верховин униз, то там вже і струмки дзюрчали веселі, і трава починала зеленіти—дарма, що на горах все ще лежали масиви снігу. На верховини в ці дні часто спускалися низько-низько, густі повісма хмар, а це, як казали нам бойки, віщувало скорий прихід весни.

Наступ був підготовлений, після всіх правил воєнної тактики, гарматним і скорострільним вогнем. І тут... знечевя на зустріч пятій сотні, вискочила з окопів ціла військова частина ворога, на чолі зі старшиною, з підійнятими вгору руками, здалека гукаючи чистою руською мовою: „Сдайомся! Сдайомся!" Спереду біг старшина далеко набік відкинувши свою зброю. Пяту сотню вів в наступ капітан Каракатиця, відомий в полку дегенерат (гомосексуаліст), незвичайно жорстокий старшина.

І коли вже беззбройна ворожа сотня, добігла до нашої, щоб переможно відпровадити тих, підбіг Каракатиця до старшини Чеха (вся ця частина була чеська) й всадив у нього відразу пять куль із свого нагана...

Я був саме в полковому штабі, коли на ношах принесли того пораненого чеського старшину. Я бачив, як він, з неймовірним трудом схопившися з нош, упав навколішки перед нашим полковником Кельчевським і болючим, жахливим голосом людини, засудженої по дурному на смерть, гукав:

— Господін полковнік, за что он меня убіл? Господін полковнік... Я жіть хочу... жена... двоє дєток...

А потім витягся на підлозі непритомний, закрівавлюючи килими в полковницькій кімнаті...

Капітанові Каракатиці за це нічого не було

Тільки гостра ненависть до нього в його сотні зросла після того до найвищої міри...

— — — — — — — — — — —

Не всі, очевидно старшини були схожі на капітана Каракатицю. Третьою сотнею наприклад, командував відставний майор Гроте-де-Скуло—симпатичний дядя, років за пятдесять, високий на зріст, зарослий увесь сивиною, з під якої блищали живі, юнацькі й добрі-добрі очі.

Мало буде сказати, що його любила вся сотня—його за рідного батька вважали, і з ним, коли треба було, справді кидалися і в огонь і в воду, не міркуючи. І звали його в його сотні „батьком", і нічого в тому дивного чи перебільшеного не було.

Бо треба сказати, що це був не тільки комендант, а й людина, що жила всіма болями й злиднями салдатського життя, що ніколи не посилала людей на убій ради примхи чи безголового показу. Майор Гроте-де-Скуло, де тільки можна було, а часом і де й не можна, оберігав людське життя, безмірно сумував, часом плачучи, як за рідною дитиною, за якоюсь черговою жертвою з-поміж своєї сотні; майор Гроте-де-Скуло ніколи не кори-

стався харчами зі старшинської кухні — він від початку до кінця відбував сувору школу звичайного салдата на війні; майор Гроте-де-Скуло ніколи не карав винних, навіть коли варто було, за нарушення воєнних приписів.

І коли його, тяжко пораненого (йому відбило набоєм ногу), вивозили з полку, не було в сотні салдата, що не зітхнув би гірко, а більша половина сотні таки по справжньому плакала...

Непогана була людина і з поручника Травінського. Боягуз тільки неймовірний. Коли мені доводилося проводжати його від полкового до курінного штабу через ліс, до безнастанно лунали вистріли, поручник Травінський зовсім забував, що він старшина, тулився до мене, як до камяної гори, низько вклонявся, майже падав перед кожною кулею, і викликав у мене глибокий до себе жаль і співчуття. Одного разу, під час такого переходу, він дізнався, що я вмію фотографувати й маю дома апарат, і — вхопився за цю думку. Виходило, що вони давно мріяли про те, щоб мати історію полку в поході, що їм треба було мати свого фотографа, і що я, на думку Травінського, дуже на це надавався б. Перед Великодніми святами, з полку їхатиме до Київа комісія в інтендантських справах, і мене до неї припишуть...

Від Київа недалеко до Канева — моїм радощам не було міри... Але про це — потім.

Не можна нічого особливо поганого сказати і про команданта нашого полку, пол-

ковника Кельчевського. Ми ж усі добре знали, що він часто заговорює по дружньому з салдатами, цікавиться їхнім селянським побутом і турботами, а сам був здається великий поміщик десь із Волині чи Полісся.

А незабаром стався випадок, досить знаменний для його характеристики.

Якийсь молодий Костромич-ополченець із поповнення, налякавшися карпатського окопного життя, другого чи третього дня, як прибув до полку, пішов до лісу рубати дров і відрубав собі сокирою, — великого пальця на лівій руці. Відрубав, безперечно навмисне, щоб дістатися до шпиталю, щоб позбутися воєнних жахів. Але, з недосвідченості своєї, зробив це так наївно-невдало, що самопокалічення відразу кидалося у вічі, і на його запевнення, що пальця відірвав йому відломок гарматного стрільна, — лікарі, а за ними й старшини тільки посміхувалися, обкидаючи недотепу закрученими матюками.

Хутко відбулося засідання військово-полевого суду, і хлопця, на підставі недавно заведеної Миколою II-им до воєнного кодексу статті, присудили до розстрілу.

І от, полковник Кельчевський — керуючися мабуть своїми загально-людськими мотивами, почав клопотати перед бригадним штабом про полекшення кари молодому ополченцеві... Йому дали в штабі згоду винайти інший спосіб покарання винуватого, на страх іншим. І наш полковник Кельчевський, „по-

наполеонському", вирішив цю справу: він наказав поставити винного, серед білого дня, на верх бойового окопу, з повною салдатською викладкою, на дві години під рушницю...

Треба сказати, що окопи в Карпатах сходилися на 50—60 кроків, що часто наші салдати перегукувалися з Австріяками, що з окопу не можна було висунути й паньця, коли ви не хотіли, щоб того пальця в ту саму мить не розторощила ворожа куля...

Коли засуджений виліз на окіп і став, на ввесь зріст, як свічка, попращавшися заздалегідь з молодим життям, стрілянина з ворожого боку на мить, на одну тільки мить притихла — наче там були здивовані таким нахабством... Потім там зміркували, що це — покараний, стрілянина відновилася з ще більшою силою, але кулі летіли на всі боки, пильно обминаючи засудженого... Так він і вистояв, неушкоджений, свої дві години, а коли зліз напівмертвий від переживань, вслід йому пролунало з австрійських окопів голосне „ура"!

Простоявши дві години перед обличчям смерти, ополченець-Костромич набув повні права громадянства і з ласки та згоди начальства, його таки післали до шпиталю лікувати відрубаного пальця.

В полку ця подія викликала багато розмов. Багато хто хвалив полковника Кельчевського, що так чудодійно врятував життя салдатові, багато хто, схилялися до того, що полковник — просто розважалися...

Додому.

Цей розділ моїх спогадів буде найкоротший, бо не вистарчає снаги переказати ті переживання, що опанували всього мене на вістку, що нарешті наша комісія таки вирушає до Київа, і мене до неї приписано. Їхав якийсь незначний старшина, здоровий, косоокий десятник з обозу та я.

Кілька днів чекали ми в обозі другого розряду на полагодження всіх формальностей і опинилися в тій самій Мізенці, під Карпатами, де обоз затримався з самого початку. Тут містилася й полкова канцелярія. Тут працював і мій любий Хома Мельниченко. Але Хома переживав саме тоді трагедію суперництва з Мишею Бурловом, писарем, — за дівчину. Через те він й присвячував мені менше уваги, як звичайно.

Це була Муся — дякова дочка, що в їхній хаті й містилася канцелярія. Господар хати, старий Микола Костів, був пресимпатичніша в світі людина, мягка, ніжна, тонкосльоза.

Почалося з того, що старий Костів, зачувши, що я їду до Київа, кинувся мене о-

біймати й залився гарячими слізьми... У Київі живе його син — Кость Миколаєвич, може чулись-те, пане добродію, композитор Верховинець. А якже, а якже, він і одружився там... І ще минулого року, коли не було цього нещастя на нашу голову, цієї проклятої війни, приїздив зі своєю дружиною в гості до старого. А якже.. І що ми тоді пережили, пане-добродію, як вони поїхали!.. Бо як тільки поїхали, то донесли на нас, пане-добродію, що то царський шпик із Росії приїздив із моїм сином, передягнений на дівчину — а вонаж у нього, пане-добродію, маленька, дрібненька, як хлопчик... Та й почали мене тягати... А тут війна вдарила... Другого сина мого, прошу вас, заарештували й смертельно побили шандарі—вже три місяці після того кровю харкає...

Старий оповідав усе це у власній хаті, а тим часом, боязко озирався по кутках — чи не підслуховує хто, чи не донесе бува, коли повернеться австрійське військо з-поза карпатських гір назад... Почувши мою чисту українську мову, старий відразу якось довірив мені, і видно було, що радий з того неймовірно, бо „поміж тих ваших, вибачте, Москалів багато..."

Менша донька його, чотирнадцятилітня Софійка, того самого дня, пильно вдивляючись в мене великими, дитячими, повними жаху, очима, оповідала мені, так само пошепки, тулячись до старшої сестри, як довелося їй бути випадковим свідком страшної картини. „Коли прийшли Мадяри, виказав хтось на

Боруха, на отого, що шинок тримав, наче він руському війську щось переказував". І того Боруха, на очах маленької Зоні вішали мадярські гусари під мостом — „он під отим самим, що недалечко від нашої хати"...

— Та й не відразу повісили, прошу вас, — отак підіймуть, потримають-потримають, та й знову опустать та й знову підіймають... Аж поки задушився зовсім — ні рукою, ні ногою й не дригне... Тоді покинули, а самі пішли, виспівуючи... З нашими людьми таке саме робили...

В дитячих оченятах Зоні, підчас того оповідання, світився глибокий, нелюдський жах і я певний в тому, що він не вивітриться з свідомости цієї майбутньої людини ціле її життя.

Увечорі, коли гори карпатські дихали в широко розчинені вікна невловимими, чарівними запахами молодої весни, ми оба, — я і старий Костів, сівши в куточку, говорили про Україну... Про її долю кострубату, про тривожні надії, про Українських Січових Стрільців, що підняли на своїх прапорах клич волі для пробудженого народу. А обі доньки господаря, Зоня з Мусею, схилившися на вікно, напричуд гарно і зворушливо співали:

Лети, моя пісне,
мов той цвіт вишень —
солодка, як мрія,
палка, як вогень...
. . . . . .

А де б не торкнулась
крайчиком крилець —
там спливала б радість
до сумних сердець...

Я з природи, як всі ми Українці, людина сантіментальна, але здавалося мені досі, що пережите на фронтах за останній рік, навіки вибило з мене ту чутливість, що часами примушувала здрігатися й блимати очима, щоб не дати политися непроханим сльозам...

Того вечора я відчув, що ця моя хиба мене ще не покинула; тиха, наша сердечна розмова і та журлива дівоча пісня, примушувала серце прискорено битися, поза спиною й на голові бігали уїдливі мурашки, — і сильним почуттям національної самовартости горіли очі.

Ех душе українська, глибока як безодня і квола як немічна дитина! Невже ніколи не замінитися тобі в крицю, що ламає, а не ломиться сама, що бере, а не скиглить плачучи?!

— — — — — — — — — — —

Коли другого вечора до невеличкого нашого гурту пристав і Хома зі своїм чарівним, оксамітним барітоном, — це було тріо незрівняної сили й краси.

І здавалося мені, що вся перевага на боці Хоми. Ось тільки послухати, як змагається, як переплітається його принадний голос із високим, глибоко-ліричним сопраном Мусі, як вони переганяють один одного, неначе двоє діток, за ручки взявшися, навперейми

розквітлим лугом біжать-біжать, доганяючи золотавих метеликів, що пурхають, невловимі, над повноцвітними килимами...

А проте — Хома не вийшов на вроду. Не треба було бути досвідченим спостерігачем, щоб побачити, як горнулася Муся до Миші Бурлова — людини, здавалося, чужої їй і психікою, і мовою, і всіма чуттями...

А Хома неймовірно страждав.

Для нього це скінчилося трагічно. Коли до його суперечки з Мишею вмішалося якимсь чином трохи вище начальство, Хома, людина горда й незалежна, не стримався, наговорив чогось зайвого, і сердешного друга мого, відразу ж погнали в окопи.

А в окопах вже першої ночі, мій друг Хома загинув підчас наступу...

— — — — — — — — — — —

У Києві на вулицях незвичайно багато військового народу, більше ніж дочорта генералів, яким треба віддавати честь, зупиняючись. І щоб пройтися салдатові Хрещатиком один квартал, треба потратити трохи не годину часу. Зате тут таки, здивований і гордий, побачив я, як козиряють, віддають честь мені — не мені, а хрестам моїм георгієвським, — цілі чети юнкерів, кадетів... (У Карпатах мені дали вже й другого хреста за те, що звязував пірвані телєфонні дроти під гарматним обстрілом нераз наглядно ризикуючи життям).

У вагоні, в дорозі до Миронівки, кілька годин не давали мені спокою якісь дві молодиці, яких чоловіки були в салдатах:

— Обязательно заїжджайте до нас, салдатику, перепочинете, покушаєте, як слід, виж там голодуєте, бідненькі?

А очі блищать їй невимовною тугою і бачиш, як хоче в саму душу тобі вскочити, проситься, благає...

Я — дуб.

— Можеб випили, салдатику, — ось у мене з собою пляшечка гардиману, — вірите, наче думала, що стріну ось тут вас — важко добути, а добула...

Я — не пю.

Мені було і боляче, і прикро дивитись, як ось-ось зайдеться істеричним криком ця, виснажена тугою за чоловіком, молода, повна сил і здоровля людина... Але я по вагонах не віддаюся. Я хочу спати.

І на стації в Ольшаниці, де ім треба було висідати, вони нарешті, посварилися між собою. Крізь сон уже, я чув люту лайку, нелюдські вигуки, в яких клекотів глибокий протест проти покаліченого війною молодечого життя...

— — — — — — — — — — —

Мій фотографічний апарат, до якого в Київі купив новісіньку, хорошу камеру, вкрали, — разом з майже всім майном і продуктами, які везла наша комісія, — десь на перегоні між Бродами та Львовом. Везли 59 великих скриньок, одержали у Львові тільки 19!..

Вкрали й пакуночка з цукром та коржиками, переданого для старих Костівих їх сином композитором Костем Миколаєвичем та невісткою, що їх за дорученням старого розшукав я, — були у Київі, в театрі Садовського...

Найприкріша для мене була ця втрата. І хоч я й надолужив старим, віддавши їм кількамісячну свою салдатську порцію цукру й усе власне печиво, яке віз із собою з дому в торбі за плечима, проте, заввага старої Костевої, що „краще б ви вже були самі поїли, ніж ото хоть вкрав, бодай йому..." прикро пекло: все мені здавалося, що в їхній свідомості таки я залишився винний за крадіж дорогого пакунка...

А ще прикріше було згадувати, як симпатичний Верховинець, після кількагодинних розпитувань про життя-буття батьків (причому плакав він, як дитина), не найшов нічого кращого, як сунути мені, на прощання, в руку срібного карбованця... Так, воно мабуть, із салдатом і не можна було інакше, але мені той карбованець, що я його таки з місця повернув композиторові, і досі пече долоні...

Полкове начальство лаштувалося віддати під суд всю комісію, погрожували неімовірними карами (як же: в транспорті загинуло десять тисяч цигарок, яких так всі чекали), але події на фронті не дали тим погрозам здійснитися...

В половині травня генерал Радко-Дмітрієв, десь далеко праворуч від нас, як чор-

тові в зубі віддав цілий свій корпус, і фронт захитався, розчахнувся й побіг — бігом побіг назад із Карпат, у галицькі долини, на галицькі скрівавлені поля, не скрізь ще поорані гарматами...

Тікали ми не спиняючись, сімдесять дві години, і тільки на четверту добу, до краю виснажені, зупинилися. Наш протинаступ коштував Галичину два спалені до тла села, а австрійську армію — шість тисяч полонених, захоплених самим тільки нашим полком. А потім — знову тікати, тікати й тікати. Без води, без шматка хліба чи сухаря, без хвилини відпочинку, бо слідом гналася незчислима ворожа сила й погрожувала відрізати, захопити, полонити...

За протинаступ, коли впродовж кількох днів і ночей я не відтуляв ні на мить телєфонної слухавки від ушей (оба вуха понапухали), тягаючи за сотнею звязкове приладдя, мені виписали ще одного хреста.

А коли ми всі, безмірно виснажені, зупинилися на відпочинок у селі Буянові, Жидачівського повіту, коли так хотілося впасти в клуні на солому й дати змогу хоч на годину відпочити здеревілому тілові, десятник Кокін викликав мене, чомусь мене одного,— трясця тобі в печінки! — і послав у темну, дощеву ніч, до окопу четвертої сотні з телєфоном.

Окопи були „заздалегідь підготовлені", на пів метра завглибшки, вщерть позаливані дощевою водою. Довелося нашвидку підко-

пувати збоку собачі ями, щоб хоч трохи захиститися від дрібного, надокучливого дощу, що сіяв зверху, та від ковбань, що стояли в окопах — під ногами...

На світанку німецька артилєрія (це були таки Німці) за якусь годину зрівняла наші окопи з рівним полем, а все, що лишилося в живих після вбивчого, ураганного вогню гармат, попало в полон. Між живими був і я.

КІНЕЦЬ II. ЧАСТИНИ.

ПОШИРЮЙТЕ

одинокий на наших землях всеукраїнський, національний часопис-журнал для українських родин „Неділя"!

„НЕДІЛЯ" приносить що тижня незвичайно багатий інформаційний, та попул.-науковий матеріял, зі всіх ділянок українського та світового життя.

„НЕДІЛЯ" мимо своєї величезної вміщаємости та журнального характеру є обчислена на масовий збут і тому не відбігає ціною від пересічного рівня передплати всіх інших часописів газетного типу.

„НЕДІЛЯ" дає щомісячно безплатно вартісні та добірні книжкові премії своїм передплатникам, а крім цього влаштовує щорічно конкурси, льосування і т. д. для всіх своїх читачів.

ПЕРЕДПЛАТА „НЕДІЛІ" виносить: Річно 14·— зл. Піврічно 7·— зол. — Чвертьрічно 3·50 зол. — Місячно 1·20 зол. — Зміна адреси —·50 зол.
ЗА КОРДОНОМ: Річно 3·— дол. — Піврічно 1·50 дол., або рівновартість в інших валютах.

Жадайте оказових чисел!

БИБЛИОТЕКА

О. КОБЕЦЬ

О. КОБЕЦЬ

НАД БЕЗОДНЕЮ

О. КОБЕЦЬ

НАД БЕЗОДНЕЮ

ХРОНІКА ВЕЛИКОЇ ДРАМИ

I. НА ПЕРЕДОДНІ
II. ЗЕМЛЯ ДРІЖИТЬ
III. ПЕКЛО

ВИДАВНИЦТВО „РОДИНА“

3Н229

III.

ПЕКЛО

9(15)

4.2Н4

ЛЬВІВ 1933

ДРУКАРНІА „ҐРАФІЯ“
ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5.
ТЕЛЄФОН 2-83.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 2733

Горе переможеним!

Було це на світанку 23 травня 1915 року. Цілу ніч ішов дощ, у „заздалегідь підготовлених окопах“ було повно води — мокро знизу, мокро згори, непривітно й томляче зсередини... На світанку прийшов на допомогу худий як тичка, кадровик Коваленко з Таврії, приніс пачку тютюну-„махорки“ й добрий окраєць хліба. Хліб йому в торбі так розкис, що скоринка геть повідставала, а з мякуша можна було наново балабушки пекти. Проте, хліб ми з ним відразу, до останньої кришечки, зїли, а закурити так і не пощастило — сірники змокріли...

Німецька артилєрія намацяла нас вже з досвітком. Кілька черг перелету, кілька недолету, а потім — оскаженіло, люто, невблаганоритмічно почала закидати наш мерзенний окіп важкими стрільнамн.

Вже після першої серії стрілів, здовж стіни окопу, пригинаючися в три погибелі, потюпав командант цієї сотні сотник Пабіян, а згодом — вслід за ним до затишної землянки, знов таки того самого підполковника Кор-

він-Круковського, пробіг і командант сусідньої, пятої сотні, сотник Орло, суворий, серйозний, але чесний й у поводженні з салдатами людяний старшина.

Сотникові Орло, коли пробігав повз нас, телєфоністів, мабуть трохи ніяково стало (нас бо таки вважали за публіку трохи свідомішу), бо він зупинився на хвилину перед нашою собачою конурою в окопі, геть залитою водою, подивився на нас, якось крізь нас, і вимовив винувато:

— Піду, знаєте, до курінного команданта по інформації...

— А акже, йдіть, пане сотнику — життя кожному дороге...

А над нами, попереду нас, позад окопів і взагалі кругом — пекло. Ні на мить не відпочивають німецькі гармати. В повітрі — рев сотень тисяч розлючених львів, у повітрі — діявольська музика відломків... Лунають зойки поранених, покалічених. Мовчать мертві.

Розвиднілося. Вже пять разів ми з Коваленком, по черзі вилазили зі свого жалюгідного захисту на чисте поле — розшукувати та звязувати кусні пошматованого стрільнами телєфонного дроту. Важко приходилось підтримувати звязок із штабом...

Реве оскаженіла, пекольна музика ворожих вистрілів, ворожих вибухів. Мовчить артилєрія з нашого боку.

— Хай наші гармати хоч обізвуться! — гукаю я, знаказу сотенного команданта, якогось „унтера“ з Поляків, — хрипким голосом у телєфон,

але слабкий мій голос тане в осатанілому ревінні безнастанних вибухів — над нами, попереду нас, позад окопів...

— Нема набоїв! — відзивається врешті здалека голос штабного чергового...

— Нема набоїв! — передаю дальше.

— А-а-а, пся-крев, то нас тут, як курят постріляють! — гукає несамовито сотенний, і я бачу, що з нього вже й не командант і не вояка...

„Чемодан" вдарив у вершок нашої конури, в самий окопний насип, — мене привалило землею.

— Прощай світе, Канів... моя дівчино люба... моя любов нерозквітла... Мамо! Рідна мамо моя!..

Через хвилину відчуваю, що я таки живий. Тільки нічим дихати... Дриґаю незасипаною ногою — може Коваленко живий — визволить!

Коваленко визволив — відкопав, відгріб, здається — і лопаткою, і руками, і ногами і навіть зубами розривав, поки розрив мою могилу...

— Живий? — радісно питає, а сам трясеться, як осиковий листок.

— Живий, — спасибі.

— І не ранило?

— Ні. здається, не ранило. Спасибі...

— Знову дріт нам десь зірвало, а перша й третя сотні вже здалися...

Несподівано відчуваю початок кінця. Неначе тисячопудовий тягар спадає з серця — глибоко зітхаю, побачивши крізь вибоїну в око-

пі, як на місці нашого правого крила вже маршують розстрільною, заходячи нам у тил, сині німецькі однострої...

А над нами пекольна какофонія не вщухає...

Здається, що не за Коваленком черга звязувати дрота, але я старший, він мій помічник — то й дарма, що він мене тількищо відкопав, — я роблю Юдине діло, — посилаю Коваленка... Його трясе пропасниця, але він лізе і в останнє налагоджує наш звязок зі штабом шестого фінляндського стрілецького полку.

Сонному поручникові Травінському гукаю в телєфон, що треба штабові тікати, що й ліве й праве крила здалися в полон, що Німці обходять, оточують нас, але чую замісць відповіді, майстерно закрученого матюка:

— Што ти єрунду болтаєш, трах-трах-тара-рах!

Забуваю, що він старшина і не своїм, а якимсь зверхницьким голосом, наказую йому покликати до телєфону полковника Кельчевського...

Щось раптом змінилося в світі... Секунда, дві, три — немає вибухів... Хвилина, дві — мовчать німецькі гармати проти нашого відтинка...

На окіп вискакує розкуйовджений, увесь у глині, сотенний і, перемішуючи лайку рідною польською мовою з руcько-польськими натюками, командує своїй сотні:

— Кидай зброю, вгору руки, й переходи до них, бо переріжуть, як собак!

А я тимчасом, неначе б нічого, починаю

телефонічну розмову з командантом полка, якого таки викликав Травінський.

Полковник Кельчевський вислухав нервово і як належалося командантові, не забув спитати:

— А що з тобою буде?

— А до мене ось біжить Німець із настовбурченим багнетом — як не заріже, то житиму, пане полковнику... До побач...

Німець своїм багнетом перерізує мій звязок і віддалений ще на двадцять кроків до мене, рухами показує, щоб я підвів руки вгору.

Коваленко витягся — блідий, як сама смерть: його піднесені вгору руки не хочуть його слухати, тремтять, зводяться, корчаться.

Ліворуч від нас, геть позаді нашого окопу, повним розгоном вилетіла німецька батерія — чотири „гірські плювалки", — миттю розташувалася і вже бє в наше глибоке запілля, не дає відступати...

Все це спостерігаю в одну мить, в мить, коли випростовуюся в окопі і пригадавши собі, що за познаку миру всюди принято білу краску, лізу в кишеню по мою, не зовсім білу хустинку, щоб нею махнути ворогові...

А він біжить, — у нього налиті кровю, розпалені очі, на його довжелезному багнетіножаці (між іншим, ні в кого немає так жахливих багнетів, як у цих Німців!), на його багнеті блищать крапельки дощу, як роса на східсонці — значить, він ще нікого сьогодні не зарізав...

Мій рух до кишені видався Німцеві во-

рожим рухом; може подумав, що я бомбу поліз доставати, він зупинився — десять кроків від мене, клацнув замком, наставив цівку — одна тільки манісінька часточка моменту... і я дістав свою хустинку і гордо майнув нею в повітрі... Рук угору я таки й не підняв...

Німець миттю опустив цівку...

Нас пильно обшукали; до того, що взяв мене в полон, ґефрайтера 221-го реґіменту інфантерії (піхотного полку), незабаром підійшло ще кількох розпорошених по полю Німців і коло нас почалася між ними розмова...

З дому я знав декілька німецьких слів — отаких, як „дер тіш“ (стіл), „дас васер“ (вода), але тут вони не здалися мені ні до чого...

Дарма намагався наш переможець заговорити до нас і говорив щось довге й запальне, щось переконуюче, — але ми стояли німо, як два молоді дубки у тиху погоду...

Але стрівай, Німчику... ой, чого то в тебе знечевя так погано заблестіли очі? Чого ти так пильно роздивляєш мого нагана? Чого ти зводиш його мені до чола цівкою й несамовито гукаєш:

— *Дум-дум?!*

Свідомість мою прорізує блискавка здогаду: та ж він звичайні наганівські, з прикороченими кінцями кулі, вважає за розривні „дум-дум“, а за „дум-дум“ навіть за теперішньої війни — нема нікому ніякого милосердя...

— Ні! ні! ні! — кричу я йому несамовито і пропоную (рухами, а не словом) щоби спробував ці кулі, — он, на отому пеньку...

Моя смерть сьогодні вдруге щадить мене — наган опускається з-перед мого обличчя. Німець стріляє трнчі раз-по-разу в обрубок дерева — кулі проходять гладко крізь нього, не розриваючись, як розірвалися б „дум-дум", і мої перспективи на життя розквітають знову пишним цвітом...

Наган мій, після того, як видно, Німцеві сподобався — він відразу присобачив собі його переможно до боку, крутнувши при тому свої вусики — ріденькі-ріденькі, а проте закручені, по-вільгельмівському, вгору.

Мене опановує невимовна радість. Хочеться пригорнути оцього Німчика і щиро-щиро, по братерськи поцілувати... За те, що звільнив мене від дальшої, невільної служби Москалеві.

Їх троє коло нас — вони полягали просто на мокру землю відпочивати, а ми з Коваленком чекаємо, що буде далі. Їхня розмова починає мені не подобатися. Якийсь курносий, деґеративного вигляду, опецькуватий Німець, щось дуже часто вживає слова „капут" і поглядає на нас недобрими, без людського виразу, очима. У них суперечка — хто має нас вести в запілля, — і якимись невідомими шляхами до моєї свідомости добирається зміст їхньої розмови: деґенеративний тип, щоб не водитися з нами, пропонує зробити нам „капут"... Дивлюся з боку на Коваленка й бачу, як хлопець теж пильно вслухується в невідому, незрозумілу мову, очі йому широко розплющуються, він

полотніє й якось інстинктовно тулиться до мене, як до матері дитина...

Перемагає в суперечці (я так і досі непевний, чи справді була саме така суперечка) наш ґефрайтер, — він суворо гукає на деґенерата, той підводиться, наказує мені начепити на плечі обидва телєфонні апарати — один жовтий, новенький, полірований, що я його недавно з Київа привіз, а другий чорний, старого зразку, дуже важкий, — наказує поверх того дочепити на шию катушку з телєфонним дротом на 500 сяжнів, навантажує на Коваленка цілого нашого кулемета з повною, непочатою стрічкою набоїв і суворо командує рушати...

Проходимо повз землянку курінного коменданта. З землянки ледве чути благальний голос:

— Братци, помогітє...

Несміливо дивимося на свого провідника, він вагається, а потім підштовхуючи нас наперед, доходить до землянки і через наші плечі заглядає.

В землянці лежить тяжко поранений російський погранічник. Він ледве доплазував до порогу землянки і тут звалився. Під ним калюжа крови. Наш провідник баґнетом закочує йому позу шинелі, ми мимохіть зщулюємося — під полою голі кишки, що виплили з розшматованого живота.

Погранічник живий, повний свідомости. Він благає не кидати його, довести до медичної станиці, згадує про Бога, про жінку, про діток, але все більше слабіє й слабіє.

Наш провідник покрутив головою й командує нам йти далі. На мої, не дуже сміливі протести, нечайно нагороїжується, замахується прикладом і ми з Коваленком, похнюпивши голови, тупцяємо, навантажені чужими трофеями, до ворога в запілля...

Ось із-за переярку виходить струнокою, широкою лавою, якась німецька військова частина. Простує до нас. На правому крилі — молодий, вюнкий, червонощокий фельдшер із великою червонохресною торбою-аптикою через плече. Я забуваю де я, що я, і до чого я, — кидаюся до фельдшера й белькочу — белькочу йому про те, що там поранений наш „камрад“ лежить, що треба його взяти, що нехай нам поскидають оце чортовиння з плечей, ми його хоч і на руках, удвох із камрадом Коваленком понесемо...

Фельдшер, розуміється, з того всього не втнув нічого. Пояснив йому щось наш провідник, фельдшер хутко кинувся з нами до землянки, нахилився над пораненим, дбайливо відгорнув полу шинелі — вже не багнетом, а руками, — але тільки скривився, махнув безнадійно рукою і вимовив тільки одне слово:

— Капут.

І хутко кинувся доганяти свою сотню.

А наш дегенеративний конвоїр узявся виливати сбою злість на нас, помщаючись за невільну затримку. Він гнав нас, не даючи зачерпнути віддиху, дарма, що у бідного Коваленка від тягару кулемета очі на лоб вилазили,

а мене мій вантаж, невимовно боляче ріжучи в плечі, просто в землю вганяв...

Відходячи від землянки, ми чули, як зібравши останні може сили, сердешний пограничник гукав:

— Братци, не оставтє, помогітє, по-мо-гі-і-те!

Те благання його лунає в душі моїй і досі... Жах!..

— — — — — — — — — — —

А з нашим полковим штабом — як оповідали пізніше полонені — сталося таке. Полковник Кельчевський, не зовсім одягнений, роззутий, почувши мій рапорт з поля бою й хутко зорієнтувавшися, схопив полкового прапора та гукнув по дорозі з кімнати:

— Підполковнику Давидов, передаю вам командування полком!

А сам — на осідланого коня (коні стояли всю ніч напоготівлі) — і за ріку Стрий...

Підполковник Давидов теж не промахнувся — він устигши на товсте черево натягти мундір, вискочив услід за Кельчевським, гукнувши по дорозі:

— Капітане Преображенський, передаю вам командування полком!

А сам на осідланого коня — і за Стрий...

Капітан Преображенський проробив те саме з поручником Травінським, поручник Травінський — з прапорщиком Даніловом, той нарешті „передав командування полком“ якомусь підстаршині, і — штаб розтанув...

Проте, вихопитися за вороже кільце по-

щастило тільки полковникові Кельчевському з полковим прапором та підполковникові Давидову. Як тільки перескочили вони нашвидку побудований ще з вечора нашими саперами міст через Стрий, з наказу полковника Кельчевського, підривники підпалили коротенький льонт і міст вилетів у повітря...

Вся решта полкового штабу, як і ввесь „людський склад“ полку, попав у полон.

— — — — — — — — — — —

Наш провідник підганяє нас, сам ступаючи широким, поквапним кроком, сердиться, лютує, часто вимовляючи незрозуміле нам ще тоді слово — „фарфлюкте гунде“ (прокляті собаки), але слово прикре, дошкульне в самій уже своїй вимові...

— Чого і за що ти гніваєшся на нас, чоловіче в синьому однострою? — хотілося мені запитати його, і запитав би, якби вмів...

За кільометр від окопів дігнали ми довгу-довгу, що їй ні кінця, ні краю не видно, низку наших полонених, а через півкільометра дальше, дали нам несподівано змогу кілька хвилин відпочити. Несподівано, бо за закрутом дороги ми зустріли, просто на шляху, цілий німецький штаб, де було щонайменше пять ґенералів і з десяток старшин високої ранґи. Усе це тупцяло коло старого-старого, як молоко сивого ґенерала (може це й сам Людендорф?), а цей старий-старий, як молоко сивий, німецький ґенерал, коли проходимо повз нього, раптом звертається до наших лав чистою руською мовою:

— Здорово, молодци!

Вражені такою несподіванкою, чи може тому, що необізнані, як треба відповідати чужому ґенералові, обізвалися наші молодці-салдати дуже невлад, розхрістано, непевно.

Це викликало усмішку на обличчі німецького ґенерала, і він якось по-панібратському, трохи зневажливо, ще вимовив:

— Ну, значіт, навоєвались, давольно с вас?!

І відвернувся від наших рядів, продовжуючи перервану нараду зі своїми штабовиками.

А нас погнали далі.

Всі мої намагання полекшити — коли не свою, то Коваленкову долю — перекласти, хоч ненадовго, наш вантаж на чиїсь інші плечі, кінчалися ні на чому: салдатики-братіки — це така сира, еґоїстична маса, що її не допросишся в таких обставинах, так допомогти...

На лінії вогню народ кращий, чутливіший.

Перебираю в памяті всі події сьогоднішнього дня і натрапляю на мій нетовариський, нелюдяний вчинок, коли післав я в небезпеку, замість самому йти, оцього бідного товариша Коваленка. Пригадую, як почав лякати мене кожен, навіть далекий вибух гармати після того, як для нас уже все було закінчено, коли ми вже були полонені, пригадую, як ганебно вклонятися почали кожній випадковій, здалека заблуканій кулі, але заспокоююся цим, що й з усіма мабуть, сталося отаке перероджения, після закінчення останнього акту трагедії на лінії бою...

Проте, мені шкода, до гострого болю

шкода, бідного мого камрада Коваленка — худеньку, малосилу, виснажену людину: я предкладаю йому свою допомогу — до свого вантажу погоджуюся взяти половину його, і ми кількадесять кроків несемо кулемета вдвох. Але далі не витримуємо... В Коваленкових очах бачу я і вдячність, і глибоке співчуття до мене, бо й мені тепер неймовірно важко. Врешті він рішуче відбирає від мене кулемета, маршує з ним, неначе бадьоро, — щоб показати мені, що це йому „наплювать“, — іще десяток кроків і нарешті, — падає...

Такий дрібний випадок не повинен однак зупиняти, пущеної в рух суворою рукою, воєнної машини. Коваленка негайно приводять конвоїри до памяті прикладами, суворо відштовхують мене від нього, і за мить ми знову йдемо далі — неначе нічого й не сталося — в довгому ланцюгу сірої, вимученої, лютої та недоброї людської маси, навантажені: я двома телєфонними апаратами й катушкою з телєфонним дротом на 500 сяжнів, а Коваленко — кулеметом із закладеною, а ще зовсім непочатою стрічкою набоїв...

І так — три кільометри, пять, десять, двадцять...

Але це ще — не „горе переможеним“...

— — — — — — — — — — —

Щойно надвечір добираємося до якогось великого галицького села, де „нашого“ беззбройного тепер, колишнього московського війська, набито як оселедців у діжці.

Ми з Коваленком здаємо в якомусь вели-

Львівська державна наукова бібліотека
№ 2733

кому подвірі свій вантаж. Тут навалено військової добичі цілі гори, а в глибині, вишикувані ладненько вряд, стоять цілісінькі, непошкоджені, колишні „наші“ гармати — одна батерія, дві, три... Це ті самі, що не хотіли підтримати нашого бойового духу в сьогоднішній ранній пригоді, невідомо для чого заощаджуючи стрілен, бо набої таки були — ось тут таки поруч — пять, десять, дванадцять двоколок із „зарядними ящиками“, і всі вони повні стрілен...

Гармати встигли довезти сюди якимись шляхами раніше, ніж дотупцяли ми.

В селі метушня, безнастанний рух, але в усьому чути залізну, непереможну німецьку руку порядку, дисципліни.

Нас хутко вишиковують перед якоюсь кухнею, ми з Коваленком донестями зголоднілі, легко зітхаємо, передчуваючи принадний смак німецького варива („в крайньому разі, хоч кавою напоять“, — шепоче блідими губами Коваленко), і ми бадьоро дивимося в наше безпросвітне майбутнє.

В черзі поволі починаються розмови — бадьорі, надійні. Маса наших полонених у цьому селі справляє на всіх певне враження. Здається мені, що й усі так само думали, як без кінця мріяв я:

— Раз стільки народу нагнали, значить — немає більше фронту, значить — не сьогодні-то завтра мир...

Але минає чверть години, пів години, година ціла, а наша кухня стоїть непорушно —

нам нічого не дають, і розмови в міру спливання часу, набирають усе темнішого й темнішого забарвлення, поки не сходять на вислови повного песимізму:

— Хіба їм діло тепер до нас?

— У них самих їсти нічого...

— Держи рота — він тебе нагодує...

— Ох, і їсти ж, братіки хочеться, — аж душа болить...

Коваленко мовчить і я бачу тільки, яким жадібним, по вовчому голодним вогнем блискають у вечірніх сутінках його глибоко запалі очі.

Мовчу й я.

Ще через пів години нас завертають ні з чим від кухні й розганяють по подвірях.

У наше тісне подвіря набили чоловіка пятсот і наказали негайно лягати спати.

Тут, серед двору, на мокрій землі, полягали ми, щільно попритулювавшися один до одного.

...Місяцю-місяченьку! Коли б ти не так високо, та коли б ти — не мертве сферичне тіло, а пухка... та ні! — коли б ти хоч давня, зачерствіла й цвіла паляниця!..

...Зорі мої, зорі золотії! Коли б ви не так високо, та коли б ви, зорі, на шматочки звичайних, житніх сухариків перетворилися, та коли б із вас, зорі, лагідний дощ на змучену землю, на наші замечені вуста, до наших порожніх шлунків...

Загрівшися коло Коваленкового боку, дрімаю і чую, як шепоче напівсонний мій камрад:

— Ох, і їсти ж, братіку, — здається, Німця без соли зївби...

Ранком підіймають нас на ноги вигуки вартових:

— Авф! Авф! (Вставати! Вставати!)

— Чого вони гавкають? — питає Коваленко, пробуючи жартувати.

Але я бачу, що з тими жартами йому непереливки...

Коли б підійшов який благословенний із тих гавкалів та як милостиню, подав хоч малесенького сухарика, здається Коваленко, — та й не він тільки, — заплакав би сльозами радощів, і те гавкання, без ніяких перечень, визнав би за дзенькіт срібних дзвіночків, чи за соловейчине тьохкання над затуманеною повноводою рікою...

Та нема близько таких благословенних...

Нас провадять селом і для чогось спиняють поблизу церкви, коло приходства. Тут штаб. На ґанку — купка наших старшин. Пізнаю своїх, бачу сотника Орло. Він, спитавши дозволу якогось німецького обер-ляйтенанта, сходить із ґанку до нас, стає перед нашою лавою в позу проповідника й починає промову...

Чутливу, теплу патріотичну промову на тему про те, що от, мовляв, братці, скінчилася для нас самих війна ганебно, але ми й у полоні не повинні забувати, що ми — салдати „доблестної" руської армії, гідно поводитися, слухати нового свого начальства й памятати, що наша невільна „зрада" (?) російській батьківщині — це Божа на нас кара... І тут сотникові на очі виступили й покотилися вниз, аж на вуса, рясні сльози...

Опісля він прощався з нами. Підійшов і до мене, пригорнув і поцілував.

— Ой, пане сотнику людяна ти, хороша людино! Але що до мене — наївна. Невже ти думаєш, що нас Українців обходить хоч трохи доля Росії, тої відвічної тюрми нашого народу, що ми турбуємося її програною?. Навпаки, у її програній, вся наша, Українців, надія!..

Так думав я і гірка усмішка виповзла на губи. А сотник Орло, цілувався дальше зі салдатами, підбадьорюючи...

Згодом ми рушили дальше. На виході з села нам роздали по маленькій торбинці на двох — білих, чудових коржиків „цвібаків" (на кожного припало з чверть фунта), але яка то була несподівана радість! Через пять хвилин ні в кого не лишилося й кришечки.

Почалися знову надійні, бадьоріші розмови про те, що такі торбинки роздаватимуть тричі на день, а тоді значить, жити можна...

Та ті надії дуже швидко розвіюються, як ранішній туман під палючим промінням травневого сонця. Ми йдемо безупинно нашими таки, українськими, галицькими лугами й степами,-годину, три, пять, десять, день, вечір, проходимо пишноцвітними селами (травень же в цвіту!), простягаємо жадібно руки до випадкових зустрічних братів-селян і прохаємо: — „води!", „хліба!"... Однак вони, на причуд, відскакують чогось від нас, як від зачумлених і хутко ховаються за ворота, за тини, або ще здалека, побачивши цю довжелезну гадюку складену зі спотворених, замурзаних людських постатей, що суне, здійма-

ючи навколо себе густі хмари задушливої куряви, — метко завертають з дороги і зникають...

Гірко...

Заночовуємо голодні, палені, страшною спрагою, десь серед поля. Потайки від конвоїрів обсмикуємо й жуємо колоски пшениці, що ще й не поналивалися і заздро згадуємо Христа, що вмів навіть колосками прогодувати у скрутну хвилину, своїх учеників...

Другого дня — знову те саме.

Щойно над вечір доволіклися ми, і на команду „гальт!"(стій!), обрубками попадали всі коло залізничої стації Стрий. Тут метушня й гамір ще більші, як у тому селі, де ми вперше після фронту ночували. Кипить-клекотить людське муравлище, клацають об брук густо підковані салдатські чоботи, брязкотить зброя, лунають вигуки усіма мовами всіх народностей Австро-Угорщини, іржать по вагонах неспокійні коні...

Несподівано привертає нас до свідомости радісна вістка, що блискавкою облітає всі наші напівмертві людські купи:

— Зараз роздадуть вечерю!

Роздали по банці консервів на двох, без хліба. А консерви з мяса і чомусь зовсім несолоні...

А потім завантажували — геть-геть аж за північ, — у сірі вагони, де з зовні красуються того самого змісту написи, що й у нас: „6 пфердів" (коней), 36 „ман" (людей). Дарма, що вагони і менші й нижчі, як просторі російські теплушки (там же 8 і 40!), нас набивають сюди не по 36, а по 72 й по 75 чоловіка, садовлять

по двох озброєних вартових з кожного боку вагону... і ми рушаємо в невідоме.

Їдемо ніч, їдемо день, проїздимо задушливі підкарпатські тунелі, коли то з ясного дня раптом робиться у вагонах ніч, коли у всі щілини просотується отруйна хмара вуглекисню з паровозу і ми й так безсилі від задухи, в пекольній спеці до решти чманіємо...

Їдемо ще ніч і день. Без ніяких натяків на їжу. На стаціях довгі зупинки, а на зупинках наші вагони щільно з обох боків зачиняють, вартові замикають нас, а самі десь йдуть — може снідати, може обідати, може вечеряти...

Коли поїзд рушає, вартовий відсовує двері вагону, з кожного боку рівно на стільки, щоб тільки йому вмоститися, спустивши в низ ноги, а всі наші благання, щоби пустити до вагону більше повітря, розбиваються, як об нечутливу, байдужу, камяну стіну.

Вартовий мовчить, або байдужісінько виспівує дикої мадярської, ще предковічної степової пісні і для нього — ми не існуємо на світі... Правда, йому часто, дуже часто доводиться поступатися своїм місцем, щоб дати змогу кожному з нас... віддавати данину природі... Не в кожного з цим виходить гаразд, вагон забруднюється, повітря ще більше затроюється, вартовий, загинаючи ще соковитішу від руської, лайку „Басса меґа“..., примушує стирати, дбайливо підстеляє собі клапоть ґазети „Пешті Хірляп“ (Будапештський вісник), але через хвилину його знову просять посунутися, бо приспіла черга іншому...

Дивне враження, здається мені, повинно було зродитися у підкарпатського, закарпатського, а далі й угорського населення, що рпацювало ж тоді де не де на полях, — справді дивне враження про те руське військо, везене в довгих, дуже довгих, безнастанних транспортах, про те руське військо, що так кумедно показує з вагонів свої обличчя...

На стаціях, на мертвецьки-довгих зупинках, коли вагони щільно замкнені, люди мліють, люди задихаються в смороді, бо природа не хоче визнавати неймовірно диких наказів мадярського военного начальства.

Важко приходилось очеркнути настрої цієї напівзаконсервованої, людської маси в вагоні. Проте, ні скарг, ні проявів гострого обурення, ні раз не спостерігалося. Тільки в одному куточку вагону, поблизу коло мене, мимохіть підслухав я ведену тихцем розмову, може напіввимріяну вкрай розладнаною психікою розмовців:

... — І їхав отакий самий ешельон, і душилися люди, а він (вартовий), як звірюка — зовсім надвір оправитися не дає... Тоді зговорилися парні (парубки) що з дужчих, та й зарізали обох конвоїрів темної ночі і трупи в степу повикидали, а самі тоді — двері навстіж, і оправляйся скільки хочеться!..

... — Тільки ж як довідалося про це їхне начальство, висадило ввесь ешельон на якійсь стації, та кожного пятого й порозстрілювало... Так то...

Вони говорили, озираючись на всі боки, боязко прислухаючись, чи не чує тієї розмови

який вартовий, забуваючи що хоч би й почув який, то нічого не второпав би з незнаної йому, чужої розмови.

Третього дня ранком, приїхали ми на станцію Дебрецен, де вперше широко розчинили двері вагонів і наказали нам вилазити... Дебрецен — це велике повітове місто на Угорщині, де населення більше як сто тисяч чоловіка, де зосереджено бавовняну, млинарську й хемічну промисловість. Та ще працювала колись у степу, під самим Дебреценом велика цегольня, що стоїть тепер пусткою, а якій так багато судилося відіграти в нашій долі... Але про це — далі.

А тепер — про те, що на стації Дебрецен нам нарешті роздали по шматочку хліба й по ополонику чудової картопляної зупи кожному, зупи вареної навіть із мясом. Правда, ополончики були, як на наші зголоднілі шлунки, мікроскопічно малі, але вся наша очманіла маса відразу якось відродилася, пожвавішала, загомоніла, подекуди навіть почала сипати веселими салдатськими дотепами...

А потім почалися нові муки.

Дебрецен — місто велике, з безлічю вулиць і вуличок, з безлічю завулків і закалабків. І от, починаючи десь із девятої години ранку, після того, як ми поснідавши, розрухали трохи свої задубілі члени, нас вишикували в безкраю лаву, по четверо в ряд, — і повели через місто. Даремно здавалося спочатку нам, що перейдемо десь якоюсь одною вулицею через місто і нарешті, нам таки дадуть десь чи відпочити, чи приділять до якої роботи... Даремно!

До пізного вечора, не зупиняючись ні на хвилину, нас водили по тому, сім раз клятому Дебрецені, по всіх його вулицях, завулках і закалабках, під музику, — переможну, бравурну музику, де не останню ролю відіграв гучний барабан, — водили на показ населенню... Може це на те, щоб піднести патріотичні настрої населення, показом такої несчисленої маси полоненого руського війська...

А була з нас таки добра маса. Я ні трохи не помиляюся, коли скажу, що того дня на стації Дебрецен із кількох транспортів зібрали нас понад пять тисяч. І коли цю масу провести за день кілька разів тими самими вулицями, вдаючи, що це все нові й нові лави розторощених руських армій, то враження буде справді, надзвичайне...

Угорське червневе сонце, — це немилосерне сонце. Нестерпуче пече спрага, очі сліпить брудний піт, крізь розпалені чоботи просякаючи, чавкотять мокрі онучі...

— Пити... ой пити, питоньки!

Але ще більш немилосерні наші конвоїри — мадярські гусари в червоних штанах...

Проходимо через якийсь майдан із помпою артезіянської криниці. Коло помпи працює дівчина — стрункa, сіроока, в неї волосся, як витіпаний на терниці льон, неслухняно пробивається крізь прозору, ґазову хустинку, у неї високо позакочувані рукавчатка, її гнучкий стан щільно облягає такий симпатичний, коротенький кіптарик...

Але що нам до її добрих очей, до її льо-

нового волосся, до симпатичиого кіптарика на гнучкому стані, коли її милі ручки добувають із-під землі такі благословенні, життєдайні, прозорі струмки води!

Коли наближаємося до дівчини, кілька чоловік відразу кидається з простягнутими казанками, дівчина охоче відставляє своє недолите відро й простягає руку по перший казанок, щоб наповнити його цілющою рідиною...

Але в ту саму мить підлітає до неї начальник конвою — маленький і молоденький — безвусе ще хлопя — ляйтенант, грубо вихоплює з рук дівчини казанка, кидає його геть на брук майдану, хапає недолите дівчинине відро, з несамовитою лютю гакає його об землю, а потім, як розбундючений півник, вимахує їй перед очима стуленими пястуками й зогиджує повітря майстерною мадярською лайкою...

Нам запирає дух. З обурення, від пекольної спраги, від жалю за дівчиною, від сорому за цього юнака, одягненого в старшинський однострій, ряди наші розладналися, ми мимохіть зупинилися, збившися в кучку...

Я озирнувся навколо. Так і вони всі, оці нещасні пасинки долі, випадкові бранці часів великого змагання, іменованого світовою війною, і вони всі ось зараз, у цю мить, думають те саме, що опанувало непереможно всю мою істоту:

— Ударить... ударить, звірюка дівчину! А нехай тільки наважиться!..

І здавалося мені, що з молодого й малого мадярського лейтенанта клоччя не лишилося б,

коли б довів він до краю свої очевидні наміри — фізично покарати випадкову нашу прихильницю, людину, яка відчула в нас замучених людей і спонукана справжніми людяними почуттями, хотіла допомогти цим нещасним...

Але він не поважився. Побачивши, що наші лави збилися, він миттю перекинув свою лють на нас і за хвилину ми вже знову вимірювали неслухняними ногами розпалений брук мадярського міста Дебрецена, в якому населення понад сто тисяч, в якому так багато — ой, багато — завулків та закалабків!..

Я ще кілька разів повертався в той бік, де лишилася стояти непорушно — так само, як стояла вона весь час, гордо підвівши вгору голову й згірдливо, сміливо, не змигнувши, дивилася в вічі розлюченому когутикові у військовому однострої, ця — краща представниця угорського суспільства...

Благословенна будь ти, дівчино-Мадярко! Я знаю, я глибоко вірю, що коли нареченого твого лиха доля кинула десь в полумя світової пожежі, він вернеться до тебе цілий, я знаю, що виховаєш ти діток своїх так, щоб вони все життя соромилися всього, що хоч найменше подібне до вибриків отого зарозумілого. дурнуватого земляка твого...

Спасибі тобі, молоде серце, за твої добрі наміри — хоч тобі не пощастило полекшити фізичні муки жадній з оцих тисяч сірих, замучених, людських постатей. Але своїми добрими намірами ти, неначе подихом весняного легенького вітерця, обвіяла запалені обличчя сотень,

що бачили твій героїчний вчинок, ти багатьом із нас вернула втрачену віру в те, що й твій нарід має не тільки червоноштанних гусарів та безглуздих у своїй фанатичній ненависти міщан, які ось зловтішаються з нас, обсипавши собою рясно пішеходи великого міста Дебрецена...

Спасибі тобі!

Я бачив, як у Київі проводили вулицями полонених твоїх земляків, і бачив, якою жалісливістю до них палали погляди щонайменше трьох четвертих усіх, хто випадково зустрічав їх, проходячи тротуарами й коли хто зупинився, то тільки для того, щоб сумно похитати головою й співчутливо вимовити:

— Бідні ви люде!

Тут я цього не стрічав. Замість спочутливости — ненависні погляди. І поволі приєднувався я до думки, що Мадяр — то звір.

Але тепер знову ступила в мене віра, бо бачив тебе, прекрасна у своїх намірах, самаритянко!

А нас ведуть, і ведуть, і ведуть... А звуки переможної музики з задиркуватим барабаном, привертають мене незабаром знову до дійсности Галаслива юрба дітвори, що біжить підтюпцем здовж наших рядів і підюджувана дорослою, нечутливою товпою, улюлюкує, погейкує, присвистує, знову роздратовує, знову примушує нас нижче опускати голови...

А ось із голярні вискакує якийсь облізлий, очманілий фризієр, Жидок, із скрипкою в руках, награє козачка, пританцьовуючи (памятаєте, славетні „венгерські оркестри“ по російських шан-

танах?), стає на чолі галасливої дітвори і сам, як плід самого пекла, кривиться, висолоплює язика на зустріч нам, робить непристойні рухи...

Невідомими шляхами приходять на думку давно колись (ой, як це було давно!) не раз вичитувані в книжках,— двоє слів: „vae victis"! — горе переможеним. Наша безнастанна, безцільна, безглузда тупотня у всіх напрямках того міста, під палючим промінням немилосерного червневого сонця, сплітається в уяві з думкою про безглузду, дику й жорстоку форму знущання з героїв „Записок із мертвого дому" Достоєвського, примушуваних довгими роками переносити з кутка в куток, на тому самому подвірі, ради самого переношування, важке каміння, — і я глибоко, всім єством своїм, щойно тепер починаю розуміти те, таке привабливе й таке гірке:

— Горе переможеним!

Три тисячі за тиждень.

Пізно ввечорі загнали нас у величечне подвіря якоїсь нечинної хемічної фабрики. Фабрика видно, не працює давно, — може від самого початку війни, бо подвіря встигло густо позаростати шпоришем і бурянами, по подвірю валяється багато всякого поїржавілого знаряддя.

Зупинившися вперше за цілий день, уся ця пятитисячна маса, здавалося разом, неначе на приказ, колодами попадавши на землю, зітхнула глибоко, на всі груди. Й відразу почали перебігати від гуртка до гуртка, від краю до краю подвіря, вимріяні голодними людьми сподіванки:

— Зараз дадуть їсти...

— Цілий день у місті варили...

— Цілі транспорти продуктів наготували... (Це хтось бачив на власні очі).

— Похідні кухні давно наготовлені — ось-ось приїдуть... (І кухні хтось бачив на власні очі).

І на застережливі, саркастичні чиїсь завваги:

— Роззявляй рота — вони тебе нагодують, як у день напували! —

гаряче обурювалися, готові пошматувати недовірка...

Довго, неймовірно довго метушаться конвоїри, вигукують якісь слова команди, наказів, розпоряджень, поки в залізні ворота фабрики не входять наші останні ряди, поки залізні ворота не зачиняються за нами й на воротах стають із нагороїженими багнетами, гусари.

З одного боку фабричного подвіря простягається широка й мабуть довга канава, а у ній так привабливо виблискує до місяця вода... Це миттю добачають ті, що розложилися понад канавою і миттю кидаються з казанками туди. Вони товпляться, давляться, плюхкають у воду, черпають повні казанки, щоб хоч водою залити порожні шлунки, поповнити в орґанізмах недостачу рідини, випарованої за день, струмками й річками поту, під палючим дебреценським сонцем...

Зачинається галас, вартові кидаються в той бік подвіря, кричать:

— Нем леґет! Нем сабат! (Не вільно! Не можна!).

Але сотні очманілих людей встигають уже понабирати повні казанки, жадібно припадають до них і пють-пють, не добираючи смаку, не зважаючи на пахощі, лаються, видирають один-одному казанки з рук, бються...

На ранок бачимо, що вся вода в широкій канаві заросла іржаво-зеленою ряскою, що вода це — стояча, смердюча, що в кожній крапелинці її, навіть голим оком можна бачити, як ворушаться міріяди всякої черви...

Багато тих, що встигли понапиватися, валяються по подвірі колодами, з мертвецькожовтими, зеленавими обличчями, з глибоко позападаними очима — заригані, безсилі.

Припікає сонце. На широкому подвірі, вартові довго наводять порядки серед нашої багатотисячоголової маси, неодмінно для чогось намагаються вишикувати всіх в один, довгим ужем закручений ряд — по чотири чоловіка поспіль. І коли це з великими труднощами їм врешті вдається, наказують усім роздягатися, як мати на світ породила, складати одіж і все бідненьке майно, що в салдатських наших торбах, — звязувати це все в окремі клуночки й здавати до парового дезинфектора, що находиться в кутку подвіря.

Припікає сонце. Стоїмо, сидимо, валяємося на землі — голісінькі — годину, другу, третю, пяту, поки дійде черга кожному з пятьох тисяч, дочекатися ще й особистої дезинфекції. Ось під деревляним наметом стоїть величезний чан-цистерна, з двох боків коло нього — два величезні Мадяри, напівроздягнені (спека навіть під наметом!), як діяволи в пеклі, з довгими черпаками в руках і обливають кожного— з голови до ніг — уїдливо-смердючою, аж чорною, карболкою. А через кілька кроків — холодний водяний туш має ту карболку змити, і тоді продезинфекованого випускають у протилежний, відгороджений живим ланцюгом варти, куток подвіря...

Наші клунки вертають з дезинфекції не скоро.

Я завжди вірю у велику силу охоронних, профіляктичних заходів, я з пошаною ставлюся до дбайливого ворога, що так пильнує нашого здоровля і готов щиро пригорнути одного чи й обох оцих височезних діяволів із довгими коряками коло цистерни з карболкою, і коли один із них обливає мене смердючою рідиною, забігаю з другого боку — до другого чорта й показую рухами, що хочу ще карболки на своє, розпечене червневим сонцем, тіло.

У відповідь чую голосне, втішне „га-га-га!“ і на мене ллється поспіль і другий, а навздогін ще й третій коряк „спасенної“ дезинфекційної рідини...

З очима, щільно заплющеними, щоб не дісталася до них уїдлива карболка, біжу на кілька кроків вперед, — до того, що поливає водою, але мефістофельське „га-га-га!“ карбольника раніше долітає до того другого, і він, зміркувавши, чи може переморгнувшися з попереднім оператором, просто проштовхує мене попід тушем, обливаючи водою мого наступника, а я вискакую з під намету зовсім не облитий, а тільки легенько побризканий кількома струмочками води...

Словом, — чортам закортіло пожартувати...

Ввесь трагізм цієї операції починаю розуміти тільки через якоїсь пів години, коли в голому, продезинфекованому натовпі відчуваю, як під гарячим промінням сонця, карболка розпеченим залізом уїдається в усе тіло...

Таких прихильників профіляктичних заходів найшлося, крім мене, ще багато і впродовж

довгих-довгих страдницьких годин ми побитими цуциками тупцяємо, бігаємо по подвірю в межах суворо означених вартою, виємо, не находимо собі місця...

А сонце щодалі пече гірше й гірше, а тіло горить, мов у пекольному, повільному вогні згоряє...

Аж надвечір, коли люте сонце, починає вже трохи попускати, добуваю з дезинфектора своє лахміття. Штани й ґімнастьорка темно-зеленавого кольору, під впливом гарячої, сухої пари, пожовкли, кожна ворсинка салдатського сукна голками понагороїжувалася і приторкнутися до спаленого тіла одіжю — це значить завдати собі ще більших, іще страшніших мук...

Зовсім згорів у дезинфекції, скрутившися як пружина, мій салдатський пояс, скрутилися в три погибелі, закамянілі чоботи — їх довелося відразу викинути в смердючу канаву. З мукою, зі страшними зусиллями прийшлося натягти на себе руду білизну, взяти штани й ґімнастьорку зі славетною карпатською шапкою попід пахи і — марш-маршем з подвіря — в рядах, по чотири, геть-геть у поле, за кілька кільометрів від цеї симпатичної фабрики, що мимохіть усім нам стала проклятим місцем несподіваних мук та знущання...

Ні їсти, ні пити...

Але в цей день, голоду не відчуваємо. Попечене зовні тіло, забуло за голод — воно всіма порами, всіма атомами орґанізму, непереможно домагається прохолоди з середини, —

ввесь цей день пять тисяч нелюдських істот голосно, дико стогнало:

— Пити... Пити... Ой, питоньки!

У віддалі пяти кільометрів від Дебрецена, на лузі, стоїть опущена цегольня, загороджена високим, цегляним парканом. По цей бік цегольні, просто на лузі, вже лежить покотом ще пять тисяч нашого брата, за кілька днів перед нами, сюди привезених.

Вони вже перебули найгостріші наслідки карантанної дезинфекції і тепер, коли пригнали сюди нас, окутаних сутінками синьої червневої ночі, вони нас зустрічають вже як „сєрих", недосвідчених.

— Ну, як там братці з поливаннячком?

— А як воно, після окопів, мадярське годуваннячко?

— Слухайте, земляки тульські, калузькі, тамбовські, — що там із дому пишуть?

— Лягайте братці, на мягкі ліжка, кому не дуже в зад пече...

— На матраци, на пухові, на перини шовкові...

І здавалося, що в тих глумливих вигуках більше чути було братерського співчуття до гіркої нашої долі, ніж зїдливого, нестримного глузування, бо вривалися ті запитання й пропозиції в темінь ночі, ні в кому не викликаючи ні сміху, ні усмішки, ні пів усмішки...

За мягкі ліжка мала служити нам пухка, зелена трава, вже досить витолочена цим багатоголовим людським табуном і здавалося, що трава справді полекшить наші муки — ось

тільки впасти, простягтися на ній на всю довжину, вглибити зір у глибоке, зоряне небо, і відпочивати-відпочивати... Але, прошу Вас, попробуйте лягти та притулитися навіть до мягкого, оксамитного цього ліжка, коли все тіло під пожовклою в дезинфекційній камері білизною, пухирем покрилося, коли ні поворохнутися, ні доторкнутися ні до чого жадною частинкою свого тіла, не можна...

А угорська ніч у червні, навдивовижу холодна.

Такої раптової зміни в природі між днями й ночами ми ніколи досі не знали ні на Україні, ні в Росії, ні в далекій Фінляндії, і цей перший гіркий досвід особливо боляче відбивається на наших виснажених і вимучених тілах.

Холодно... Ой, холодно!

Але холод ні трохи не полекшує пекучого болю, не втишує полумя, що ним горить попечене тіло, холод примушує зщулюватися, примушує нестримно цокотати зубами, примушує нестримно ними скреготати...

І так цілу ніч — на ногах. Ні прилягти, ні присісти, ні закутатися в лахміття продезинфекованої салдатської одежинки...

І коли вже пригріває перше проміння ранішнього сонця, розігнавши нічний холод, стає можливим, отак присівши через силу на якомусь горбочку, подрімати...

Тільки недовго.

Раннім ранком лунають по всьому лузі

голосні вигуки нашої варти — мадярських червоноштанних гусарів:

— Стройся!

— Штирі-по-штирі!

Для цієї потреби вони вже вивчили цих двоє слів руської мови: „шикуйся, чотири-по-чотири".

І за пів години всі десять тисяч полонених поставлено на ноги, по чотири поспіль, довгою, закрученою кілька раз гадюкою, на широкому просторі дебреценського лугу.

Коли бачимо, що шикують нас перед похідною кухнею, яка стоїть і димить, і парує по той бік дороги, радощам нашим краю немає. На мить забуваються всі перипетії дебреценського маршування, забувається, що горить пекольним вогнем спечене дурноголовою дезинфекцією тіло, забувається, що минулої ночі не було й години спасенного сну-відпочинку, — народ заговорює, гаморить, як малі діти:

— Значить, житимемо...

— Підгодують який тиждень, а там дивись, і мир...

— Та й додому...

— Привезли транспорт чистого, пшеничного хліба...

— „Положим", не пшеничного, а чистого кукурудзяного...

— І то хліб...

— Аби було що жувати!...

Поперед мене, у ряді, стоїть високий, на сажень росту, рудий, аж червонуватий і дебе-

лий дядько Максим Кувіка з Таврії на Криму й веде з сусідом смачну, мрійну розмову:

— Як тільки приїду, зараз жінці: „Вари, собача душо, великий золінник борщу, печи, чорти б твою душу взяли, свіжі паляниці, бо я страждав, і їстиму — їстиму... Розпережуся, та й ще їстиму...

„Собача душо“ й інші, не зовсім ніжні епітети, виходять у нього лагідно, по-хорошому, як найвищі людські пестощі.

У його сусіди такі розмови, мабуть викликають корчі в порожньому шлунку, він якось образливо махає руками, неначе настирливі примари відганяє й жадібно видушує з себе:

Ви б уже, дядьку Максиме, хоч не дратували...

Дядько Максим солодко позіхає (не виспався ж) і загинає крутого матюка на адресу своєї далекої жінки. І знову це виходить у нього якось доброзичливо, ласкаво, більше тужливо, ніж справді сердито, роздратовано...

Коло мене ввесь час тулиться худий, як скіпка, мій побратим Коваленко; глибоко запалі очі блищать йому гарячково — він на тисячу ладів пробує продертися наперед у черзі, щоби швидше дістатися до кухні, щоби швидше одержати коряк спасенної їжі.

Коваленко не відступить від мене й на крок, навіть у найтяжчу хвилину, і то не тому, що рідніть нас колишня команда звязку, колишнього шестого фінляндського стрілецького полку (ой, як же давно-давно це було!), а тому, що навантажений з поля бою важким кулеме-

том, він повідкидав у дорозі всі свої салдатські причандали: торбу, казанок і навіть ложку — точнісінько так, як ото пільот підчас неминучої, наглядної катастрофи, викидає з літака ввесь зайвий баляст... І тепер Коваленко привязаний до мене неподільно, він тулиться до мене, як дитина на галасливому ярмарку до матері, щоб не загубитися, він тримається мене, як рідного брата...

Припікає люте, червневе угорське сонце.

Мене починає сердити Коваленкова привязаність — я знаю, що все це через казанок, (а в мене чудовий мідяний казанок!) — та через дебелу салдатську, деревляну ложку...

Мене злостить, що Коваленко ще й такий непридумчивий: ось, уже кілька годин, як він намагається заспокоїти гострі вимоги свого шлунку, зовсім неориґінальним способом. Коваленко намагається пристосувати свій орґанізм до рослинної їжі: він спочатку вишукує в траві під ногами рідкі стеблини щавлю (виступати з ряду гостро забороняють червоноштанники, караючи неслухняних зовсім неделікатними ударами прикладів), а далі просто рве і пхає в рот потоптану запорошеними салдатськими чобітьми траву...

Я бачу, що Коваленко зовсім необізнаний з фізіольоґією людського орґанізму. Я бачу, з якими неймовірними муками він намагається пережувати зовсім не для його зубів пристосовану поживу, як йому сльозяться, червоніють, вилазять на лоба, очі. Я відчуваю, як Коваленкові нудно, бачу, як кожної хвилини його

рве на блювоти, але в мені стільки накипіло злости — і на війну, і на сотника Орло, і на ляйтенанта, плюгавого хлопчину, що так болюче образив льоноволосу дівчину в Дебрецені, і на самого Коваленка, який не додумався винести з поля свого найцінніщого салдатського скарбу — казанка та ложки, а тепер усі надії покладає на мене, — в мені стільки накипіло тієї злости, що я не хочу поділитися з Коваленком своїм винаходом, силою якого тримаюся ще на ногах.

Я відразу ж відкинув невдалу спробу обдурювати свій голодний орґанізм обсмоктуванням камінчиків і вже кілька годин підтримую себе тим, що безнастанно ковтаю гаряче угорське повітря. Отак: роззявлю рота, наберу повно повітря і з великою натугою, правда, заганяю його в шлунок...

Ковтнувши разів із десять, я почуваю, що в животі мені повно; великим напруженням волі примушую себе думати, що шлунок має що робити і міцно й бадьоро тримаюся на ногах. Правда, через кілька хвилин проковтнуті мною десятки порцій повітря, облазивши по всіх закутках порожнього шлунку, з непереможною силою відригуються назад, але я знову й знову посилаю шлункові нові порції, створюючи ілюзію насичености і почуваю себе у всякому разі краще, ніж Коваленко.

Ми вже бачимо і тих щасливих, що попали в перші ряди нашої довжелезної людської гадюки і яких нещедрі мадярські куховарі понаділяли вже коряками ріденької мамалиґи; ба-

чимо, як вони, не відійшовши й двох кроків від кухні, накидаються на свої казанки й миттю випорожняють їх, облизуючи краї просто язиками, а в середині казанків — пальцями, довго обсмоктуючи їх опісля.

Коваленко не в силі встояти на місці. Несподівано виявляє він свою непогану обізнаність з аритметикою. Ми стоїмо може за який кільометр від кухні, — коли рахувати всі ряди, — на четвертому чи пятому закруті людської гадюки, — неначе й зовсім недалеко до чародійних мадярських куховарів, але Коваленко швидко вираховує, що наша черга до коряка мамалиґи дійде щойно завтра вранці.

Він має рацію. Щоб наділити порціями мамалиґи всіх десять тисяч полонених із однієї кухні, розрахованої всього на 250 чоловіка, треба мамалиґу варити ні більше, ні менше, як сорок разів. Ми в черзі майже передостанні, а від часу, коли роздадуть одне вариво й до того часу, поки звариться в тій самій кухні друге, минає не менше, як година...

Тому то Коваленко не може встояти на місці. Не припиняючи своїх даремних спроб наїстися травою, він нишпорить своїми блискучими, глибоко запалими, розчервонілими очима, вишукуючи найменшої нагоди, щоб перескочити якось ближче в черзі до кухні. Я бачу як важко йому обдурити сторожкість сотень і тисяч голодних істот, що стоять поперед нас, я бачу, як неймовірно, просто неможливо — трудно, проскочити йому повз розлючених червоноштанних дозорців і думаю, що коли б Кова-

ленко був сам, він би мабуть уже давно стояв спереду. Але йому конче хочеться перебігти наперед разом зі мною, а перебігти двом — це вже річ дуже й дуже важка...

Я прекрасно розумію цю Коваленкову траґедію. А при тому забуваю на мить, що це ж він тому не хоче мене покинути, що я маю казанка, а голіруч мамалиґи він не набере, — я забуваю про це і мені хочеться гаряче пригорнути мого сердешного побратима і потішати всім, чим тільки можу...

Я вже починаю ділитися з ним своїм винаходом, хочу розповісти йому, як можна годуватися повітрям, але в цей час, переступивши кілька кроків за чергою наперед, Коваленко несподівано находить аж дві стеблини зеленого щавлю нараз, озирається крадькома на мене, рвучко нахиляється за ними, вириває і, — відвернувшись від мене, — пхає обидві стеблини в рот... Досі щавлем ми ділилися побратерському.

— Ага, ти такий!

Мені відразу відпадає охота давати Коваленкові спасенні поради і я міцно замикаюся в собі зі своєю злістю.

Коваленко повертається до мене, неначе нічого й не сталося, і знову починає плянувати, як би перебігти до кухні.

Люто пече сонце.

Починає крутитися в голові, темніє в очах, мимохіть присідаю, падаю на землю, а очунявши, підводжуся знову, — світ йде круговоротом... Поволі затрачується свідомість часу,

все частіше перериваю свою штуку з ковтанням повітря, — і тільки страшні, болючі домагання порожнього шлунку знову вертають мене до свідомости і примушують іще й ще напихати кишки повітрям...

Коваленко не вгамовується. Ось на якомусь, ближчому до нас закруті, несподівано виникає метушня. Хтось великий, у сірій шинелі, падає як підкошений й починає дриґати ногами. Там відразу наростає купа людей, збігаються галасливі червоноштанники, в повітрі лунають верескливі вибухи мадярської лайки, видніють піднесені в гору приклади. Мадяри гупають по спинах, шиях, головах, перемішаної, розладнаної юрби.

Безпритомного відтягають набік, юрба слухняно вишиковується знову по чотири, а ми з Коваленком, дякуючи тимчасовому заколотові й бистроті Коваленка, опиняємося далеко спереду, залишаючи позад себе багато тисяч рядів. Нас пробують тут не визнавати, відпихають назад, але Коваленко так переконуюче й так завзято доказує, що ми тут стоїмо з самісінького ранку, що з нами нарешті миряться і ми пізно-пізно ввечорі вже коло кухні...

Мамалиґа ріденька й кисла. Уже багато пізніше, через кілька день, нам оповідають наші фельдшері, що цю мамалиґу варили з якоюсь кислою хемічною рідиною, щоб випробувати відпорність наших шлунків проти інфекційних недуг.

Але хіба в той час нам про те було думати? Всі наші почуття, вся лють, уся міць

образи зосередились коло того, що проклятущий Мадяр-куховар дав нам на двох тільки один коряк мамалиґи, а на несміливий Коваленків протест, телепнув його по голові з усієї сили, гарячим коряком...

Ложка в нас одна на двох. Мені як власникові, належить право першому занурити ложку в гарячу рідину, але Коваленко використовує цей момент на те, щоб усіма десятьма пальцями зібрати з набитої йому Мадяром на голові ґулі, рештки мамалиґи й перенести її в рот...

Цей Коваленків маневр не уникає моєї уваги і я хочу зате ковтнути відразу дві ложки, але Коваленко блискавкою спостерігає цей мій намір, судорожно хапає мене за руку, і... я передаю йому ложку. Потім він — мені, я знову йому і т. д.

Мамалиґи дуже мало. Поївши, ми здається голодніші, ніж були. Але в мене глибоко приховалась надія на те, що Коваленко так і не спостереже незчищеної ним із голови, ще й другої великої плями мамалиґи, що стала вже присихати, — і я рахував, що вона дістанеться мені... З тим наміром, я настирливо дораджую Коваленкові не надягати на ґулю кашкета, а вночі, коли ми тісно пригорнувшись один до одного, примостилися на горбочку і Коваленко швидко заснув, я довго злизую сухим, зашерхлим язиком рештки засохлої мамалиґи, трошки нижче, набитої Мадяром на Коваленковій голові, ґулі.

Ця ніч — була страшна ніч. Ще десь да-

леко до півночі, заворушився густо встелений людськими постатями дебреценський луг і над ним тисячами повисли, даремно рвучись до далекого синього, зазореного неба, людські стогони, зойки. Тут не заснеш.

У нічній темряві бачу, як ворушаться купки людських тіл, як лазять вони навкарачки, мов розворушена черва, як голосно й страшно блюють.

На ранок увесь широкий луг, оточений досить густим ланцюгом немилосердних мадярських гусарів, забльований так, що просто ступити ніде.

Може це були наслідки кислої хемічної рідини в мамализі, а може — смердючої води з канави, що настоялася навкола опущеної хемічної фабрики в Дебрецені, — ніхто з десятьох тисяч про це не думав. Люди лежать, сидять, плазують від купки до купки, затираючи одіжю загиджений уночі луг, — мовчазні, сірі-сірі, аж зеленкуваті.

Уночі було чути вистріли — Коваленко десь довідався, що якась ґрупа полонених хотіла втікати, на них стріляли, когось убили, кількох поранили, кількох повбивали прикладами.

Може про такі наслідки годівлі кислою мамалиґою, чи водопою з канави, щось і думали представники мадярського начальства, бо вже раннім ранком почали бігати по лузі мадярські цуреки*) наказуючи всім колишнім са-

*) Цурек — цуґс-фірер по-німецькому, по нашому — десятник, і „цурек“ же по німецькому — назад.

нітарам із полонених, зголошуватися й ставати до роботи. Із Дебрецена принесли багато нош, і до полудня півсотня добровільних санітарів переносила на подвіря цегольні, вибираючи з поміж гущі тіл розкиданих по лузі тих, хто корчився, безнастанно блював і вже не міг встояти на ногах.

До полудня настягали їх туди шістьсот чоловіка. А тих, що залишилися, знову вишикували в ряди перед єдиною кухнею, але сьогодні вже не давали стояти марно: кілька чет Мадяр обходили ряди, наказували розкривати наші салдатські торби, вивертати кишені, й відбирали все, що мало будь яку вартість. Гроші, годинники, ножики, бритви, салдатські георгієвські хрести й медалі, нагрудні срібні хрестики, біноклі, компаси, мапи, — все відібрано нам безповоротно...

Позабирали у всіх і мідяні казанки, правда, тут таки позамінявши їх на свої бляшані. Коваленко трохи не плакав за моїм казанком. Він пробував використати цю нагоду, щоб обдурити реквірантів і одержати собі мадярського казанка, за нібито відібраний від нього мідяний, але діставши доброго стусана прикладом, заспокоївся...

Наша черга цього дня до кухні не дійшла. А другого дня, на подвіря цегольні відтягли, вже мало вживаючи й ношів, ще дальших понад тисячу чоловіка...

Цурекамя, глузуючи дражнили наші полонені ворожих „унтерів“, що тільки й уміють, мовляв, відступати, тікати назад з фронту.

Думаєте, що на подвірі цегольні зорґанізовано може шпиталь, може там подавали хворим медичну допомогу?

З наївности своєї ми так довгий час і думали, але незабаром пересвідчилися, що ці півтрупи наших земляків затягають на подвіря цегольні тільки на те, щоб вони повільно вмирали там, не на очах живої ще маси...

Третього дня на цегольню попало ще півтори тисячі півтрупів.

Ніодин із них не повернувся звідти живий, а вже другого дня, після першого харчування рідкою, кислою мамалиґою, змобілізовано ще кілька десятків санітарів, що мали нове завдання. Тут таки, коло нас, праворуч дороги, звичайні рядові полонені копали широкі та довгі братські могили, а санітарі витягали з подвіря цегольні голих трупів — одежу з них здіймали й палили в цегольні, — звалювали їх у могили, як дрова, присипали негашеним вапном, поливали водою й закопували.

Десь узявся високий, худий як дрючок, густо заросліий сіруватою бородою, румунський православний священик із кадилом, і над змертвілим лугом, під палючим промінням червневого сонця, цілий день лунали його монотонні вигуки:

— Домне, мілуешту: Домне, мілуешту! (Господи, помилуй!).

Нас вже встигли обтягти колючим дротом. І сьогодні вже цієї, напівзмертвілої багатотисячної маси, не вишикуєш стрункою гадюкою, по чотири в ряд, навіть за допомогою

мадярських прикладів, навіть перед кухнею. Люди, як мухи, валяються купками, сидять, лежать, гомонять про щось, про своє людське.

Про що гомонять люди в такі хвилини, коли не знаєш, чи не скрутить тебе через мить і чи не потягнуть тебе за ноги до цегольні, а звідти — по три, по чотири на ношах — до широкої братської могили?..

Зранку я розмовляю з вартовим через дріт. Лежу на животі на голій, утоптаній землі під самим дротом, втопивши зір у той краєчок на овиді, де Україна, де Дніпро, де Канів, де веселі луги зелені, де гора Гончариха над потоком, а в потоці густі верби з тисячами соловейків, що оце саме тепер повині втрачати вже голос — ячмінь десь виколосився...

Вартовий — не Мадяр, не Румун, не Німець; ледве добираю з його чудних, мало зрозумілих мені слів, що він Словак. Довідуюся, що нудьгує він за своїм селом над Дунаєм, за жінкою й дрібними дітьми, що ось уже скоро рік, як їх не бачив, бо й досі не мав „урльопу“ (відпустки), а коли ще дадуть її, невідомо...

На моє прохання, він навчає мене одинокої мадярської фрази, яка складається з того, що очевидячки однаково болить і його, і мене: „йов вуна хотьха еля муна о хабуру“ — це має значити: „добре було б, коли б швидше скінчилася війна“...

Авжеж добре, чоловіче добрий...

...Лежимо з Коваленком непорушно у закутку дротяної загороди, а за дротяною загородою, санітари роблять своє страхітливе діло.

Вони приносять у чотирьох, на великих ношах, — по три й по чотири заригані, сині, покорчені, неймовірно виснажені, худі трупи з цегольні, і скидають їх ломаками в яму. Священик махає кадилом і монотонно вигукує своє: „Домне мілуешту...“.

Я незнаю, чи Коваленко бачить що, бо охляв він так, що й говорити вже не може й лежить непорушно, впявши в небо каламутні очі, — але я бачу, як ворушаться, рухають конвульсивно руками, страшно блимають білками очей деякі принесені санітарами і звалювані в братську могилу недавні боєвики імператорської армії...

Я бачу, як підкочують на тачках діжечки з вапном, вартовий Мадяр пильно доглядає, щоб у яму кинено ні більше, ні менше, як пятдесять трупів, наказує засипати яму вапном, заливати водою й закопувати... А то вже мабуть священик подбав за те, щоб над кожною такою ямою було поставлено хоча невеличкого, на аршин високого, білого хрестика з пахучої карпатської смереки...

Таких хрестиків, над такими самими братськими могилами (ні більше, ні менше, як по пятьдесят трупів у кожній) поставлено на дебреценському лузі за тиждень рівно шістьдесять...

Коваленко непорушно лежить і не бачить і не цікавиться, що за двадцять кроків від нас, — тільки перейти дорогу — перед самою огорожею цегольні, стоїть задумана, підгорілою вже травою заросла, невисока могила з старовинним надгробником: — на мурованому постаменті, камяний хрест...

Коваленко не знає й незнатиме, бо я йому не скажу, що на тому хресті, золотими літерами вибито:

ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЫ РУССКИЕ ВОИНЫ, В БОРЬБЕ С ГИДРОЙ ВЕНГЕРСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ ЖИВОТ СВОЙ ПОЛОЖИВША. ИМЕНА ЖЕ ИХ ТЫ, ГОСПОДИ, ВЕСИ.
1849 г.

Це — російською, німецькою й угорською мовами.

Історія дивовижно повторюється. Я перекидаю в голові й вираховую, що з того часу, коли на цих самих лугах відбувалася траґедія — нерівна боротьба поневоленого Габсбурґами угорського народу, на чолі з героїчним Ляйосом Кошутом, проти обєднаної реакційної сили австрійського Франца-Йосифа та російського Миколи першого, що погнав сюди свої полки, гасити полумя, мадярської національної революції — я вираховую, що з того часу минуло тільки 65 років і констатую, що нічого від тоді не змінилося у світі. Дальше існують поневолені народи, дальше знущаються ненаситні хижаки над знехтованим правом нації. І ось довелося, що наші полки знову опинились сьогодні тут, на тому самому дебреценському лузі. Опинилися серед трохи відмінних, що правда, умов, тим разом для того, щоб залишити на цьому самому чужому лузі вже не одну могилу з нагробником: — камяним хрестом на муро-

ваному постаменті, — а цілих шістьдесять, з маленькими, білими хрестиками...

Я припускаю, що через пять чи десять років ті білі хрестики погниють, невисокі горбочки над братськими могилами розоре працьовитий угорський селянин, і на кістках трьох тисяч, десь отак у червні — липні, тільки буятимуть широкі хвилі золотої пшениці...

Від царя Миколи першого, думки стрибають до замученого ним в Аральських степах нашого велитня Шевченка, замряченій голові примарними літерами починають гратись рядки його невмірущого твору:

Нас тут триста, як скло
Товариства лягло...

Ці рядки заполоняють усю мою свідомість, мені все хочеться додати до цифри 300 одну тільки нулю, але нічого з того не виходить: губиться музичність віршу і я з сумом і жалем усвідомлюю собі, що ніхто, ніде, ніколи й ні за яких обставин, не оспіває трагічної смерти цих трьох тисяч, нікому невідомих полтавчан, киян, тавричан, туляків, костромичів, вологодців, сибіряків, — цих трьох тисяч сірих одиниць великої імператорської армії, зареєстрованих десь по своїх полках, як „без вєсті пропавшіє", — я усвідомлюю собі це й жахаюся.

Пекучий біль стискає мені серце, я хочу поділитися своїм болем із Коваленком, але увагу мою несподівано звертає на себе інтимна розмова, що ведеться поруч, між двома сусідами.

Праворуч від нас лежить здоровенний

дядько Максим Кувіка, підклавши під голову салдатську торбу, а на ній — закладені під шию руки. Він мрійно проводить поглядом легенькі, пухнаті хмарки на блакитному небі і стиха говорить до свого сусіда...

Про що гомонять люди в такі хвилини, коли не знаєш...

Дядько Максим Кувіка з Таврії цього разу говорить уже не про борщ і не про паляниці...

Шкварчить, закипаючи, поливане водою вапно в братських могилах, здіймаються над могилами клубки гарячої, білої пари, дивовижно вплітаються в них похоронні вигуки румунського священика: „Домне, мілуешту!", джизчать, чіпляються, надокучливі чорно-сині мухи над головами живих, бо не дають їм поживитися над мертвими, а дядько Максим Кувіка довірочно говорить своєму сусідові:

— Знаєш, голубе, я тобі скажу: тільки і було, що з кумою... Така ж, чортова баба, як той гардиман...

— Штирі-по-штирі, басса меґа...

— Ве-е-е-е... Гех-ве-ве-ве! (це ригають на лузі).

Бов-дзелень, бов-дзелень, бов-бов... (це дзвонять у Дебрецені).

Хаос...

А дядько Максим Кувіка не чує, що діється навколо — він уже зовсім припав до уха сусідові й шепоче йому так, що я й не хочу, але не можу не чути:

— А ще голубе, як хочеш, щоб і стара за молоду здавалася...

Коваленко не витримує — і він, коли б і хотів, то не міг не почути дядькової Максимової поради, Коваленко зиркає на мене, десь у нього в пересохлому роті набирається повно слини і він люто спльовує вбік дядька Максима.

Тоді Коваленко вдесяте, тихо оповідає мені, що в нього — хороша маленька донечка вдома, що їй тільки другий рік пішов, а вона вже простягає руці і: „тату", „тату" — зовсім, як доросла вимовляє...

Надвечір якогось з чергових днів, не дочекавшися своєї черги на мамалигу, дядько Максим Кувіка з Таврії, на моїх очах у ряді скручується, падає, синіє, як падали й синіли вже тисячі, — і добре організована тепер бригада санітарів швидко тягне його на подвіря цегольні...

Ох Боже, Боже!..

На пятий день, з ранку зарипіли прибувші з Дебрецена вози, що понавозили тисячі кілків та сотні качалок колючого дроту. За один день нашу загороду розбили на сім окремих, задротованих ділянок, порозпихали в ці ділянки нас, як овець, по тисячі в кожну, роздали кожній тисячі відмінного кольору церату й наказали попришивати її по маленькому клаптику до кашкетів; — це були перші спроби реєстрації полонених.

Я з Коваленком попав до „чорної" тисячі.

Того самого дня до нашого табору під'їхало блискуче авто, з нього вилізло шість

членів якоїсь високої комісії з представниками невтральних держав, усі члени комісії, від підметок до голови, були закутані в сірі, примарні балахони, — тільки з глибоких прорізів на обличчях, блищали їм очі.

Члени комісії пройшлися дорогою повз табор, тримаючись у досить пристойній віддалі від дроту і тільки зрідка позираючи в наш бік. На подвіря цегольні зайти не наважилися — тільки заглянули в розчинену браму, потупцяли на місці, про щось жваво поговорили, а через пять хвилин блискуче авто, помчало з високою комісією назад до Дебрецена.

Внаслідок тих відвідин, вже того самого дня, над нашим табором, на високій щоглі, замайорів великий, білий прапор із червоним хрестом.

А ранком шестого дня, проти кожної задротованої ділянки, невідомо звідки, зявилися військові похідні кухні, нам почали давати їсти тричі на день, і вже не мамалиґу, а чудові мясні зупи і вже сьомого дня санітарам робити було нічого. Тільки шістьдесять могилок залишилося німими свідками „гуманного“ ставлення Мадяр до полонених боєвиків...

Цей мій розділ не був би повний, коли б я не згадав, як мій хороший Коваленко, нарешті виплутався зі свого скрутного стану безказанкового існування.

Ще поки давали нам їсти раз на день, ще поки люди, як мухи падали в черзі, не до-

чекавшися своєї порції, ми з Коваленком таксяк обходилися одним казанком, бодай на зовні вдаючи, що охоче миримося з такою невигодою. Правда, кожен із нас на тисячі ладів старався обдурити другого — чи зайву ложку сьорбнувши, чи непомітно для другого виловивши густіше з денця казанка.

А вже тричі на день переживати такі муки взаїмного обдурювання, було занадто. Мабуть, це досить виразно виявлялося у всіх моїх і його рухах, у всіх наших все коротших розмовах, у тому, як недоброзичливо ми зрідка зиркали один на одного, посилаючи до всіх чортів зайвого рота на таку мізерно малу порцію чудової, смачної зупи.

І одного вечора я спостеріг, що Коваленко, мабуть щось таки придумав. Йому для чогось конечно хотілося перевершити мене в неспанні того вечора, він часто повертався з боку на бік, підводив голову й хижо зиркав навколо. Тоді мені здавалося, що він стежить за мною з поганими намірами і робилося моторошно. Проте, заснув я того вечора раніше за Коваленка.

А раннім ранком другого дня, прокинувшися з хворою від тривожних снів головою, я на своє глибоке здивування побачив, що Коваленко зовсім добродушно усміхається, ретельно вичищує розтертими у руках грудками землі, якогось чужого мені казанка. На моє німе запитання, приклав пальця до губи і позмовницькому засичав:

— Тс... с... с...

Вже геть пізніше він оповів мені, що попрацював цілу ніч, підкопуючись руками під дротяну загороду сусідньої, „зеленої“ тисячі, і вже перед досвітком, ризикуючи життям (бо за таке й свої вбивали), потяг цього чудового казанка з-під голови якогось сонного йолопа...

А без ложки Коваленко обходився легко — або випивав юшку навхилки, або робив ложки зі скоринок кукурудзяного хліба.

Ще через тиждень, дослідивши всі сім тисяч на відпорність проти інфекційних недуг уже іншими, медичними способами і прищепивши всім тиф та дифтерію, нас почали вивозити тисячами з проклятої дебреценської долини

Велика сербська могила в Естергомі.

Нашу „чорну“ тисячу пильно перевірили, перерахували, приготували до вивозу.

В комісії, що навантажувала нас у транспорт, активну участь брав якийсь вертлявий цивільний панок. Він пильно придивлявся до стану здоровля полонених і немилосердно висортовував малосилих, худих та виснажених. На місце висортованих, йому додавали до повної тисячі, міцніших на вигляд із інших тисяч.

Це він таки, той самий цивільний панок подбав про те, щоб на дорогу нам роздали по пів бохонця запашного, чистого кукурудзяного хліба, а перед вирушенням нагодували ще раз доброю зупою. Це дало нам притоку дивитися на цього панка вдячними очима, а всю дорогу робити всякі здогади про те, що це — наш майбутній господар, що їдемо ми кудись на роботу, що буде там значить, добре.

Коваленкові страшенно не хотілося лишатись в дебреценській долині, а йому малосилому, вкрай виснаженому хлопцеві, це безперечно загрожувало. Але Коваленко — з Таврії, Коваленко — хитрий. Цілий той день, по-

ки перебирали й сортували нашу тисячу, він ходив набундючений, — не ходив, а літав жвавим метеликом, коли навивався перед очі цивільного панка, витягався струнко вгору, надимав запалі щоки, всякими іншими способами виявляв свою жвавість і таки обдурив увагу панка. Його з нашої тисячі не викинули.

Щоб дістатися з Дебрецена до Естергому, можна залізницею їхати двома напрямками: або взявши на північний захід, проїхати величезні степові рівнини, густо засіяні золотою пшеницею, перебратися через річку Тису, звернути на південний захід на місці, де залізниця перехрещується і звертає на північ, через місто Еґер — на Берлін, або взявши від Дебрецена на південний захід, проїхати такі самі степи й низини, через міста Каргац, Терек — Сент — Мікльош, Сольонок, на Будапешт, а звідти, круто піднявшися вгору на північ, звернути коло міста Вац на захід, — і отам недалечко вже буде й Естергом, що стоїть на межі етноґрафічної Чехії, у закутку охвостя Альпійського хребта, де з трьох боків збігаються залізничі шляхи.

Нас повезли у тому другому напрямку.

Цього разу було їхати веселіше, бо й у вагонах нас не так було напхано, як з фронту, і вартові були напричуд добрі люди: вони всю дорогу тримали двері вагонів широко розчинені, давали на зупинках змогу вилазити з вагонів — це були вже не червоноштанні гусари, а здебільшого вояки словянського походження, що й до пісень наших ставилися при-

хильно, а часом і підтягали за нами, разом із нами.

Але на те, щоб проїхати таку власне, незначну віддаль під воєнний час, довелося таки витратити дві доби. Бо залізниці були неймовірно забиті, увесь час нам назустріч сунули безнастанні транспорти свіжого війська, військового знаряддя, муніції — і це часто примушувало наш потяг стояти на зупинках довгі години.

Коли ми зустрічали транспорти мадярського війська, нас обсипали поганою мадярською лайкою, блимали з-під лоба грізно поставленими очима, люто скреготали зубами. Німецькі транспорти ніколи не лишали нас без того, щоб не помахати з вагонів погрозливо шаблюками, щоб не кинути наздогін уїдливе:

— Фарфлюхте русіше швайне! (Прокляті руські свині!).

Мовчки проїзджали повз нас лише транспорти з вояками Словянами і навіть угорськими Румунами.

Від усіх тих зустрічей було і боляче і тоскно на серці...

В Естергом приїхали ми третього дня зранку й відразу рушили до недалекого табору. Це було зовсім добре впорядковане пристановище для полонених: під високою горою, за якою невеличка річка Ґран зливається з широкими водами Дунаю, побачили ми величезний простір, обгороджений дротами, забудований безлічю фундаментальних бараків, з десятком величезних літніх, — старшинських, — як

нам казали — домиків, дуже подібних будовою до наших карузелів.

Естергомський табор, — це невеличке, добре впорядковане місто, з усіма вигодами — каналізацією, водогоном, електрикою, величезними кухнями та провіянтовими складами.

Ще тільки ми почали входити за гостинно розчинену перед нами браму табору, а нам уже видають по парі штампованої салдатської білизни, ведуть до добре впорядкованої лазні, а потім наказують ставати в чергу до кухні, де приготовано вже для нас їжу.

Обслугова спроможність естергомської кухні, — просто неймовірна: за пів години всій нашій тисячі, напричуд щедрі куховарі, понасипали повні казанки густої, смачної „менажі" їжі — ячменю, вареного наполовину з фасолею. Тут таки голосно всім заявлено, щоб приходили ще і ще, коли кому буде мало його порції...

Ця доброзичлива заява, багатьох зголоднілих моїх земляків, коштувала аж надто дорого: за цілком перевіреними даними, того самого дня з нашої тисячі, — сотні людей серіозно захворіло на шлунки, одинадцять чоловік померло від розриву кишок, а між ними був і мій сердешний Коваленко... Він на моїх очах, не зважаючи на перестороги, виїв три повні казанки густого варива...

Я знову лишився самітний, без друга, без близької людини.

Наша тисяча жила в окремих чотирьох бараках, цілком як у казармі, з ранішними перевірками та молитвами, а про весь той лад

пильно дбали вже наші таки, полонені фельдфеблі, які з доручення австрійської військової влади, стали назад нашими наставниками.

І день, і другий, і третий, і пятий такого життя, коли вповні насичений шлунок і цілковита бездільність зовсім параліжують волю, обезкрилюють думки, підтинають всяке бажання, — і день, і другий, і пятий такого життя, починають мене жахати.

Цілими днями блукаю по таборі, ранками зустрічаю схід сонця, що викочується з-за гори, з того боку, де мій рідний, поневолений край, вечорами години простоюю, поки закотиться за протилежні гори прекрасними кольорами обарвлене, натомлене за день життєдайне світило, й нудьгую, нудьгую, нудьгую... Тут уперше, десь глибоко в підсвідомості, зроджується божевільна на ті обставини думка: — тікати! Тікати, що б там не було, з неволі — туди, де рухів не обмежують оці колючі сизі дроти навколо, де не чути таких остогидних, чужих і диких вигуків мадярських вартових у цьому пристановищі нудьги й печалі...

Немає друга, ні з ким слова товариського замінити.

В бараках-казармах удень порожньо, а вночі, при зачинених дверях і вікнах, неймовірно важке повітря — двісті пятьдесять щедро відгодовуваних людських істот, цілі ночі чадять немилосерно...

Нудьга, нудьга, нудьга...

Днями прислухаюся до розмов тих, що тут вже з давніша і несподівано натрапляю на

оповідання, цілком гідне уваги й віри, з історії естергомського табору.

Он ота гора коло самого табору, на південно-східньому боці, може наглядно підтвердити правдивість цього оповідання. На тій високій-високій горі видніє почорнілий вже від часу, невеличкий хрестик, а під тим хрестиком закопано в братській могилі девять тисяч трупів Сербів...

Це були вояки сербської армії, захоплені в полон за перших уже боїв в серпні 1914-го року і тисячі цивільного сербського населення з жінками й дітьми, зігнані до Естергому з тих повстанців-партизан, що їх за опір проти окупації, недорізали славетні саксонські полки смертників із трупячими головами на касках, — емблемами безмірного героїзму й безмежної жорстокости.

Усіх тих девять тисяч Сербів зігнали сюди, коли ще в Естергомі й натяку не було на добре впорядкований табор; огородили колючим дротом і тримали в осінній й зимовий холодний час, під голим небом — обідраних і голодних доти, поки всіх девять тисяч не перетягнули на оцю високу-високу гору, під той маленький, почорнілий уже від часу, хрестик...

Гаймашкерська каторга.

Один тиждень нудного, ситого, бездільного життя в Естергомі здався мені страшніший за всі попередні наші поневіряння і коли нам оголосили, що виряджають нас таки нарешті на роботу, вся тисяча лекше зітхнула.

Перед тим, заки вирядили з Естергому нашу, неповну вже тисячу, ще раз всіх перевіряють, ще раз миють у лазні, взувають. На мої босі ноги дістаю новісінькі австрійські салдатські черевики, з густо підкованою цвяхами, дебелою підошвою — не в міру великі й важкі, але й за те спасибі. Не буду вже тепер збивати до крови, до струпів, свої ноги на кострубатих камінистих дорогах, гонений приспішеним маршем від залізничих стацій до таборів..

З Естергому повезли нас на південь. Проїздимо Будапешт, Цеглед, Кечкемед і нарешті, зупиняємося коло невеличкого містечка південної Угорщини — Гаймашкеру, що його й на порядних мапах не найдеш, як не найдеш на порядних мапах мого далекого-далекого, рідного Канева, з восьми тисячами населення, за переписом 1897 року...

Із подорожніх вражінь лишилися в памяті, хіба тільки незрівняна краса угорської столиці Будапешту, розложеної по обох боках тиховодного Дунаю, та невеличкий епізод, що трапився мені у цій столиці.

Тут, у Будапешті, на залізничому двірці, з чверть години стояв чогось наш поїзд і нам дозволено було, повиходити з вагонів. Добре памятаючи, що на кожній стації у нас, у безмежній Росії, завжди можна добути кипятку, чи бодай теплої, перевареної води, я подумавши трохи, подався від свого гурту, з казанком на двірець. Бачу, — на дверях стоїть чисто, навіть шикарно вдягнений, у сіро-синьому новісінькому одностроі, австрійський десятник.

Місяць перебування в оточенні, де лунала тільки угорська чи німецька мова, не минув для мене марно: я вже знаю зліпити кілька фраз по-німецькому, гірше — по-мадярському.

Ще здалека міряю очима струнку постать набундюченого десятника коло двірцевих дверей, вирішую, що подібний він більше на Німця, ніж на Мадяра, підбігаю, стаю струнко і козирнувши*), випалюю поспішно, надзвичайно чемно:

— Гер цуґс-фірер, заґен зі, біте... де тут окропу дістати? (Пане десятнику, скажіть будьласка... — кінець фрази вийшов у мене і не по-німецькому, і не по-мадярському, а по-своєму, по-українськи...).

---

*) Козирнути — віддати честь по військовому, приклавши пальці до дашка шапки.

„Герові“ дасятникові неприємно скривилося обличчя, він оглядає мене скорим, зневажливим поглядом, — і рубає:

— По-чеську, брате! По-чеську!

І в тому „по-чеську“, я відразу відчуваю всю його люту ненависть до всього німецького, пригадую те, що знаю з історії віковічної боротьби Чехів за свою культурну й національну незалежність, проти німецького поневолення,— мені стає неприємно й соромно — аж моторошно. По-чеському, я не знаю жадного слова.

Але пригадую спорідненість словянських мов і белькочу невпевнено, але вже чистою українською мовою:

— Та я, пане унтер-офіцире, хотів тільки спитати, де б у вас тут окропу на чай добути...

Набундючений десятник мило усміхається, — він удає, що зрозумів мене якнайкраще, і радить... негайно вертатися до вагонів, бо на двірець ходити нам заборонено, окропу у них не роздають даром, а крім того вже й потяг наш має зараз рушати... І сипле-сипле, як горохом, чеськими фразами, з яких ледве десяте-двадцяте слово доходить до моєї свідомости...

Я, знову з черги вдаю, що геть чисто все зрозумів, козиряю йому, вдячний за лекцію про національну гордість, за пояснення в справі окропу, рвучко повертаюся бігти до свого вагону і за плечима чую ще зливу швидкої-швидкої мови:

— Так то, брате! По-чеську, по-чеську треба!

Цей випадок переконує мене про високу національну свідомість, про гарячий патріотизм мого випадкового співрозмовця і всю дальшу дорогу — вже до самого Гаймашкеру — в голові рояться думки про судьбу безлічі народів, неприродно обєднаних австрійською монархією. Приходжу врешті-решт до болючого висновку, що ніде й ніколи наш Українець, підстаршина, не обстоював і не обстоюватиме так, своєї національної культури, чіпляючись навіть до дрібничок, як робив цей переконаний Чех, — і від того робиться сумно на душі... Вговорюю себе, що не живши вже ось триста років національним життям, ми Українці, цілком зрозуміло, не навчилися ще цінити своє; закріпощені, втратили національну гордість, але вірю, що вона в нас ще прокинеться ясним полумям. Вірю твердо, що ми ще колись скажемо своє слово, але коли, але — як?

— — — — — — — — — — —

Гаймашкер — не Естергом. Тут теж табор, але табор цей більше подібний на дебреценську долину. На голому, гористому місці, недалечко за самим містечком, обтягнуто дротом чималий клапоть землі, поставлено двадцять, нашвидку збитих із дощок бараків, в яких ні дверей, ні вікон, а тільки дірки попрорубувано. Дахи понакривано папою, але вже перший дощ виказує всю недосконалість дахівницької роботи й непригожість цих бараків для людського життя.

В середині бараків, розрахованих на 350

чоловіка кожен, вміщено у два ряди деревляні нари — третій ряд має спати покотом на підлозі. Кожному належиться напханий соломою сінник, але що то були за сінники, виявилося вже того дня, як ми приїхали!

Часті дощі, протікаючи через дах, наливали в бараки цілі баюри; сінники, непровітрювані місяцями, кисли в цих баюрах, а крім цього, кишіли по них мільонами — голодні, довгі, якісь дивовижні, гостроносі й плесковаті, мадярські воші...

Але хіба варто звертати увагу на такі дрібниці, як воші, коли ось нагодували нас уже першого дня аж по горло чудовою, густою, солодкою кашею з чистого рижу — бери казанок, два, три — скільки подужаєш! Ранком дають добре насолоджений чай; хоч заварюють окріп не чаєм, а березовим листям і солодять не цукром, а сахариною, — то дурниця, — такий чай ще смачніший, пахучіший і здається, здоровіший за китайський...

Хе! Можна жити...

Вже першого дня почалася реєстрація нашої тисячі. Перша, справжня реєстрація з квестіонарами, з подрібним вичисленням даних: про походження, професію, військовий степень, боєву частину, місце полонення...

Крім нас, живе тут уже шість тисяч полоненого народу (знову наша сьома тисяча!). Мають вони, а тепер значить і ми, — таке завдання: на схід від Гаймашкеру треба зрівняти камянисте, голе узгіря, а на ньому збудувати майже голими руками, велике військове

місто, на двісті пятьдесять двоповерхових будинків-казарм, із сіткою вулиць, майданів та всіма вимогами модерного житлобудівництва.

Покищо, на місці майбутнього військового міста, простягається тільки голий, пустельний степ, грунт в ньому — суцільне каміння, тільки мохами дикими поросле, та й то зрідка...

Наші попередники — шість тисяч, зігнані сюди з усіх кінців фронту, попали до Гаймашкеру зовсім недавно і встигли тільки побудувати оці саме двадцять бараків, завошивити всі сінники по всіх бараках та тількищо почали камяні роботи на території майбутнього військового міста.

На запитання реєстраційної комісії про мою довоєнну професію, я несподівано для самого себе, заявляю, що я — професіонал-фотограф, а це, як дуже скоро опісля виявилося, багато полекшило мою долю на гаймашкерській каторзі, а може й урятувало життя.

І справді: яку собі професію міг я визначити?

Сказати чисту правду, що завідував шкільним відділом повітового земства, що совісно вправлявся в писанні кореспонденцій до єдиної на царській Україні української газети, сказати, що писав і видав збірку недоладних віршів, — не повертався язик.

Ні завідування шкільним відділом, ні ґазетна робота в невідомій нікому, маленькій „Раді“, що й передплатників мала всього кілька сотень, ні мої літературні вправи у віршуванню, нічого мені тут не дали б, бо все це

було аж надто чуже й незрозуміле не тільки членам реєстраційної комісії — Мадярам, а й тому присадкуватому, з довгими вусами, військовому писареві з наших полонених, що знаючи німецьку мову, служить тут за перекладчика і дивиться на мене чогось так зневажливо, гостро поставленими очима, крізь золоті окуляри.

Чи мала стати мені в пригоді так несподівано вигадана професія фотографа (а був із мене справді тільки звичайний аматор), я так само не знав і не вірив, як не вірив і не вірю своїм здібностям віршомаза. А перші вже дні каторжної роботи коло Гаймашкеру доказали, що до важкої фізичної праці здатний я мало.

З усієї нашої тисячі заявив себе на реєстрації як фотограф-професіонал тільки один полонений — Ілля Симонія, симпатичний Грузин із-під Тифлісу, а крім цього найшовся ще один фахівець переплетник — Білорусин, Іван Фйодоров, із книговидавничого підприємства Ситіна з Москви. Решта були або хлібороби, або дрібні сільські ремісники: теслярі, ковалі, бондарі, та ще кілька інтеліґентів — учителів, дрібних акторів, канцеляристів.

В перший день приїзду в гаймашкерський табор, — ми були на правах гостей. На роботу нас відразу не післали, а реєстрація, розташування по бараках та вечірня перекличка, — вже з вигукуванням призвищ кожного полоненого, — це ж не робота...

Був початок липня, була тепла, оксамитна літня ніч над гаймашкерським табором, така

неподібна до пронизливої, холодної, дебреценської. Крізь широкі щілини в толевій покрівлі видно далеке небо і поодинокі зорі довго підморгували, не даючи заснути, мабуть не одному, нововідкритому „фотографові-професіоналові“...

А може то міріяди плесковатих, довгоносих мадярських вошей так непокоїли нас, що ніяк не могли ми заснути цієї ночі до самого світанку?..

А як почало на дворі сіріти, заграв у таборі ріжок сурмача, до бараку вскочив низькорослий, з пишними колись вусами, підстаркуватий Мадяр — десятник і закричав хрипким голосом:

— Кеф-але! Кеф-але!

Нічого не розуміючи, ми посхоплювалися з вошивих сінників — хто спросоння, а хто й так, із важкою, як казан, головою.

„Кеф-але“ мало значити „виходь“, як це краснорічиво пояснив рухами, не знати чим роздратований, підстаркуватий Мадяр — десятник.

— Кеф-але! Кеф-але, басса-меґа, стройся руський, штирі-по-штирі!

„Басса-меґа“ і „штирі-по-штирі“ ми чули вже не раз в Дебрецені і в Естергомі, тож тепер зрозуміли, чого від нас хоче це нове начальство. Висипавшись з бараку, вишикувалися ми по чотири, в маршовому порядку здовж вулички, що вела вниз, повз бараки, — і чекали.

Мадяр наказав повернути кругом і попровадив свою частину полонених до кухні, де водночас чотирьох куховарів хутко наливали

нам у казанки запашної березової рідини, названої чаєм, а з другого боку нам тицяли по пів бохонця кукурудзяного хліба і все це поквапно, поспішаючи, щоб не згаяти й хвилини часу.

Березовий чай ми мали тут таки, на ходу випити, бо вже через пять хвилин, наш Мадяр гукає:

— Індуй! (Рушай!).

Те саме робилося коло кожного з двадцятьох бараків гаймашкерського табору і за чверть години після перших згуків сурмачевого ріжка, крізь широко розчинені ворота дротяної загороди, посунуло на роботу сім тисяч чоловіка, дарової робучої сили.

На місці роботи ми були вже о четвертій годині ранку.

Там миттю порозбивали нашу тисячу на десятки, поприділяли до кожного десятка підганяча з руських таки полонених підстаршин, а на кожні десять десятків дали одного доглядача-Мадяра, що крім рушниці з настромленим баґнетом за спиною, мали ще в руках по довгій, гнучкій ломаці з вялого, недавно зрізаного дерева.

Кожний десяток має завдання: на заздалегідь визначеній частці камянистого ґрунту, пять чоловіка розбивають кайлами каміння і вирівнюють терен, відповідно до вимог нівелізації місцевости, призначеної під будову рівного, як на долоні, міста. Пять інших натомість, — підбирають негайно надовбане каміння у тачки й відвозять його геть-геть туди, де

терен потребує підвищення і там цей вантаж скидають, — і так в безконечність.

Даремно наш салдат, лінькуватий з природи, — до речі сказавши, добре від роботи за рік війни відвикший, — намагається працювати будь як, — аби день до вечора; — за сотнями пильно доглядає мадярський дозорець із ломакою, а за десятками доглядає ще лютіше, ще вдесятеро пильніше, „свій“ підстаршина.

Не можна ні зупинитися відпочити, ні розігнути спину, щоб випростувати наболілі кістки, ні на мить присісти — скрутити папіроску...

Бо що значить доглядачева ломака, я спробував на собі, як спробувала уже першого дня й уся сотня до якої я належав.

А що значило хамське вислуговування нашої „унтер-офіцирської шкури“ перед мадярським начальством, важко переказати; для цього не вистачає мені просто слів безмежної огиди.

Робота важка. І від кайла, і від тачки, однаково швидко набігають на руках червонавобілі пухирі, — і від кайла, і від тачки, однаково швидко, ці пухирі тріскають і спричиняють нам нестерпучі муки. А московський унтер-офіцир підганяч, ота „своя шкура“, що її так люто ненавидів російський салдат, походжає „ручкі в бручкі“ позакладавши, та лає, лає, лає...

І коли тільки хто з виснажених важкою працею, знесилених муками болю від пухирів, випростується чи зупиниться з тачкою, — він уже налітає лютим шулікою і сипле грубими прокльонами, а за найменший опір чи непослух

негайно закликає мадярського доглядача, і солодко прицмокує, коли ломака починає гуляти по голові, плечах і спині неслухняного...

Я не знаю, чи були де підганячі з „наших“ підстаршин кращі, але в нашому десятку були саме такі, а й з інших десятків щось не чути було про них доброго слова...

...Не можна ні зупинитися відпочити, ні випростувати спину, ні на мить присісти — скрутити цигарку...

І так до четвертої години дня — дванадцять годин безперестанку.

О четвертій трубить ріжок, нам наказують кидати кайла й тачки на місці роботи, вишиковують усіх сім тисяч по чотири і підтюпцем гонять до табору (пів кільометра). Знову повний казанок густої, солодкої рижової каші, ввесь обід тягнеться щонайбільше чверть години, — і без хвилини відпочинку — знову на роботу, до десятої, а часом і до одинадцятої вечора.

І так день, і два, і три, і десять...

Третього дня у мене, з якимось тульським „унтером“, моїм підганячем, з обличчям геть зарослим густою рудуватою шерстю, з-під якої блищать зелені, котячі очі, — трапляється невеличкий інцідент, який малощо не кінчається для обох нас трагічно.

Десь отак на десятій годині праці, коли все тіло вмлівало від тяжкої втоми, а спина, неначе б тиждень гупали по ній ціпами молотники, коли за один ковток води, за одну мить відпочинку чи за одну затяжку махорки, здавалося, віддав би всю решту життя, я, ско-

риставши з того, що Мадяра-доглядача десь близько не видно, а наша „шкура“ стоїть і закурює, відвернувшися спиною до мене, випростовуюся, поквапно витягаю з кишені свого засмальцьованого кисета (капшука) — подарунок „невідомої, невідомому салдатіку“, ще на фронті, — і хочу крутити папіроску.

Неначе відчувши нюхом, що я випростувався, блискавкою повертається до мене руда московська морда підганяча, його очі зупиняються на мені, зщулюються ще щільніше, — тепер це гадючі очі, — і він сичить:

— Работай!

— Я закурю...

— Работай!!

— Я тільки закурю...

— Работай, бо Мадяра покличу, — трах-трах-таррар...

Я, здається, не дав йому докінчити його гидкої лайки. Моя недокручена папіроска полетіла разом із кисетом, на тількищо надовбану мною купу каміння, у руках, не знаю коли й як, опинилося кайло, не знаю коли й як, кайло підлетіло разом із напруженими руками вгору, над самою головою „шкури“, а тільки знаю, що хтось із товаришів якраз, своєчасно схопив мене за руку і стримав дикий вчинок несамовитої людини...

Знаю тільки, що підганяч якусь мить стояв, смертельно блідий, непорушно на місці, а потім, не спускаючи з мене своїх поганих очей, почав відступати задом, задом, задом, від мене далі, все далі й далі...

Того дня наш підганяч не промовив уже ні до кого з нашого десятка жадного підганяючого слова, а другого дня, тихцем попросив у мадярського начальства, переводу на інший десяток, не знаю вже чим мотивуючи своє прохання, бо мені за мій замах ніхто з Мадяр нічого не казав.

А в моїх девятьох співтоваришах недолі, придбав я собі великих друзів.

Другого дня мали ми іншого підганяча-десятника, Москаля, ні трохи не кращу собаку за першого, але до гостріших сутичок вже не доходило.

Нехай тобі важко гикнеться, коли ти живий ще, огидний яничаре!..

На десятий день тяжкої праці, на вечірній перевірці, мені заявлено, що маю завтра зранку явитися у таборовій канцелярії — чогось викликає начальство.

Промайнула й стрівожила мене думка: чи не поскаржився мій „приятель" московський підганяч, роїлися в стомленій голові тисячі інших неймовірних думок і здогадів, і тільки другого дня зранку, коли в таборовій канцелярії зійшлися крім мене, ще й Ваня Фйодоров із Москви та Ілля Симонія з-під Тифлісу, що жили в інших бараках і їх теж покликано сюди сьогодні, — все вияснилося.

Полковий писар, у золотих окулярах, що був одночасно й за „толмача" (перекладчика), сказав нам, що з нашої професії потрібно ро-

бітників до інженірно-будівельної контори, яка находиться на території будованого міста.

З того самого дня ми всі троє позбулися тяжкої каторжної роботи на каміньоломах і попали до маленької, відокремленої, в самому центрі майбутнього міста наспіх збудованої, з одним вікном, конторки.

Я з Іллюшею Симонія, як кваліфіковані фотографи, мали... копіювати на світлочутливому папері, в рямках проти сонця, безліч технічних плянів, а Ваня Фйодоров — дбайливо їх обрізувати й складати в окремі папки. На роботу ми приходили разом із усіма семи тисячами, взагалі всі інші умови нашого життя ніяк не змінилися, круто тільки змінилася для нас сама робота.

Щоранку до нас приходив опецькуватий, із самозадоволеною, життєрадісною мордою, ординарець військового інженіра, ляйтенанта Дітріхса, молодий мадяр Бем і приносив на цілий день роботу — велику пачку креслених на кальці, будівельних плянів.

Першого дня, ми совісно взялися до роботи, виконали завдання за пів дня, а далі не мали що робити. Ляйтенант Дітріхс, очевидно зустрів це з питомою німецькою точністю та докладністю (це був невеличкий на зріст, із маленьким, як пястучок обличчям і тоненьким, дитячим голоском, зовсім молодий ще, чистокровний Німчик) — і з другого дня, почав нам роботу постійно збільшувати та збільшувати.

Незабаром дійшло до того, що ми вже

мимо найбільшого поспіху в роботі, визначеного завдання виконувати не встигали.

Особливо, коли на перешкоді ставали такі непереможні обставини, як саботаж угорського сонця. На цьому ґрунті, згодом почали виникати неприємні суперечки між нами а ординарцем Бемом, що одного разу довели до гострої сутички між мною а ним, яка могла б скінчитися для мене зовсім погано, коли б не надзвичайна доброта симпатичного інженіра Дітріхса.

Але про це — опісля.

Тепер же хочу згадати, як несподівано круто змінилося на гірше, наше загальне таборове життя.

Поки годували нас аж занадто добре густими рижовими, ячмінними та фасольними кашами, здавалося, що і з тими неймовірно тяжкими умовами роботи, по вісімнадцять годин на добу, вся маса мириться й тягтиме ярмо мовчки, без нарікань, без протестів, — у безконечність.

Але однієї неприємної пятниці, — сталося це вже щось три тижні пізніше, після нашого прибуття до Гаймашкеру, — усім нам, замісць звичайної, густої, ситної „менажі", розлили куховарі в казанки по корячку брудної, несолоної водички, що мала уявляти собою юшку із квашеної капусти. Ми хутко довідалися, що на пятьдесятьвідерні кухонні казани, кидалося по одному кілеві тієї капусти. Виходило так, що „капустина за капустиною, ганяється з хворостиною".

Ніхто того дня не обідав, вариво всі повиливали в убиральні (лятрини) — довгі й широкі ями, побудовані тут же відкрито, на подвірі, з довгими кладочками над ними, відразу на тридцять-сорок чоловіка, — але нікого це надзвичайно не стурбувало, бо вважали, що це явище цілком випадкове.

— Не інакше, як через те, що сьогодні пятниця...

— Авжеж, люди ж вони побожні...

— А хіба раніше пятниць не було, а не постили ж отак...

— А може це особлива яка пятниця?..

— Дурниці; просто вирішили дати нам переміну...

— Бо й правда, що осточортіла вже та щоденна густа кваша...

— Глядіть хлопці, щоб не плакали за квашею...

— Подумаєш, — не бачили горя!

Так потішали себе, розважали, з сьогоднішним днем засуджені чиїмось зловісним розпорядженням на повільне вимирання з голоду, виснажувані каторжною роботою, сім тисяч гаймашкерських вязнів...

Бо другого дня була вже й субота, а третього — неділя, а потім знову всі дні тижня, а за ними й другий і третій і т. д. тижні, а в наші казанки однаково щодня попадала брудна, несолена рідина, у якій коли не горошинка за горошинкою, то пшонинка за пшонинкою, ганялися з хворостинкою...

Зменшили також удвічі порцію хліба: до-

сі видавали кільовий бохонець на двох, відтепер — на чотирьох, на добу. Скасували сахарину до ранішнього й вечірнього чаю, а варили його в тих самих казанах, де й „гімель-зупи“ (небесні зупи *), ніколи казанів не миючи.

Багато пізніше ми довідалися, що так щедро годував нас недовгий час, напочатку, приватний підприємець, що взявся був будувати це воєнне місто під Гаймашкером, на власний рахунок, але скоро відмовився від концесії (а може йому її відібрали, — не знаю), а нас узялася тепер харчувати австрійська військова інтендантура, — прокляття на її голову!

Коли досі, мимо виснаження людей до краю, — часто липневими ночами вибиралися з бараків гуртки молодших і годинами виспівували (найбільше українських, голосних пісень), — то тепер, починаючи від нашої „страстної“ пятниці, гаймашкерський багатоголовий табор, відразу неначе завмер.

Поприходивши з роботи, люди камяним сном падали на вошиві сінники, блукали наче тіні попід бараками, тинялися навколо кухонних смітників, довго й уперто порпаючися у них, вишукуючи хоч лушпиння з картоплі, чи кістку з оселедця, обсмоктану куховарами-Мадярами. І спали, спали неспокійним сном...

Рідко коли спав тільки сербський барак. Був це такий окремий барак, повно набитий Сербами-полоненими — струнками, висо-

*) Автор зле інтерпретує; тут йде мова мабуть про „кіммельзупу“ — кминкову зупу.

кими, чорнявими парубками, яким мадярське начальство ніколи не давало спокою, — ні вдень, ні вночі. На каміньоломах Серби працювали однаково з нами, але наглядачів мали найлютіших. До них приділяли навмисне тих Мадяр-вояків, що або самі болюче потерпіли на сербському фронті, або втратили на тому фронті когось із своєї рідні.

За найкращий зразок такого бузувіра-доглядача, що в ньому сконденсувалася вся лють пімсти, яку тільки можна вигадати найбуйнішій фантазії, був віцекомандант робіт, оберляйтенант Беньку. Але про нього — пізніше.

Коли сербський барак повертався з роботи до табору разом із нами, і коли ми, напившися мадярського „чаю", мали право на відпочинок, Сербів гнали чистити ями-лятрини, запрягали їх у двоколки з бочками, і на цілу ніч гнали вивозити „золото", десь далеко за межі табору й самого містечка Гаймашкеру...

А на світанку — знов на каміньоломах...

І тільки зрідка чути було від сторони сербського бараку, в рідкі вільні хвилини, коли пригнавши їх з роботи, не встигли поставити ще до нової, — чути було, як молоді, зажурені голоси виспівували, неначе болючі скарги в далеке небо висилаючи, якоїсь тужливої сербської пісні, якої приспівом були оці незабутні рядки:

...Порція ма́-а-ла
ста-а-ла в окопі...

Мабуть і в окопах не смачно жилося сердешним. А тут — гинули вони, як мухи, але

на їхнє місце приганяли з фронтів все нових, іще й ще...

— — — — — — — — — — — —

Всі почування опановує страшенна нудьга, туга, важка, непереможна туга... Записую:

Тісно... Душно... Сірі стіни...
Місто мертвих, чи пустиня?
Сірий натовп... Душі сірі —
ні бажань, ні думок буйних...
Як же, як триматись вірі
в тих обставинах отруйних?
Тільки в вечір... сяють зорі,
манять дух в свої простори...
Та чом скоро так зникають?
Гасне небо... Вітер віє,
сірий попіл розсипає.
Знову день — і все німіє...
Тісно... Душно.. Сірі стіни...
Місто мертвих, чи пустиня?
Суне-лізе гад страшенний,
хоче в грудях примоститись —
гад зневіри навіженний,
і нема чим боронитись...
Згинуть, а не покоритись!

Незабаром надійшла осінь — холодна, дощева, непривітна. Віяли холодні, дошкульні вітри, вивіваючи з нас рештки тепла...

У бараках чавкає під ногами. Давно покрилися цвіллю наші вошиві сінники. Трохи зменшилися робочі дні, але ні трохи не поліпшала їжа. Довші, повні нудьги стали осінні заплакані ночі, кожної такої ночі, вливши в себе з вечора казанок брудної, ледви теплої, рідини, кожен із нас мусить вибігати по 16—18

разів на ніч — туди, де довгі й широкі ями з кладочками, де й осінніми холодними ночами вовтузяться коло бочок із „золотом“ нещасні побратими-Серби...

Можна було обсервувати, як люди, найчастіше представники інтеліґентських професій, на очах хиріють, тануть, поволі затрачують людський образ, перестають умиватися, не доглядають за собою.

Ці вже зовсім не вибігають ночами, а через те на ранок у бараці смердить уїдливим амоняком — навіть люті осінні вітри не всилі навівати в бараки, крізь широкі проруби для вікон, потрібної кількости кисню, тимбільше, що ті вікна позаставлювані рядами дощок.

Часто на ранок, на мокрих, смердючих сінниках, находимо якогось „мягкотілого“ інтеліґента, а то й просто ще з дому виснаженого працею, громадянина медвежого закутку великої Росії, що в невідому хвилину ночі, замкнув очі на все... По його восково-жовтому обличчю тільки важко плазують рої вошей, даремно шукаючи собі поживи.

Тоді трупа витягають на подвіря, комендант бараку призначає когось за гробокопателя та двох-трьох за носіїв, і цей причет ховає земляка свого, під доглядом варти, отут недалеко, по той бік дроту. А за його спадщину — зайвий сінник та салдатську торбу — часом счиняється бійка між його колишніми, найближчими сусідами.

Були такі, що їм вистарчало мужности перерізувати собі горлянку бритвою, коли така

бритва, й досі збереглася після безлічі трусів та реквізицій — памятаєте, ще з Дебрецену? Були такі, що вішалися на скручених із онуч поворозках...

Помічник бухгальтера якогось великого залізо-скобяного торговельного підприємства з-над Волги, з таким виплеканим, інтеліґентським обличчям, завжди ніжно закрученими рудими вусиками й борідкою-еспаньйолькою, давно вже не вмивається, світить голим задом, одна пола брудної шинелі завжди тягається йому по підлозі, — а з носа, через обі губи тече...

Але він, цей колишній помічник бухгальтера, находить у собі стільки мужности, щоби вибратися вночі з бараку, підплазувати до загородженого дротом кагату напівгнилої картоплі, заготовленої для нас на зиму, — у нього вистає мужности простягти крізь дріт руку, витягти картоплину і тут таки, коло дроту ненажерно запхати її в рот.

Він так захоплений єдиною ідеєю — підтримати своє нужденне існування якимось їстивом, в ньому так завмерли всі інші людські почуття, що він нічого не бачить, він не чує остерігаючих вигуків вартового, аж поки вартовий підходить до нього й заганяє йому в зад баґнета — по саму цівку...

Тоді він несамовито кричить, як недорізана худоба, але крики його тонуть у темряві осінньої ночі, не тривожучи нікого в холодних, мокрих бараках, крім кількох вартових Мадяр, що збігаються на подію, на „допомогу“ своєму побратимові-вартовому...

Хліб тепер роздають уже не самі Мадяри, а через наших „старших“ в бараках. За „старших“ є звичайно, наші підстаршини із тих, що досі найбільше визначилися як совісні підганячі на роботах.

І коли одного разу такий „унтер“ Богданов, — я так і досі не знаю, з якого краю великої Росії він походить, хоча це тоді докладно записав до свого щоденника наш однорічник, семінарист Богорський, що похвалявся все своїм посвоячennям із якимося учителем Т. Г. Шевченка — Богорським, — я так і досі не знаю, з яких країв походив „старший“ нашого бараку Богданов, але коли одного разу цей „унтер“ Богданов роздає ввечорі нам оті мікроскопічні порції кукурудзяного, наполовину з якоюсь брудною, сірою мішаниною хліба (кільо на чотирьох) — стається страшенний злочин.

Молодий, може вісімнадцятилітній хлопець із добровільців, що вже теж, очевидячки, почав психічно заломлюватися; не вмивається, світить голим, обдертим тілом і т. д. — цей хлопець краде на очах у Богданова, чужу пайку — пів фунта хліба.

Тоді Богданов кидається на нього, перед очима всіх триста пятьдесяти мешканців бараку, — і бє хлопця люто, нещадно... Він бє доти, поки хлопцеві з рота густо починає литись кров, і хлопець вже не кричить, а навіть не хрипить...

Другого дня хлопець вмирає в таборовому шпиталі. Шпиталь — нічим не кращий від інших бараків, хіба, що його дошки крейдою по-

білено. Над Богдановим мадярське начальство заряджує слідство.

Тоді Богданов — і про це ми всі знаємо, — запрошує до себе в комірчину перекладчика нашого бараку Елькіна, стоїть перед ним годину навколішки, молить не робити його діток сиротами, — він благає перекладчика так перекласти мадярським слідчим усі зізнання несподіваних оборонців убитого з-поміж полонених, щоб вийшло, наче той хлопець — взагалі злодій, начебто його давно і скрізь по всіх бараках бито не раз за крадіжу хліба і що помер значиться, він своєю природною смертю...

Елькін так і перекладає. І Богданов далі роздає щовечора хліб і доглядає за „порядками“ в бараці.

Ганьба і жах!..

Щотижня видають нам по 50-грамовій пачці легкого тютюну, а тютюн, так само, як і порції хліба, швидко починає грати ролю товарової цінности і у великому гаймашкерському таборі, де сім тисяч населення, на майданчику щоночі збирається базар.

Тут можна за порцію тютюну виміняти порцію хліба — знаєте, запеклий курець може три дні нічого не їсти, а не проживе три години без диму, — тут можна, заставивши наперед на кілька тижнів свої порції тютюну й доплативши корону (40 копійок) грошима, добути непогану ґімнастьорку, що якимось чудом збереглася у якогось дбайливого дяді.

Тут можна виміняти, чи купити кращі че-

ревики, тут можна загнати (продати) й свої, коли вони чогось ще варті. Тут таки відбувається й широка розпродажа кустарних, часом високої художньої вартости, виробів наших полонених, із чудового карпатського червоного й білого буку...

— Меняю, меняю!..

— Гей, навались, у кого гроші завелись!

— Налітай, налітай — крону ставиш, три береш, три поставиш — ...візьмеш! (Тут була і своя рулєтка).

— Кому сапаґі карпатські, заліхватські...

— Сорочку, сорочку з вошима, з вошуночками — безплатнє пріложеніє, як до журнала „Ніва"!..

— Гей, у кого табачок, у того й празничок, — налітай!

— Вот она, вот она, ночью работана! (Це про табачниці)...

Купували табачниці як й усі інші вироби, звичайно тільки вартові Мадяри, переносили їх до міста, а там попит на наші вироби щодалі збільшувався, а тим самим почали припливати якісь матеріяльні користи до табору.

Я тільки не знаю, коли й як устигали обтяжені 16—18 годинною працею на добу коло каміньоломів, наші майстрі-кустарі, видовбувати, обстругувати й по мистецьки прикрашати всякими різьбами ті сотні, а далі й тисячі табачниць, скриньок, ручок до писання, палиць із головами Т. Шевченка та... Л. Толстого, що стали за обєкт жвавого торгу між табором та мадярським населенням.

А знаю тільки, що це, і тільки це, — не зважаючи на неймовірно мізерні ціни: 15—20 крайцарів за полірову, вкриту різьбою й написами табачницю — було єдиним джерелом підтримки, коли не всього табору, то багатьох тих, хто так чи сяк умів майструвати.

Цю обставину скоро зрозуміли й ми: — я, Симонія та Фйодоров, і хоч ми й були аж надто далекі від теслярського майстерства, проте маючи більше за інших вільного часу, взялися й собі заробляти. Правда, гіркі були то заробітки.

Для того, щоб щось робити, треба мати відповідне приладдя. Ми його не мали. Я продав на таборовому базарі, якомусь мадярському воякові, свої чудові австрійські черевики, з густо підкованою цвяхами дебелою підошвою, а за те, одержав від нього давно вже засуджені на викинення на смітник, добре витерті патинки, одну корону грішми і шматок хліба. Мені завжди страшенно бракувало хліба і я часто промінював свій тютюн, хоч і сам курив завзято ще з окопів. А за корону вже можна було замовити у тих наших полонених ковалів, що працювали в кузнях та на будові, якесь причандалля для обрібки дерева.

Коваль мене здорово обідрав, зробивши приладдя — шило, штамеску й долотце — страшенно незграбні, невигідні для роботи, але за те, з чистої криці, добре загартованої.

Може минув тиждень, може два, поки пощастило мені сяк-так вправитися (не табачниці робити, ні — це дуже тонка для мене робота),

— а тільки вирисовувати на готових виробах написи й візерунки, видовбувати їх, шліфувати наждаком і крити ляком. Наждак і ляк, приносили нам із міста вартові Мадяри.

Але яка то була радість, яке велике творче задоволення, коли вдалась мені моя перша робота, давши мені цілих десять крайцарів заробітку! Десять крайцарів — це порція хліба, це — пачка тютюну. Це дурниця, що відібрало це мені тиждень чи й більше впертої, марудної праці: я надалі буду чейже все більше вдосконалюватися і роботу виготовляти швидше.

Мій успіх заохотив і моїх товаришів — і Симонія, і Фйодоров, добули собі приладдя та цілими днями майстрували, шліфували, полірували, пильно уважаючи, щоб не попасти на очі з цією роботою не тільки начальству, а й поганцеві Бемові.

У мене виробилась коло цієї роботи надзвичайна терпеливість, десь узявся художній смак до виписування на всяких скриньках та табачницях таких написів, як: „Wilag haburu emlek“ — що значить по-мадярському: „Світової війни памятка“, „Andenken am Weltkrige“*) — по-німецькому: „На спомин про світову війну“, і просто: „Память війни 1914—..... років“. Останній рік мали видовбати собі самі майбутні власники наших виробів, бо ні ми, ні вони, ні сам сатана десь не знав, коли скінчиться ця хуртовина.

---

*) Неправильно; повинно бути: „Andenken an den Weltkrieg“.

Трохи повільніше і більш невдало працював Фйодоров, а вже зовсім нічого не виходило у сердешного Симонії. Справа в тому, що це був хлопець надзвичайно милої вдачі, глибоко відданий і щирий товариш, але текла йому в жилах дуже гаряча, кавказька кров... Досить було, коли підчас напруженої роботи коло табачниці зіскочила йому штамеска і порушила правильність напису чи візерунку, що завжди легко можна було виправити (а зіскакувала йому штамеска беззмінно, з кожної табачниці) — як у нього вибухали вулькани люті, він шпурляв приладдя і табачницю на підлогу, несамовито топтав її ногами на дрібнесенькі куснички, а через дві хвилини відійшовши, сідав смиренно на табуретку, складав на грудях руки і покаянно бурмотів:

— Ах, какой я дурной!..

Сміятися при цій нагоді було небезпечно: Іллюша міг вибухнути кожної хвилини знову і тоді поторощити ще щось цінніше як чужа табачниця, за яку потім мав відплачуватися своїми порціями хліба.

Словом: — „гіркі наші, сестро, заробітки...“

Десь на початку жовтня, коли осіння слота особливо дошкулювала виснаженому тілові мешканців гаймашкерського табору, коли сонце цілими днями ховалося за суцільні, сірі запони хмар і зовсім унеможливлювало нашу роботу — фотокопіювання, коли таборове начальство, зміркувавши, що на кустарні вироби полонених витрачається забагато цінного буку (а в перші місяці, з наказу того самого началь-

ства, було зроблено кілька тисяч тачок для перевозки каміння — з того самого чудового, червоного буку!), рішуче заборонило надалі всякі майстрування, суворо караючи винуватців, — коли ординарець Бем чогось став особливо уїдливо до нас чіплятися, — трапилася у мене прикра з ним сутичка.

Якогось дощевого дня, приніс він, геть уже по обіді, кілька чергових будівельних пляшів і наказав безумовно скопіювати все це ще сьогодні до вечора.

Роздратований — понурими осінніми днями і забороною використовувати на майстерні вироби обрізки букових дощок, — що загрожувало погіршенням і так голодного життя, — роздратований усім цим, я відповів ординарцеві Бемові, може й не зовсім ввічливо, що ледви чи сьогодні виконаємо це завдання, бо сонце ж напевне до вечора не вигляне. Мадяр почувши це, відразу оскаженів і почав кричати та погрожувати.

Я не мав нічого до втрачення, крім гаймашкерської каторги. В перспективі не було жадного проблиску, з дому — жадної вісточки, бо й досі нам не дають права написати звідси про себе і там не знають, чи живий я, як не знаю я, чи живі вони. Мені нема чого втрачати і я не погамовуюся.

Він мені по-мадярському: „Басса меґа!“, а я йому по-українському, — що він нахаба, що він сукин син, і взагалі — нехай не задається...

Тоді Бем бомбою вилітає з нашої контор-

ки, на прощання люто гукнувши, що це мені даром не минеться, що він буде „мельдувати" оберляйтенантові, я вискакую за ним на ґанок і голосно, задирливо плюю йому вслід...

Після цього мені залишалося ніщо інше, як сісти на табуретку, скласти на грудях смиренно руки і каючись вимовити:

— Ах, какой я дурной!..

Але я цього не роблю — не хочу малпувати Іллюшу Симонію, мені треба, крім того, показати обом товаришам недолі, що негаразд вони вчинили, коли замість підтримати мене в суперечці з нахабою, мовчки стояли і споглядали, вирячивши очі.

І я напосідаюся на них обох, вони гаряче виправдуються, запобігливо доводячи мені, що маю повну рацію і що так і треба було реаґувати на вибрики зарозумілого деньщика.

Мене це мало тішить і я чекаю кари.

На ранок мене забирають із конторки озброєні вартові і ведуть до командантської кімнати. На моє щастя патрапляю на зуби не лютому оберляйтенантові Беньокові, а трохи лагіднішому, вже через свою бочілкувату комплекцію, червонощокому й пузатому оберляйтенантові Кумяті.

Побачивши його, мені відразу лекше робиться на серці і коли поганий Мадярчук тут таки при мені, починає переповідати начальству всю вчорашню пригоду, — бачу, що на добродушного, товстого помічника коменданта табору Кумятові, ця історія не справляє бажаного Бемові враження. Тому й я вловивши

момент, коли начальство чогось відвертається, згірдливо показую своєму ворогові, довгого язика... Тоді Мадяр закипає знову і починається „мельдування“ ще й про язик...

Начальство суворо повертається, а я стою вдаючи святу невинність і глибоко вражено здвигую плечима:

— Дивіться, пане оберсте (полковнику)— я навмисне перебільшую оберляйтенантові степень, знаючи, як у девятьдесять девятьох випадках на сто, це благодійно впливає на настрої всякого начальства, — дивіться, мовляв, пане оберсте, як цей хлопець вміє всячину вигадувати... Учора, мовляв, сонця зовсім не було, а копіювати без сонця не можна — я тільки це йому й сказав, а тут він, чогось на мене лютий, ще й язика якогось вигадує...

Підчас коли мої виправдання перекладає оберляйтенантові товмач, начальство хвилину задумується, а я тим часом зиркаю на Бема: він полотніє, зеленіє, мало аж не лусне від злости. І не в міру суворий, несподіваний для мене присуд добродушного оберляйтенанта Кумяті мене вже якось не трівожить — я почуваю, що примусив ворога безсило лютувати, і це мене тішить.

А присуд був простий: від сьогоднішнього дня я маю знову працювати на каміньоломах...

Один із тих вартових, що привели мене до комендантури, відводить мене відразу на роботу у каміньоломи, а Бем проводить нас і всю дорогу щось переконуючо вартовому

доводить. Я здогадуюся, що він саме просить вартового відвести мене туди, де працювати найгірше, де наганячі й доглядачі найлютіші.

Так воно й сталося, бо того дня пізно вночі, повернувшися з роботи до табору, я приніс на своїх плечах і спині багато кривавих синяків, хоч і працював справді щиро, ні на хвилинку з рук не випускаючи кайла...

Тоді в мені остаточно дозріває думка, — що зродилася ще в Естергомі — тікати, тікати з цієї каторги, що б там не було. Крізь ліси, через гори, через ріки і провалля, через фронти й вогонь; нехай тільки один вигляд на сто, що я видеруся з цього пекла, а я таки тікатиму.

Побувши кілька днів на роботі з кайлом, я побачив, що умови роботи ні трохи не поліпшали, коли не погіршали, бо тепер працювати доводиться і голодним, і в холоді. А керує роботами оберляйтенант Беньку — втілення всіх шакалів у людському тілі. Це низенький ростом, підстаркуватий Мадяр із сіро-жовтуватим, дуже поморщеним обличчям, із грубими, куцими, сивими вусами під широким, як картопля, носом. Ці вуса ввесь час стоять нагороїжені, як у тхора. Він командував на фронті кавалєрійським ескадроном і втратив у боях із руськими геть чисто цілий ескадрон, разом із трьома рідними синами, що полягли во славу батьківщини. Якимось чудом урятувався сам і тепер його прислали сюди виливати злість на руське „падло"; — він інакше нас не звав.

Оберляйтенант Беньку має на військовій австрійській шапці, з правого боку, сріблом вишиті цифри „22“, ходить по території робіт підкрадаючись, як кіт до мишей і тільки де спостереже випростовану спину чи сидячу постать „падла“, налітає хижаком і немилосердно бє, грубезною, сучкуватою ломакою, а коли цього мало, вихоплює нагана і докладає залізом. Калічить. Вбиває...

Він був обєктом лютої, тваринної ненависти всього табору і безмежного жаху кожного з нас. Так уже й повелося: як тільки Беньку зявляєтьса на одному краю робіт, то по всій території — від десятка до десятка — блискавкою летить остерігаюче гасло:

— Перебор!

— Перебор!

— Перебор!

І випадково випростувані спини низько згинаються над тачками, сім тисяч пар рук починають нечувано-ретельно працювати, сім тисяч сердець наливаються мовчазною лютю й жахом.

(„Перебор“ — це та сама сакраментальна цифра „22“, що її носить на своїй шапці оберляйтенант Беньку, а вона завжди, як відомо, приносить програну учасникам гри в „двадцять одно“).

Ні я таки втечу!

Ми втікаємо!

На ділі тікаємо не „ми“,—ми тільки зговорюємося, провадимо підготовчу до втечі роботу, гарячково обмірковуємо маршруту.

Ми—це чотири полонені, Українці, а саме: старший унтер-офіцир-пограничник, родом із Полтавщини, два десятники, однієї з полтавчанином військової частини,—і я. Всі три вони належать до тих підстаршин, що ні за поганячів на роботах не ставали, ні в бараках не старшували, а сумували за рідною Україною, тяглися до дому всім серцем і думками так само, як і я.

Полтавчанин має компаса, чудом перенесеного крізь усі реквізиції, а в мене є невеличка мапа Австро-Угорської монархії, добута ще в Естергомі, коли мені так нестерпуче захотілося вперше тікати.

Отже, обидві сторони були рівноцінні: я нічого не вартий був без їхнього компаса, вони не могли обійтися без мапи. Це й споріднило нас, здавалося міцно, неподільно, навіки. Була у них ще одна перевага: вони обіцяли, що на час утечі зможуть придбати не менше, як чотири. повні кільові бохонці хліба.

Але по правді, мене матеріяльний бік справи мало тривожив до останнього дня. Це тому, що мав я друга-мецената, в особі дуже симпатичного на вигляд, надволзького хліботорговця, Смірнова. Він у свій час доставляв мені цілі партії табачниць для обробітки, скуповуючи їх за безцінь недороблені, а коли я їх викінчив, збував через якогось Мадяра, мабуть за непогані гроші.

Смірнов був завжди надзвичайно добра людина, я знав, що у нього ціла торба грошей, він завжди добре годувався, скуповуючи скільки хотів порцій, — і ні в чому, ніколи своєму шлункові не відмовляв. Те нічого, що дядюшка Смірнов у розрахунках за мою роботу завжди надзвичайно точний, все старається урвати якогось крайцара, те нічого: він робить це так лагідно і тепло, що завжди залишає по собі найпрекрасніше враження...

Коли я поділився з дядюшкою Смірновим своєю думкою про втечу й дуже-дуже обережно натякнув, що сподіюся його допомоги, дядя Смірнов схопив мене за обидві руки, щиро благословив мою „дуже розумну“ думку і приобіцяв — коли не золоті, то срібні гори:

— Хліба? Бохонець! Два, три дам! А може грошей? З грошима, знаєш краще: скрізь можна всього добути...

Я скромно погоджуюся і на бохонці, і на гроші. Тому то я так спокійно пристаю до підстаршинської кумпанії, певний, що тягаром їй не буду.

Непокоять мене трохи черевики, що дав-

но погубили свої підошви, але і з цим справа наладнюється якнайкраще.

Слід зазначити, що тим разом на каміньоломах я працював зовсім недовго. Симпатичний ляйтенант, інженір Дітріхс, випросив для мене „помилування“, і вже четвертого чи пятого дня, мене радо зустріли в нашій конторці Ваня Фйодоров та Іллюша Симонія. Трохи чи не того самого дня до нас випадково зайшов якийсь мобілізований інженір-Чех, сивенький, старий чоловік, що працював на будівництві, але раніше ніколи не мав до нас справи. Він побачив мої позбивані гострими камінням, напівбосі ноги, побачив геть пошматовані салдатські штани, пильно позвязувані на дірявих місцях шпагатом, — і сумно, спочутливо похитав головою. А коли ми розбалакалися і він дізнався, що я з України, йому, раптом заблищали очі і він сказав, що гаряче любить нашого геніяльного Шевченка. І тут таки почав деклямувати „Кавказ“, часом хибуючи тільки наголосами, в чому я негайно його поправляв, на велике його задоволення.

Він попросив сказати йому повний текст „Заповіту“, тут таки записав його до свого записника, а коли я звернув його увагу, що такі уривки „Заповіту“, як „Поховайте та вставайте“ у нас і досі забороняє співати царський уряд, інженір, щоб висловити мені своє глибоке співчуття, на прощання гаряче потис мені руку.

А на ранок приніс мені пару своїх, ще добрих черевиків і дуже просив „вибачити“ що не спромігся ще й на штани...

Є в нас ще інженір Фоґель — Жид „фрайвіліґер“ (однорічник) із Галичини. Той наприклад, цікавиться нашим Кавказом вже зовсім з іншого боку. З жидівсько-спекулятивного! Він глибоко переконаний, що центральні держави розторощать Росію, заберуть Україну й Кавказ і дуже цікавився, — пильно розпитуючи Іллюшу Симонія, — природними багатствами Кавказу. Коли ми з черги, обєднаними зусиллями доказували йому даремність таких сподівань, фрайвіліґер Фоґель „погоджувався“ в крайньому разі, на концесії...

Фрайвіліґер Фоґель — людина взагалі дуже практична. Одного разу, він цілі години дискутував з другим Жидком, так само воєнним інженіром, про те, що зовсім зле робить австро-угорсько-німецька влада, що не використовує багатющих покладів... екскрементів міліонів полонених, на чому можна було б нажити добрі гроші... Він годинами з олівцем у руках, вираховував у нашій конторці, скільки це було б чудового добра, коли б погній самого тільки гаймашкерського табору, перерахувати на кубічні метри, поскладати верствами,—й закласти акційну спілку для широкої експльоатації цього багатства... І все це цілком серіозно, глибоко продумано, з блискучими вогниками комерсанта в очах...

Цей хлопець взагалі був з головою: він зовсім недавно сконструював спеціяльне гарматне стрільно, що розривало дротяні загороди перед окопами і тількищо дістав затвердження свого винаходу і похвалу австрійського військового міністерства.

І приніс (хоч і голова, але необережна голова!) рисунки всіх подробиць свого винаходу до нас, — перекопіювати. У мене справді нічого й на думці не було, але Ваня і Симонія страшенно вмовляли його залишити рисунки до завтра, бо сьогодні мовляв, — мало сонця. Дуже неохоче, але врешті-решт погодився Фоґель на цю їхню наївну пропозицію.

А я вже був зовсім готовий до втечі. І тількищо пішов Фоґель, мене тут же перемовили, що краще буде, коли повернувшися з полону до дому, привезу ще своєму начальству не абиякий подарунок. Рисунків було аж шість окремих аркушів, ми їх миттю скопіювали на найтоншому папері. Ваня Фйодоров зробив нову оправу моїй кишеньковій записній книжці і в палітурки вклеїв усі копії Фоґельового винаходу, а потім ці палітурки довго-довго витирав по підлозі, спльовував на них, знову розтирав, — поки нові палітурки стали видаватися за зовсім старі...

Я страшенно, смертельно ненавиджу Москаля, царську гнобительську владу, неневиджу всією істотою, але притому викрадаю цілком спокійно тайну воєнного винаходу, щоби тільки прислужитися Москалеві...

Розплутуйте, психольоги скривлення людської душі...

Надходив день, призначений нами на втечу. Я всіма силами намагався намовити до неї й моїх ближчих друзів — Симонію та Фйодорова, — але несподівано для мене, вони виявили незрозумілу впертість:

— Я єщо жіть хачу, — сказав Ваня Фйодоров, — я єщо у Ситіна мастєром буду.

Симонія, на мою пропозицію, спочатку ввесь загорівся гарячим бажанням пристати на втечу, але аргументація Вані поділала на нього як холодний туш.

— А єслі убют?

І в очах йому замиготіла така жадоба жити, забігали такі страхопудні зайчики, що я відразу махнув на обох рукою, але ображати їх висловом того, що я про них думав, — не хотів.

Призначеного дня і я, і всі три мої союзники, вийшли з табору в шинелях накинених на плечі, бо під шинелями треба було непомітно для варти, пронести свої салдатські торби.

Правда, моя торба була ще худа, як фараонська корова, але дядя Смірнов гаряче поклявся вчора ввечорі, що „три" бохонці хліба занесе мені, йдучи на роботу, до конторки та дасть грошей скільки хочу. За те, я маю обовязково, прибувши благополучно „на родіну", заздалегідь перевіривши курс грошей, переслати цю позичку його жінці на Волгу, за точною адресою, яку він власноручно вписав до моєї записної книжки.

А в моїх спільників добре таки віддувалися горби на спинах, — це мене надзвичайно тішило, бо хлопці значить, зібралися.

Умова була така. Коли о девятій год. вечора затрублять сиґнал на закінчення роботи, вони всі троє, заздалегідь залізши в цементовий тунель майбутнього водогону на території будови, де вони працювали, — чекатимуть там

годину, або й дві, поки всіх поженуть до табору і на місці роботи все втишиться. Тоді плазуючи, вони перебираються через неглибоку канаву коло битого шляху на Гаймашкер,—і ховаються у високому кукурудзинні по той бік дороги, в заздалегідь умовленому нами місці,— он коло того горбка, що стоїть самітньо серед поля.

Мене мої хлопці мали замкнути на замок у нашій конторці, яку ми завжди самі замикали, — я вилажу через вікно так само о десятій годині, або пізніше, коли все-все втихомириться,—і плазую, щоб не налізти на вартового, через територію робіт, до того самого кукурудзиння.

Коли б ми на початку, якось випадково розминулися, то вже в ніякому разі не пізніше як о дванадцятій годині вночі, повинні бути коло грабка; і тій партії, що перша туди приплазує, давалося право тричі стиха свиснути, а через чверть години — тричі стукнути об стовбур грабка, зломаним бадиллям кукурудзи...

Почалося з того, що „симпатичний" дядюшка Смірнов не дав мені не то що трьох, але ні одного бохонця, а навіть хоча б звичайної нашої денної порції хліба (а свою я ще звечора зїв), так само, як не дав і обіцяних („хоч і десять крон!") грошей.

Він дуже сердешно мене зустрів, довго, відвернувшись порпався в грубезному гамані, у якому я мимоволі доглянув чималі російські та австрійські банкноти, і нарешті урочисто

тицьнув мені в руку... пятнадцять крайцарів. І поліз поцілуватися на прощання.

Я людина з природи делікатна, рідко коли вибухаю гнівом, і в тому випадку я тільки злісно кусаю підставлену мені шерстку морду дядюшки Смірнова так, що він зойкає, а я поспішаю попросити вибачення, заявивши, що це — від хвилювання... А коли до сліз „схвильований“ дядя Смірнов відходить від мене далеченько, я шпурляю навздогін йому в темряву ночі, його пятнадцять копійок...

Коли надійшла девята година, зі мною сердешно попрощалися мої товариші праці, причому Ілюша по-справжньому заплакав, а Ваня Фйодоров посилено просив написати до підприємства Ситіна в Москву, що він, Іван Фйодоров, живий, здоровий і сподіється благополучно вернутися „на старое мєсто“...

Мене замкнули і пішли.

Мій любий друже Іллюшо! Я знаю, що це Ти, заки вийшов з нашої тісної конторки, якось незграбно заметушившися коло моєї порожньої торби, всунув туди майже цілу свою денну порцію хліба (пів фунта!), тільки двічі сам її надкусивши...

Чим, як і коли, я віддячуся Тобі, дорогий мій?!

— — — — — — — — — — —

Я стою, причаївшися в куточку конторки, боюся визирнути у вікно, неначе тут хтось мене може побачити, серед темної, аж чорної, осінньої ночі. Надворі йде дощ, дрібненький, густий,

пронизливий. Коли шум його доходить до моєї свідомости, робиться холодно, тіло починає тремтіти — це ж не від того, що я хвилююся і вже ні в якому разі від того, що боюся. Я ж вирішив давно, твердо і непохитно. Я ж усе продумав, до всього себе підготував... Це холодна непривітна ніч, це вона напружує мої нерви і примушує зуби, дрібненько цокотати...

Сьогодня — одинадцятого жовтня. Вже скоро пів року, як я в неволі. Мене тягне до Рідного Краю, мені страшно повільним видається вмирання на гаймашкерській каторзі. Коли йти по сорок кільометрів на добу (а ми ж уміли ходити й по шістьдесять на фронті), то вже через якийсь місяць я буду по той бік вогневої завіси, дихатиму незатроєним, безнастанними мадярськими матюками, повітрям, за мою сміливу втечу мені дадуть відпустку з фронту, а заки скінчиться відпустка, кінець буде війні...

Геть прокляте дрожання! Міцно стискую зуби, буйна фантазія малює радісну зустріч із своїми, перед очима стає заплакана (сльози радощів) моя стара Мати, серце бється частіше, нагрівається кров, я беру себе в руки, — вже не тремчу...

Ставлю до купи наші три табуретки, простягаюся на них на всю довжину, підкладаю під голову мою порожню торбу, стараючись не дуже роздушити Іллюшиного подарунку, — і спокійно прислухуюся, як повз вікно конторки маршують, вибиваючи розхрістані такти втомленими ногами, тисячі моїх нещасних земляків...

Ось уже пройшло кілька хвилин після того, як прогупотіли останні ряди, як у чорному нічному повітрі пролунав останній роздратований вигук дозорці-Мадяра—„індуй!“, як за ним повис у повітрі майстерно закручений мадярський матюк і, нарешті, — все стихло...

На гаймашкерській ратушевій вежі годинник вибиває пів години... Ще рано. Мені так добре, так надзвичайно тепло в цій затишній комірці, розпалене принадними мріями тіло приємно горить, голова робиться важка, злипаються очі — і я боюся, що засну...

Схоплююся на ноги й починаю тихесенько, навшпиньках (чого навшпиньках?) ходити з кутка в куток. Конторка мала і скоро мені починає кружляти в голові. Підходжу до вікна і прилипаю гарячим обличчям до холодної, заплаканої із зовні, шибки...

Надворі темно, хоч око виколи. Ледве блимають, а властиво і не блимають, а повільно ворушаться жовтими плямами в далечині, поодинокі ліхтарні на території робіт... Прогупав важкими підошвами, повз конторку, вартовий...

І знову тихо.

Ратушевий годинник вибиває десяту, мені холоне спочатку поза спиною, потім у ногах, а далі знову починають цокотіти зуби...

Пробую відчинити вікно — заїржавлені засови не пускають... Прокляття! Чому я не випробував їх раніше?! Напружую всі сили, засова вилітає з гнізда, за нею друга, — і на

мить мені здається, що викликаний ними гуркіт, звернув увагу всіх на світі дозорців.

Завмираю на хвилинку на місці і уява починає малювати передімною таку картинку:

Ось підходить до напіввідчиненого вікна мадярський жандарм (вночі вони стерегли майбутнє військове місто), у нього фантазійний, трохи не наполеонівський капелюх із довгими перями, від дашка аж до потилиці, як у набундюченого когута, у нього в руках військова рушниця, старезного зразку з довжелезним багнетом-ножакою, — він підкрадається до самого вікна і замогильним басом гаркає:

— А що це ти тут робиш, чоловіче добрий?...

Я, очевидно, з переляку присідаю, як присів був у Найдорфському лісі, перелякани табуном гусей...

Ця картина фантазії, розвеселює мене. Я стримую себе, щоб голосно не зареготати і глузуючи з самого себе, широко розчиняю вікно.

Коли стрибаю із чотирьохметрової височини, мій казанок (прокляття на його бляшану голову!) голосно, пронизливо дзенькотить, а в цю саме мить, зовсім недалеко, десь трохи ліворуч, вбік від того місця, де мені треба плазувати, роздираючи чорну завісу ночі, вибухає оскаженілий крик:

— Гальт! Гальт! (Стій!)...

І слідом за тим лунають вистріли, — один, другий, третій...

Це вже не фантазія...

В одну мить, мені хочеться скочити назад у вікно, щільно зачинитися і пересидіти до самого ранку всю цю жахливу ніч, але пригадую, що мене чекають мої товариші в кукурудзинні і, не зважаючи на дальші крики й тупотню, що поволі завмирають у далечині,—лягаю на живіт і плазую швидко-швидко, міцно тримаючи казанка, щоб не порушував нічної тиші своїм брязкотом.

Ось уже половина дороги за мною... Ось тільки обминути оцей довжелезний барак, де складається робітниче знаряддя, барак, що став мені впоперек шляху, а потім — десять рухів ліктями й колінами,—і ось вже спасенна канава через битий шлях, що веде до Гаймашкеру, а там і кукурудзиння...

Підплазувавши за ріг бараку, раптом натикаюся на справжнього, теж не вифантазованого вже, жандарма... Пять хвилин лежу непорушно, поки його важкі черевики гупають уже десь за протилежним рогом бараку,—і суну далі...

...На умовленому місці, моїх співзмовників ще немає. Але це дурниці. Я ж уже майже на волі, найстрашніше поза мною. А тепер — відпочити, розімяти наболілі від плазування й напруження кістки, легесенько так собі, про людське око, вилаяти моїх товаришів, коли підлізуть; за те, що спізнилися...

...Минає пять хвилин, десять, пятнадцять... На ратушевій вежі вибиває одинадцяту, потім дванадцяту, а їх нема й нема...

Нема їх і в пів на першу, і о першій годині, немає й о пів на другу...

Я вже три рази по тричі свистів, як було умовлено, — спочатку тихо, а потім голосно, пронизливо, я вже тричі по три рази стукав об стовбур грабка спочатку тихенько, зломаним бадиллям кукурудзи, а потім голосно, пронизливо — найденою випадково ломакою, наражуючися на очевидну небезпеку, — і все надармо.

І коли ратуш вибиває пів на другу, терпець мені вривається.

Тоді я встаю на ввесь зріст і взявши напрямок просто на схід від Гаймашкеру (я ж бачив і знав, де сходить сонце), рушаю вперед — до рідної України, до вимріяної довгими осінніми ночами, золотої волі...

Коли переходжу пустельні околиці міста, залізний тор, бруковані шляхи, — кожен кущик, що несподівано виринає в пітьмі ночі на кілька кроків передімною, видається за нагороїженого жандарма, примушує зупинятися, припадати до землі, сильніше битися серце... Через годину добираюся до лісу, що густо вкриває довгий гористий кряж навколо Гаймашкеру, все просто, рівно, нікуди не звертаючи, йду та йду, тримаючися єдиного, здається мені, напрямку — на схід...

Йду годину, дві, три, продираюся через гущавину лісу так, щоб ні на крок не збочити ні праворуч, ні ліворуч, ні на хвилину не зупиняюся. Мені байдуже, що гілячча кущів боляче бє, шматує рештки мого, спаленого дебреценською дезинфекцією, салдатського одягу,—я йду.

Ніч починає вже уступати. І коли зупиняюся на якійсь полянці, щоб відпочати та хоч

трохи зорієнтуватися у місцевості, тоді несподівано для себе стверджую, що сіріти починає зовсім не з того боку... Після всіх моїх сподівань, сонце повинно починати боротьбу з чорною пітьмою ночі якраз попереді мене, а тут край неба сіріє чогось позаду. Це непокоїть мене тільки одну хвилину. Рушаю прискорено далі, а коли через годину видираюся на голий шпиль високого узгір'я, то з жахом переконуюся, що я фактично заблукав.

З високого шпиля, крізь сіру поволоку ранішньої мряки, бачу перед собою широку панораму Гаймашкеру, зі зовсім протилежного боку, як той, звідки я вийшов.

Пропали мої перші двадцять кільометрів ходу!..

Тоді залізаю в кущі, падаю на мокрий пухнатий килим із пожовклого листя і проклинаю пограничника-Полтавчанина з компасом. І люто мну, від безсилої злости, задубілими, покорченими пальцями, — мокру пухку постіль.

До самого вечора треба лежати у схованці непорушно, бо тепер вже виявилася в таборі моя втеча і за мною пішлють напевно погоню.

Пробую заснути — холодно; тисячу разів переконую себе, що зїсти відразу Іллюшину порцію — це злочин, бо це ж єдиний мій запас. Тисячу разів наказую собі берегти цю порцію, як залізну резерву, але надвечір невитримую. Йду свідомо на угодову комбінацію і половину пайка, таки зїдаю. Це дає мені ілюзію збільшення сили і коли в лісі вже зовсім темніє,

вираховую добре напрямки, використовуючи для того відомості з ботанічної ґеоґрафії (всі дерева мають грубшу, зарослу мохом кору, з північного боку). Дуже помогло б мені для орієнтації листя, завжди звернене фронтом до сходу сонця, але ліс давно вже розгубив свій пишний одяг і тепер він може служити мені хіба тільки за пухку постіль.

Десь опівночі вибираюся, нарешті, на широку долину. З того приводу лекше зітхаю, але ненадовго, бо всю решту ночі плутаюся між канавами штучного наводнення — широкими (не перескочиш!), глибокими та холодними (не перебредеш...).

Коли находжу першу кладку через канаву, мене окрилює радісна надія, але коли виявляється, що кладка через другу канаву находиться аж на кільометр ліворуч, а через третю — на кільометр праворуч, душу стискає розпука.

Щойно на світанку виплутуюся з хитромудруї системи наводнення, з вдоволенням стверджую, що з напрямку на схід не збився, і поринаю в густе кукурудзиння на пригорку, на відпочинок.

Дарма, що безнастанний осінній дощ давно вже не залишив сухого рубця в моїй одежині, дарма, що земля в кукурудзинні розкисла, як кваша, — я пригинаю кілька мокрих бадилин додолу, зручно вмощуюся, докінчую без зайвих міркувань свою „залізну резерву“ і засипаю мертвим сном.

Довго в такій обстановці не поспиш, коли знизу пронизує холодом мокра земля, а

зверху безнастанно поливає дощем. Випростовуюся на весь зріст у кукурудзинні, потішаю себе думкою, що мене ж у ньому не видно і маршую далі, ледве переставляючи ноги, з важкими півпудовими тягарцями налиплої на черевики грязюки.

Коли доводиться переходити пільною доріжкою чи перелазити через відкрите місце з одного кукурудзяного поля на друге, треба пильно навколо озиратися, а спостерігши десь на обрії чи підводу, чи вершника, чи піхотинця, — припадати до сирої землі і завмирати, поки небезпека не зникне.

Третього дня вже треба щось думати про шлунок, бо ця проклятуща частина людського організму ніяк не хоче слухати зовсім розумних і багатонадійних міркувань, не хоче визнавати переможної тяги з неволі на волю.

Йому їсти дай, чорти б тебе були маленьким іще взяли!...

— На, їж!

Приходить мені на думку, що чейже не всі качани кукурудзи повиламувано і після довгих, даремних шукань, таки находжу при самій землі, закутаного листям, забутого дбайливими хліборобами, величезного качана з закам'янілими вже зернятками. Віддаю його на поталу зубам, на данину неслухняному, нерозважному шлункові.

— На, їж!

Отак третій, четвертий і пятий день.

Десь надибую на полі оголочений вже виноградник, а поміж обібраними кущами, зде-

більша при землі, напівзігнилі вже, китички винограду. Того дня мій шлунок справляє пишну тризну, маючи обід із двох перемін: зі сухої та твердої, як залізо кукурудзи, — і мягенького, соковитого, з цвіллю, винограду.

А шалас на винограднику, давно вже покинутий і забутий сторожами, служить мені того дня за розкішні покої — в ньому хоч і не тепло, але за те ні знизу не мокне, ні зверху не поливає...

З великим жалем залишаю цей затишний притулок аж ранком другого дня, солодко, розкішно виспавшися. Хай благословенний буде людський геній архітектури, що дійшов у своїх відвічних шуканнях до такої форми затишних куренів у чистому полі!...

У винограднику надибую, забуту з часів жнив, високу ґирлиґу (тичку), з залізною розсохою вгорі й загнутим донизу залізним гаком, що ним зривають та пригинають додолу високі китиці винограду. Не довго думаючи, озброююся цим, первісного вигляду знаряддям, щоб боронитися ним від можливого нападу псів, а в карпатських лісах може й вовків, — і рушаю бадьоро далі.

За компаса служать мені соняшники, з яких хоч і позрізувано давно головки, можна ще бачити, куди вони дивилися, можна добре орієнтуватися в напрямках усіх чотирьох частин світу.

Іду та й іду. І далі пильно уникаю заселених місцевостей, а ще пильніше — проїзших та прохожих, у чужому полі.

Іду день, два. Може десять, може місяць блукаю. Ще ні разу, почавши з тієї памятної ночі в Гаймашкері не бачив я сонця; густі сірі хмари так облягли кругом небо, що навіть досвітком важко визначити, де видніє воно раніше... Часом здається, що це не я човгаю важкими черевиками, пригинаючись у низькому кукурудзинні, присідаючи то напівплазуючи відкритими прогалинами в полі.

А коли знесилений до краю, звалююся з ніг, отак десь у винограднику чи в високих бурянах, і припадаю лицем до мокрого лона землі, самітньо-одинокий серед отого великого, байдужого до моїх мук, до моєї туги за рідним краєм, світу, — тоді здається мені, що все це страшний сон. Один із тих, що снилися в далекому, зовсім не золотому мойому дитинстві, сон, навіяний сумним епізодом казки про блукання якогось Івасика-Телесика.

Коли повертає мені свідомість, починаю пильно вираховувати, чи далеко ще до Карпат, обчислюю приблизно скільки двів я вже йду, по скільки кільометрів за добу залишаю позаді себе,—і потішаю себе висновками, що пройшов я вже щонайменше півтори сотні, ну, нехай — сто кільометрів.

І все бистро дивлюся крізь мряку осінньої сизої мгички — чи не побачу десь ще спасенного шаласу серед поля...

А втім!...

...Зустріч була страшенно несподівана для нас обох.

Я тількищо вилабудався з нетрів куку-

рудзяного бадилля на шлях, щоб визначити собі дальший напрямок своєї мандрівки, коли він станув, зупинився переді мною, як вкопаний. Станув і я, захолонувши відразу. Потім серце приспішено-скоро забилося, не встиг я роззявити рота, щоб щось таке принагідне вимовити, як мої уста самі гукнули:

— Хліба-а-а!...

Хе, хе, „гукнули“... Так мені хотілося, щоб гукнули, але замість вигуку чи виразних складів людської мови, з горлянки вихопилося якесь хрипке, придушене. страшне клекотіння... Невже я так застудився?...

А в ту саму мить вихопилося і з його помертвілих від несподіваного переляку уст, тільки одне, дурне, на мою думку, слово:

— Орош? (Руський?).

Неначе він не бачить, собача його душа, що я справді — „орош“... Але він таки не винен; він справді не бачив і не міг бачити, бо тільки найбуйніша фантазія могла йому підказати той наївний висновок, що я маю щось спільного з „орошем“. Про це я пересвідчився трохи пізніше, побачивши в дзеркалі свою дуже змарнілу, жовтаво-зелену, зарослу брудною щетиною пику, з червоними, гарячково розпаленими очима, вкрай обдерту постать з решткою славнозвісної, карпатської шапки на голові та з великою, грізною ґирлиґою в руці...

— Орош? — ще раз запитав він, ледве вимовляючи з переляку це слово.

„Він“ — це жива людина, яку я вперше здибав за весь час блукання, — а як же я дов-

го, ой як довго, блукаю по світу! Це людина, безперечно угорського походження, безмірно менша за мене ростом, — це я зауважив відразу, — людина квола, стара, вся в зморшках на пожовклому від літ обличчі.

Він стояв переді мною і тремтів.

А коли я і на друге запитання не спромігся нічого йому відповісти, важко плутаючи клубком думок і не находячи в ньому краю, мій „приятель“ починає нахабніти. Він простягає свою маленьку, миршаву руку до мене, торкається мого рукава і показуючи (дурень, хоч би не показував!) у бік залізничої стації, що ген-ген мріє на обрії, де обовязково є моя загибіль — жандарм, — показуючи в той бік, щось каже, що напевне повинно значити:

— Ходім!

І коли я ловлю в нотках його голосу вже не переляк, а оту знахабнілу самопевність, яку так не люблю ні в кому, не тільки у Мадяр, — рвучко відриваю свою ліву руку і вимахую грізно ґирлиґою, у правій.

Побачивши, що заворушилася ґирлиґа, Мадяр кулею відлітає від мене на яких десять кроків, там зупиняється, щось незрозуміле бельмоче і показує проклятущий, знову в бік залізничої стації.

Мені робиться смішно з його переляку, але здається, я забув вже сміятися. З сміху мого нічого не виходить, думки плазують повільно-повільно, поки нарешті вирисовують у дзеркалі свідомости, страшну для мене, пикату постать жандарма на залізничій стації.

Тоді мене бере і лють і жаль, — і я кричу до нього з віддалі:

— А чи знаєш ти, людино, Бога?!

І підводжу вгору, в небо, разом із поглядом, мою замашну ґирлиґу.

Враження було громове. Моєму „приятелеві“ видався напевне мій оклик боєвим ґаслом, а підведена вгору ґирлиґа видалася як намір почастувати його за ласкаві запросини в гості до жандармів, бо Мадяр зірвався як опечений з місця і погнав від мене так прудко, як напевне ніколи не бігав він, будучи ще молодим.

Тоді я переконуюся, що ще сміятися вмію, падаю на землю і мене трясе пропасниця веселого, переможного реготу.

Перед вечором другого дня, після тої зустрічі, коли особливо люто почав мені дошкулювати, збиваючи вже просто з ніг, пронизливий дощ, несподівано надибую серед чистого поля, невеличкий шалас — куреник. Берусь за пильну стратеґічну розвідку і пересвідчившися, що як далеко око сягає, ніде на обрії не видно й сліду будьякої людської оселі, ні тіні живої людини, підходжу до шаласу обережно, здалека обходячи його — і поволі, все більше, наближаюся до нього. Біля самого куреника бачу рештки попілу з кладеного тут колись багаття і приходжу до висновку, що людей тут давно не було. Тепер з черги, крадькома зазираю в середину.

Нема нікого. Значить, буду я.

У шаласі находжу шматок старої ґазети з Будапешту, означеної початком вересня. Це

мене ще більше заспокоює, що тут давно ніхто не був, зручно вмощуюся на зовсім сухій соломі і лаштуюся спати. Ґирлиґа — вістрям до виходу. Я такий втомлений, такий голодний, що здається засну оце тут, і вже не прокинуся ніколи-ніколи... І ця думка, що вяло плазує в моїй голові, не лякає мене ні трохи... Навіки то й на віки...

Минає не більше як чверть години і враз мені здається, нібито крізь сон чую, як чиїсь важкі кроки гупають зовсім близенько від шаласу, кусаю пальця, — ні, не сплю...

Зщулююся, насторожуюсь...

Через хвилину, у шалас заглядає страхітлива, на перший погляд, постать величезного Мадяра, з довгими, вниз по-запорізькому опущеними вусами, з великим, карлючкуватим носом. Я хапаюся за ґирлиґу, а він у ту мить перелякано відскакує від шаласу на недосяжну для моєї ґирлиґи віддаль і щось белькоче.

В його голосі я не чую ніяких погроз, белькочу йому без погроз по-своєму, ховаю ґирлиґу за спину, — і „дядя“ наближається до шаласу. Він не міг вигадати нічого кращого, як простягти мені свою довжелезну люльку, що її оце смоктав.

— Значить, мир, — блискавкою вирішую і теплим, гостинним рухом, запрошую його до своєї господи.

Мадярський запорожець згинається вчетверо, щоб пролізти в двері шаласу, сідає навкарачки коло мене, голова йому впирається в стелю, підчас коли я ж ставав тут майже на

ввесь зріст. Почуваю всю велитенську нерівність наших сил, але від запашної люльки відмовляюся, відриваю клапоть будапештенської газети й показую, щоб дав тютюну.

Мадяр надзвичайно радо дістає капчука, сипле на газету пучку запашного тютюну і в мене виходить папіроска як добрий батіг. Гарячково смокчу, затягаюся, дурманію і стаю страшенно добрий.

— Нехай мене цей „дядя“ веде, куди хоче, — я вже не протестуватиму — так вирішую сам собі, але з „дядьою“ веду на мігах дипльоматичні переговори. Коли згадую йому про жандармів (а слово це інтернаціональне, зрозуміле для мешканців усіх закутків світу), — Мадяр аж підскакує з обурення, крутить заперечуючо головою і я бачу, як його боляче вражає моє підозріння, що він може віддати мене до рук жандарма.

У нього аж сльози виступають на очах, а я далі веду свою дипльоматію: показую, що у мене далеко вдома залишилося маленьке „кува-кува“ (може колись і буде, а тонкосльозому тільки цього й подавай!), тоді Мадяр жалісно хитає головою, співчутливо крякає, і з очей йому справді капають великі, як виноград, сльози. І коли після цього він предкладає мені йти з ним, я вже не вагаюся ні хвилини.

У віддалі яких двох кільометрів від шаласу, — ці кільометри мій „дядя“ майже на руках несе мене, бо я дуже втомлений і виголоднілий, — у глибокій долині, стоїть хутір —

осередок маєтку якогось ґрафа, а мій провідник — його управитель.

В нього затишна, тепла, прекрасно обставлена кватира, уявіть собі,—справжня, мирна, ні трохи недоторкнена війною кватира!.. Господар садовить мене до столу, застеленого свіжою, білою скатертиною, щось хутко наказує своїй дружині, маленькій, сухорлявій Мадярці (як вона похожа на мою матір!), а сам наливає мені велику чарку чистого спірту й дає закусити шматком прекрасного, пшеничного хліба, з паприкованим салом. Мені відразу робиться гаряче і саме тоді, випадково відвернувшися від столу, я бачу в дзеркалі своє страхітливе обличчя! Воно не лякає мене тільки тому, що так чарівно ділає цей гарячий спірт, а тут господиня розпалює піч, потім кидається в сусідню кімнату й приносить пару чистої білизни, панчохи, зовсім непогані черевики, і цілий, мало ношений, цивільний одяг.

Може це все її сина, а син може там, де тепер усі сини?..

Поки я передягаюся в сінях, у господині готова уже: незрівняна зупа і пухкі млинці з кукурудзяного борошна з якоюсь підливою — солодкою та пахучою...

— Так, любі мої люди, господарі хороші, —так само зробили б і мої батько та мати, коли б до них потрапив чужий син...

Мені все ще здається, що це — мій сон у забутому на полі куренику, але у хату поволі набивається сила—силенна реальних, живих лю-

дей. Це здебільша молодиці двірської служби. Зчиняється цілий лемент, коли господар оповідає їм, як він мене найшов. Я бачу з його рухів, що він оповідає саме про це, молодиці айкають, ойкають, жалісно крутять головами і співчутливо пригортають мене зажуреними очима. А як господар вимовляє, майстерно вдаючи мій голос: „кува-кува“, — вони всі, раптом заливаються гірким плачем... Ох, і соромно ж мені було! Хотілося сказати, що збрехав, що немає ще в мене „кува-кува“, та запізно... Хай буде, що буде — а тимчасом спірт паралізує, млоїть, хилить до сну.

А коли господиня, непевна, чи я вже нагрівся, садовить мене гостинно коло печі, я раптом пригадую собі, що в скинутому в сінях лахмітті, лишилася моя записна книжка — смертний присуд мені на той випадок, коли ці симпатичні люди, таки віддадуть мене жандармам... Миттю проходить сонливість, я кидаюсь до сіней, не на жарти перелякавши всіх присутніх, і зараз же вертаюся назад, притискаючи до грудей, у кишені нового пиджака, свій скарб.

Усім страшенно хочеться зі мною говорити, але — ні вони мене, ні я їх, не розуміємо. Тоді приходить „товмач“, — фільварочний свинопас, маленький ростом, невідомої національности чоловічок, що гордо подає себе за „Словена“, але зрозумілих мені слів, знає тільки троє: „словен“, „гору“ і „долу“. Коли він вимовляє цих двоє останніх слів, яких значіння спочатку для мене так само незрозуміле, та відповідно підводить чи опускає руку, — я

відразу розумію ці слова. Але більше не втну з його мови нічогісінько.

Проте, він вдає, що прекрасно розуміє мою чисту українську мову і вислухавши мою довгу тираду про те, що тікаю з тяжкої неволі на Дніпро, до жінки й дитинки (знову „кувакува!"), він безцеремонно, по-своїому „перекладає" щось дуже жалісливе молодицям, бо вони просто починають вити...

На мого „товмача" це робить певне враження, він почуває себе героєм, набундючено підкручує вусики і знову звертається до мене з якимось запитанням і бачу, що бестія, підморгує мені. Я навмання відповідаю, він знову „перекладає", і так добру годину, чи півтори, поки господар, не всилі вже витримати лементу у хаті, делікатно випроваджує молодиць. Залишається „товмач" і то доти, поки йому хазяїн не подає таку саму чарку спірту.

Я й досі думаю, що це був не „Словен", а щонайменше — сумішка мандрівного Цигана з північною Ескімоскою, але тоді мене мало цікавила ґенеальоґія цього симпатичного дурисвіта: треба було думати, що буде далі.

Сиджу перед жарко розпаленою грубою, потихеньки відриваю в кишені палітурки з моєї записної книжки, а коли „товмач", випивши й крякнувши на всю хату, прощається і виходить, а господар відвертається до дверей (ех, Ваня, Ваня, пропала твоя праця, не дочекається генеральний штаб Миколи Миколаєвича подарунку від полоненого Кобця!), я кидаю палітурки

в жар і прикидаю зверху свіжими, сухими полінячками.

Тепер можна й до жандармів, любі господарі, бо віри в людей у мене мало...

Згодом господар предкладає мені йти спати до стайні. Коли я простягаю руку за своєю шинелькою, — єдиною тепер військовою на мені ознакою, він якось лагідно відсовує на край ослончика шинельку, — і тепло вимовляє:

— Нічого, там тепло буде спати...

— Ага, тепер я знаю твою вовчу думку! — не хочеш допустити, щоби я втік! — думаю; і зажурений іду слідом за господарем до стайні. Там він мене передає у руки якомусь наймитові, щось довго наказуючи, а сам вертається в хату.

Потім до стайні збігається ще більше молодиць, ніж було їх у хаті, знову зявляється звідкилясь, зовсім пяний „товмач“,—і я не маю спокою далеко за північ.

Мене відгодовують три дні, ні на мить не спускаючи з очей, не даючи, правда, бити байдики — я весь час або рубаю дрова, або ходжу коло худоби, або ношу воду, — а четвертого дня, господар, жалісно зітхнувши заявляє, що відвезе мене до „бецірку“, бо є такий наказ військового міністерства, щоб полонених взимі на сільських роботах не тримати...

Чого ж ти чоловіче добрий, тримав сховану мою шинельку, не даючи мені змоги втекти темної ночі від твого добробуту, далі від пазурів твоєї мадярської влади?!

Ні, мій батько й моя мати, з твоїм сином, так би не зробили!...

— — — — — — — — — — —

Коли раннім ранком четвертого дня, надходить час, вирушати з самим господарем, на добре кованій і гарно мальованій тачанці з парою баских коней, у невідому дорогу, виходить до нас стара Мадярка-господиня. Вона довго заклопотано тупцяє з ґанку до кімнати, з кімнати на ґанок, лице її гірко засмучене, врешті виносить великий вузлик, пхає його мені, якось не дивлячись у вічі, відвертається, а коли рушають-рвуть з місця коні, вона втирає зажурені очі фартухом...

Осіння дорога і далека й близька. Сірий бо дощевий день, і рвучкі, баскі, добре годовані й доглядані коні...

Всю дорогу Мадяр-господар, що сидить коло мене поруч, пильно стежить, чи не стрибну я де на підоймі вгору з його блискучої тачанки та чи не подамся зайцем у кукурудзиння. Я розумію його настрої, і мені робиться гидко й так тяжко-тяжко... Краще б не находив ти мене в полі, чоловіче!

Я знаю, що не на те везеш ти мене до влади, щоб одержати належні за пійманого полоненого чотири корони (1 карбованець 60 коп.), належні кожному чесному Мадярові, згідно з інструкціями військового міністерства австро-угорської монархії, — ні чоловіче, я ніколи не запідозрю в тобі такої дрібної крамарської

думки, я знаю, що везеш ти мене на розпяття, бо боїшся за власну шкуру...

Ну, що ж, — вези.. Може десь і твого сина, що давно вже, — як дала мені зрозуміти твоя залякана старенька дружина,—вважається за „без вєсті пропавшего" в реєстрах його полку, десь отак возять по бездорожних просторах великої моєї мачухи, Росії...

Коли на якомусь повороті тачанки, не втримавши рівноваги, роблю якийсь непевний рух,—здається старому козарлюзі, що його вязень наважується вистрибнути й податися полями в далечінь. Тоді він миттю кидається до мене, а потім, щоб не дати зрозуміти мені свого наміру, наївно вдає, що то він так собі тільки похитнувся.

Але очі твої чоловіче, багато мені говорять, хоч і мовчать твої, міцно стиснуті, так само як і мої, занімілі уста...

Тачанка голосно торохтить брукованим шляхом, шелестить грязюкою, коли звертаємо з бруку на сільську, розкислу дорогу, що так нагадує дороги від села до села на моїй Україні, пізньої осени. Розпалені коні фаркають і кільометр за кільометром, відміряємо недалеку віддаль до чергового етапу нових моїх поневірянь, що чекають мене ще може, сьогодні...

На серці збирається стільки жалю, стільки співчуття до самого себе, до своєї гіркої долі, що в такт гупання добре підкованих, басских мадярських коней, складаю в голові так, щоб на все життя вже не забути, такі сантіментально-жалісливі рядки:

Родивсь рабом — в убогій хаті,
учивсь в чужій, ворожій школі.
Не на своєму виріс полі...
Невжеж о, доле, і вмирати
ще доведеться у неволі?..

Через три чи чотири години цієї невеселої подорожі, ми опинилися в Кечкеметі, а від нього до гаймашкерського табору не більше, як тридцять кільометрів.

Як мене били.

Били мене й неорганізовано, били й після всіх правил, заздалегідь обміркованої програми...

У команданта повіту мій козарлюга-Мадяр — чи про людське око, чи може й справді щиро — довго упрошує начальство, щоби залишити мене, його бранця, в його маєтку на роботі. Але начальство непохитне: воно знає про інструкцію військового міністерства. Мене посадили до військового арешту.

Мадяр був тим дуже засумований, чи може вдавав засумованого. Він поводився й тут зі мною надзвичайно мило; заки завів мене до команданта, почастував ще й пивом у якомусь шинку проти самої командантури, а прощаючись, довго й гаряче тиснув мені руку й моргав заслізненими очима.

— Прощавай, мій випадковий спасителю, а заразом і Юдо! Бо врятувавши мені життя на своєму полі у холодний осінний вечір, ти віддав мене знову до рук оскаженілих катів, що приносять своєю поведінкою з вязнями сором мадярському народові.

У військовому арешті сидить з десяток покараних вояків австрійської армії, між ними — кількох Поляків. Я вже пів року не знаю, що діється у світі, а ті Поляки, видається, — лагідні хлопці, вони так охоче діляться зі мною найновішими новинами, що я почуваю себе зовсім добре у своєму новому окруженні. А коли вони ще й затягають своїх військових пісень, в яких напричуд, — чую гіркі, тужливі нотки, замісць сподіваної задирикуватости, я вже зовсім схильний, визнати їх за друзів...

...Там под Тарновем чарни ляс,
там под Тарновем чарни ляс...

І після чорного, понурого, як сам „чарни ляс", вступу, де говориться, що збирається ворожа сила велика і загрожує смертельною небезпекою молодому воякові, — несподівано трохи хвалькуватий, типічно польський по характеру, приспів:

...Мам шабле пши боку
мам шабле пши боку —
не боєнсе Москаля...

Слухаєш, і здається, що над автором пісні, в моменті творчого натхнення, справді літали, коли не самі чорні круки смерти, то страшні привиди місця бою — „чорного лісу", бо й „шабелька" виходить блідо...

І в тобі родиться співчуття...

Але ненадовдо. Один з Поляків, продовжуючи переповідати перервані несподівано піснею, політичні новини, підсідає на нарах до

мене ближче і наче страшенно серйозно і довірочно, майже пошепки, говорить:

— *А* знаєш, „наше войско“ давно вже Київ забрало, і тепер наші „жолнєжи“ ваших Марисьок[1])..!

І при тому робиться йому таке погане, слизьке обличчя й каламутні очі — він злосливо, зневажливо усміхається. Його сусіди вибухають гидким реготом, а мене, неначе хто цілого обливає раптом крижаною водою...

Я ще раз дістаю доказ безмежного хвальківства, задиркуватости й пишної гоноровитости, що їх так глибоко ненавиджу у Поляків, замикаюся міцно сам у собі і далі тримаюся серед них, неначе зацькований вовк.

І далі, не помагає вже й не поможе, несподівана зміна фронту моїх плюгавих сусідів — їм конче хочеться нагодувати мене ввечорі своїми порціями густого макарону, якого вони й так не їдять, бо годуються „з волі“, — мені досить і своєї порції, спасибі...

Третього дня, помічник коменданта міста їде кіньми до Гаймашкеру і аж тепер виявляється, що за всі довгі-предовгі дні, а може й місяці мого блукання, відійшов я від Гаймашкеру, в напрямку до рідного краю, щонайбільше на шістдесять кільометрів. Помічник коменданта міста садовить мене проти себе на фаетоні і розмовляючи непогано руською мовою, всю дорогу розпитує мене про організацію та виряд руської армії. Я наплітаю йому безліч

---

[1]) Дівчат.

усяких дурниць, а він, розвісивши великі вуха, слухає, вдаючи, що безмежно тим нісенітницям вірить, і так минає моя остання путь назад, до гаймашкерської каторги.

Через три-чотири години їзди, підкотившись під гаймашкерський табор, помічник коменданта міста передає мене до рук Мадяра, — коменданта саме мого бараку...

Цей бє мене, так би мовити: неорґанізовано. Спочатку він вириває мені з рук і шпурляє геть від себе той клунок, що в нього так дбайливо загорнула на хуторі Мадярка-господиня (ой, як же вона похожа на мою матір!) велику білу паляницю і шматок всмаженої качки, — і я встигаю тільки одним оком вловити рух Мадярового помічника, що кидається й хапає мого вузлика. А потім мій комендант бє мене вперто, розлючено, безладно... Це той самий Мадяр-комендант бараку, що ото ще першого дня в Гаймашкері гукав: „кеф-але!“

Спочатку він розбиває на мені на тріски свою грубезну, сукувату ломаку, потім пускає в рух пястуки, підганяючи до комендантури, а далі йому страшенно хочеться розторощити і розтерти мене закаблуками... Але начальником варти є сьогодні Румун, високий, огрядний дядя з пишними, великими вусами — буквальний дядько Панас із нашого Правоберіжжя. Він суворо гукає моєму катові: „зась!“, перейнає мене від нього, садовить у прохідному і продувному коридорі, на мокру, затупану підлогу і наказує прикувати залізним обруччам мою праву руку до кісточки лівої ноги...

Так велять австро-угорські дисциплінарні, військові приписи.

Потім начальник варти Румун чекає, поки прийде вартовий старшина.

Згодом він приходить — сухий, з повним ротом золотих зубів, Жид, ляйтенант Швестер, — втілення всієї світової підлоти й жорстокости.

Ляйтенант Швестер спочатку копає мене скованого, в живіт, носком свого лякованого черевика, а потім, розмахнувшися з усієї сили, б'є пястуком в обличчя...

Я певен, що мав він намір ще більше натішитися та насолоджуватися зневагою над переможеним, але... Але, щоб вдарити сидячого, йому приходиться трохи зігнутись. А зігнувшися, він зустрічається з моїм поглядом, і погляду не витримує. Відпадає йому охота бити далі...

Тоді, загнувши на сім поверхів люту німецьку, всуміш із мадярською, погану лайку, він плює, не влучивши, мені в обличчя, — і простує до свого кабінету...

З наказу Швестера, приходить знову Мадяр-комендант бараку і спільно з Румуном — моїм несподіваним оборонцем, беруться мене обшукувати.

Мені ні трохи не шкода, що пошматували решткн моєї шинельки, порозрізувавши всі рубці, латки й закладки, але безмежно шкода добрих штанів та піджака, подарованих доброю Мадяркою, і тут так само пошматованих... До-

велося це все потім пильно зшивати, звязувати мотузками, а як де, то й зміцняти дротиками.

Про мого вузлика Мадяр і не згадував— ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра, і він так і зник для мене в безвість, а їсти тут не дають нічогісінько. Тільки, як треба вийти отуди, за приміщення комендантури, тоді розковують, підводять із конвоїрами під руки (бо я вже ходити не всилі від сидіння в неприродній позі, скованим, третю добу), та й знову закують, привівши...

За головного суддю був той самий Швестер. За товмача — писар у золотих окулярах, що тепер тупотить навшпиньки перед владою, а суд відбувається в тій самій комендантській кімнаті.

— Чого тікав? — запитав Швестер.

— Бо не хотів у неволі гинути повільною голодною смертю.

Я вже через пяте-десяте розумію німецьку мову — і, поки товмач перекладає мені ляйтенантову відповідь, — я вже знаю, що він, майстерно вилаявшися, крикнув до мене:

— Ввесь світ тепер страждає, а ти, собако... і т. д. — чого тікав?

— Тікав, щоб вернутися до рідного краю і згинути краще в боротьбі, ніж поневірятися отут в умовах такої неволі...

Ще лайка, ще крик, аж піна йому з рота бризкає і, — нарешті, Швестер через товмача вирішує:

— Розстріляємо.

Не дочекавшися перекладу, бо й без нього зрозумів присуд, я набираю сміливости, їм очима плюгаву Швестерову морду і рубаю:

— Міжнароднє право не дозволяє вбивати полонених за спробу втечі, ви маєте тільки скріпити за мною догляд! (дивіться на цього правника — де це я таке вичитав, що отак тепер у голові виринуло?)...

І коли товмач переказує Швестерові мою останню відповідь, ляйтенант божеволіє... Ні, цього видно, не сподівалася почути його жидівська шляхотність від оцеї спотвореної людини, від цього нікчемного полоненого... Він схоплюється з-за столу, підбігає до мене і люто, оскаженіло б€ в обличчя, розбиваючи мені ніс до крови...

— Ось вам (на „ви“, бачте, по-культурному) міжнароднє право, „фарфлюктер гунде“! (проклята собако!) — гукає на всю кімнату, тупотить, бризкає отруйною слиною крізь золоті зуби і наміряється, щоб вдарити ще.

Я прошу товмача сказати панові старшині, що він не має права так робити і що я далі ні словечка не відповідатиму на його запити.

Не знаю, як йому товмач переклав це останнє моє слово, але Швестер відійшов від мене до столу і тільки видихаючи накопичену в собі лють, застукотів пястуками по столі, переказавши через товмача своє останнє слово:

— Присуд „розстріляти“ буде поданий на затвердження панові ґенералові, командантові табору!

Знову закували мене й кинули в темну комірку у кінці коридору, де я найшов несподівано і побратима в горю.

Там сидить уже, другий тиждень відбуваючи кару за намір втечі, підпрапорщик, фельдфебель якогось сибірського полку. Високий, білявий, здоровий ростом і виглядом, але вже досить замучений катуванням, чоловік.

Він оповідає, що пробував втікати два тижні тому, з вісьмома іншими полоненими. Вони натрапили на жандармів, на них стріляли (потім виявилося, що це було якраз того вечора, коли тікав і я, і коли несподівані вистріли й крики так були перелякали мене), одного поранили, і нікому не дали втікти. Тих усіх вже повипускали, а його засудили (кахи, кахи! — він безнастанно покашлює і в грудях йому хрипить аж клекотить), — засудили на місяць нелюдської кари, як орґанізатора втечі.

Два тижні вже його бють шпіцрутами, а що другий день вішають на стовпі, на дві години... Його побите тіло вкрилося струпами, що вже не загоюються і він вже мабуть, не дотягне...

Він таки не дотяг — тиждень пізнійше помер, підчас чергової кари шпіцрутами.

Коли я переказую йому про мій присуд, він заспокоює мене:

— Брешуть. Лякають. Цього не буде. Не мають права... кахи, кахи, кахи!...

Мені прикро викликати співчуття до себе у цього нещасного і я промовчую те, як мене Жид Швестер учив „права“...

Другого дня ляйтенант Швестер, — він вже сьогодні не такий скажений, — оповіщає мені милостивий присуд таборового ґенерала: мене не розстріляють, бо він Швестер, „дуже ґенерала за мене просив“, і мені призначено половину того, до чого засуджено фельдфебля сибірського полку.

Мене мають бити по черзі: впродовж двох тижнів, — і так один день шпіцрутами, а другий день вішати на стовпі.

Першу порцію кари на стовпі має виконати на мені той самий симпатичний начальник варти Румун, що так надзвичайно нагадує мені дядька Панаса з Правоберіжжя.

Коли надходить той час, мене розковують і виводять попід руки на відкриту веранду вартівні, де у стовпі, що підтримує будинок на аршин повище росту людини, забито здорового, залізного гака.

Тоді начальник варти викликує двох „ґемайних“ (рядовиків) і вони туго звязують мені, — не дуже грубим шнуром, щоб глибше в тіло вїдався, — обидві ноги до купи, нижче кісток, трохи вище пят. А кінець довгого мотуза протягають здовж спини, скручують назад руки, звязують їх разом, а врешті закидають на залізний гак.

Звязувати мотуза на гаку, підходить сам начальник варти, я з глибокою вдячністю до мимовільного ката бачу, що сам він береться за це з тяжким серцем — про це мені кажуть його глибоко-зажурені очі, а остаточно переконує те, що, привязуючи мотуза з моїм тілом

до гака, він робить це делікатно і попускає мотуза настільки, щоб носки моїх черевиків торкалися підлоги.

І відвертається. Дивиться на годинника, щось говорить до поставлених проти мене, після припису, вартових, — з яких один стоїть з наставленим у мої груди багнетом, а другий, з коновкою повною води, — а сам не глянувши на мене, хутко зникає у вартовому приміщенні.

Надворі виє лютий осінній вітер, розкидаючи пригорщами мокрий сніг із крижаним дощем, гойдає мене коло стовпа, як ярмаркового комедіянта, пронизує тіло гострими голками холоду..

Минає хвилина, три, пять... На десятій хвилині, моє тіло наливається жаром, починають мліти викручувані вгору руки, терпнуть стягнуті гостро мотузом ноги.

На пятнадцятій хвилині десь узявся ляйтенант Швестер, якого я досі, від оголошення присуду, не бачив. За ним тупотить покірний і, здається мені, трохи переляканий начальник варти, Румун.

Швестер оглядає „мого“ стовпа згори до низу і коли очі його доходять до носків моїх черевиків, що ледве-ледве торкаються підлоги, він з прокльонами кидається до стовпа і власноручно підтягає мотуза на пів аршина вгору. А тоді повертається до Румуна і всю оскаженілу лють своєї хижої душі, виливає йому в обличчя, тупотить ногами, вимахує перед самими пишними його вусами пястуками. Румун стоїть струнко, ані не змигне.

Коли переказившися, Швестер зникає в комендантській кімнаті, Румун підходить до мене, ділово оглядає моє скручене тіло і підбадьорюючи шепоче:

— Нічого, руський, терпи трошки...

І підморгує так, щоб не бачили вартові.

Ще через чверть години, муки стають вже нестерпні, кричати й борсатися не можна, бо вартовий з багнетом має наказ колоти неспокійного.

Можна тільки вмлівати, непритомніти від несамовитого, нелюдського болю. Тоді другий вартовий збризне з коновки водою, щоб вернути вам свідомість, щоб із призначених вам двох годин на пекольні муки, ви жадної хвилини не схитрували вкрасти...

Підчас тих двох годин, мене відливають тільки двічі. Потім відвязують і я падаю, як лантух, ганчірка, на брудну, затупану мокрим снігом, підлогу. Тепер вже можна не поливати, та це й „не полагається".

Чотири доби я нічого не їв, а тут після кари мені приносять із мого бараку казанок помий, — з чого роблю висновок, що наше положення в таборі не покращало. Далі дають мені ще й порцію кукурудзяного хліба, — з чого домірковуюся, що три попередні порції хтось мені в бараці вкрав. Потім, коли я вернуся звідси до бараку, десятник Богданов, той самий, що ото вбив хлопця за одну вкрадену порцію, буде дуже перепрошувати мене, що „забував" посилати мені обід і хліб, але хліба мого за три дні так і не віддасть. Перекладчик

Елькін красномовно підтримуватиме Богданові виправдування, що справді „забули", бо ж вони тепер стали нерозлучні друзі, як два побратими.

Другого дня, після стовпа, мене розковують і ведуть знову на веранду, де тепер стоїть прилад для катування: якийсь низький ослінчик із поруччям для рук і перетинкою для голови. По боках стають чотири Мадяри-вартові, що мають тримати мене за руки і ноги, а між ними, як дуб між кущами, здоровенний, пикатий кат.

Мені судилось дванадцять ударів гнучкою шпіцрутою, здовж голого тіла, від голови до пят...

Продовж всеї екзекуції, я стиснувши зуби так, що повний рот набралося солоної крови, ні разу не пикнув. Здивований і розлючений тим кат, у ті дванадцять ударів вклав стільки сили, що її вистачилоб на дванадцять екзекуцій, а недочекавшися моїх зойків був дуже незадоволений, що можна було пізнати з його хрипкої лайки на мою адресу.

Коли прийшла черга вішати мене до стовпа вдруге, несподівано прийшло від ґенерала повне моє помилування, і того самого дня, до нашої контори на території майбутнього воєнного міста, прибіг ляйтенант інженір Дітріхс і всіми можливими для нього способами, виявляв свою радість, що я вернувся „живий і здоровий, на старое мєсто"...

Я й досі думаю, любий мій ляйтенанте, що й це друге помилування мене, — справа рук твоїх, хай благословенна буде твоя життєва путь!

Наше повстання.

Я ще в комендантурі доміркувався, що таборове життя за час моєї відсутности, на краще не змінилося, а тепер побачив, що воно ще й погіршало. Надходила зима, ночами неслись буревії, навколо сумних бараків пекольні танки витанцьовувала метелиця, надуваючи крізь гостинні щілини повно снігу на наші сінники.

Вже від пів року, ще з Естергому, наша тисяча, (а попередні шість тисяч ще здавніша), не міняла білизни, й ні разу не була в лазні. Від усього зовнішнього світу нас відрізано дротами, листуватися ні з далекими рідними, ні зі земляками гал. Українцями в межах австро-угорської монархії, ми не мали й досі права; годували нас й далі несолоною юшкою та все більш зменшувано порцію хліба.

Люди ходили по замерзлій груді, по снігу — босі, як тіні блукали, і здавалося, що ця багатотисячна маса півтрупів неспроможна вже на ні які протести, неспроможна голосно заявити про свої людські права...

Отакий собі, на приклад Москаль-інтелі-

ґент, як учитель Дмитро Русінов із Самари, ставиться до всього божевілля гаймашкерської каторги, глибоко фільозофічно, з чисто московським, гнилим ідеалізмом.

Дмитра Русінова, я вперше зустрічаю віч-на-віч, на таборовому базарчику, куди виношу свою пайку тютюну проміняти на пайку хліба.

Русінов ходить трохи згорбившися, шинелька на ньому наопашки і в усій його постаті відчувається, який він далекий від усього тутешнього окруження. Він, мовчки простягши з-під шинелі руку, тримає сьогоднішню свою порцію хліба, і йому його гонор не дозволяє навіть вигукувати:

— Міняю... Міняю!

Він не вміє реклямувати, як належиться свого краму, так само, як не вмію цього й я, — і ми отак зійшлися. Мені прикро було вимінювати у товариша єдиний шматок хліба, яким живився його організм добу, а коли я натякаю йому на це, то відразу виявляється, що й йому дуже неприємно було б позбавляти мене такої „горестно-сладостної" втіхи, як порція тютюну...

І якось відразу сходимося на тому, що половина його порції хліба переходить до мене, а половина моєї пачки тютюну — до його рук.

У бараці, тієї самої ночі, він вилазить непрошений до мене на другий поверх, на тиху товариську розмову.

На другому поверсі я сплю вже з засади. Тут маю змогу згрібати з себе, коли особливо надокучають (а бувають такі години), — пригор-

щами воші і, — без сорому, — скидати їх униз, не ризикуючи тим, що хтось із гори сипатиме їх на мене, а ще менше, щоб хтось із мешканців нижніх поверхів, викидав такі пригорщі на гору...

Русінов примощується на моєму сіннику, ми потихеньку закурюємо і починаємо про те, що найдошкульніше нас повинно допікати — про наше життя-буття, про перспективи, про найближчі надії та сподівання...

Тут і виявляє Русінов, учитель, — отже кращий, представник оцієї нещасної маси — своє хворобливо-ідеалістичне ставлення до життя.

Він так таки й каже:

— Ні, ви скажіть мені, чого варті муки й усе життя чи смерть сотень чи тисяч оцих сірих Іванів, коли порівняти те все до одного якогось, глибокодумного твердження геніяльного Геґеля, Канта, а нарешті, Ніцше?..

При чому тут Геґель, Кант чи Ніцше?... При чому тут той гнилий, нельогічний ідеалізм?...

І ми повели далі суперечку про досягнення людського духа, про високі матерії, а в парі з тою розмовою у мене зроджувалось роздратування — він надто байдуже ставиться до земних справ, до людської долі, до справ нації, до долі оцих тисяч Іванів...

Ми розійшлись із взаїмним несмаком, а я ще раз переконався, як далекою та по азіятськи незрозумілою, є російська душа для Українця.

— — — — — — — — — — —

...Невідомо з чийого почину й ким написана, — пізно ввечері після роботи, тринадцятого листопада 1915 року, — облетіла всі бараки

гаймашкерського табору відозва-проклямація такого, приблизно, змісту:

Братці! Доки ж нам терпіти ці страждання, що ми голі й голодні вмираємо на каторжній роботі, а вищеє начальство може про це і не знає. А тому давайте, братці бастувати (страйкувати). Як завтра ранком виганятимуть нас на роботу, — не ставати в ряди, а збиратися всім унизу, на майдані, проту вихідної брами і на роботу не йти. І требувать ґенерала, а йому розкажемо всі наші скарги. Коли там що, то всім співати Молитву Господню і не розходитися, поки не прийде сам ґенерал.

Написано хемічним олівцем на добре помятому клапті паперу, а вгорі гасло: „Прочитайте й передайте в сусідній барак".

Тієї ночі відозву прочитали по всіх бараках, мало дехто дозволив собі заснути — ввесь табор сподівався великих змін від завтрішнього дня...

І коли перед світанком, як звичайно, залунала сурма на роботу, а по бараках команданти загукали: „Кеф-але!", „Кеф-але!", — заворушився табор зовсім інакше. Люди вставали, натягали на себе лахміття, виходили з бараків не кваплячись, вийшовши на двір не ставали в ряди, а сунули розхрістаною масою вниз табору, на майдан.

Забігали, як зацьковані, команданти бараків, вони пробували хапати за груди й тягти поодиноких полонених, але скоро пересвідчилися, що не в силі привести до послуху роз-

ворушену масу і манівцями, поза бараками, подалися на вартівню. Тут зараз таки заграв сурмач на тривогу і з вартового бараку, що находився за дротами, якраз проти майдану, — де на звуки тривоги враз притихла сімтисячна юрба, закамянівши на місці, — вискочила озброєна півсотня вартових, на чолі з маленьким старшиною.

Офіцир-Мадяр, голосно зажадав товмача і коли з юрби кинулося до нього відразу кількох перекладчиків, юрба затюкала на них, а потім чийсь сильний голос із натовпу, голосно крикнув:

— Нехай один докладає, а ми послухаєм!

— Старшина наказує негайно розійтися, — переклав один із товмачів.

Тут заговорили відразу всі сім тисяч і не можна було розібрати жадного слова. А офіцир бігає поза дротом, махає голою шаблюкою і кричить, аж присідає. Нарешті, з юрби вирвається більш-менш дружній галас:

— Ґенерала! Ґенерала сюди! Хай ґенерал прийде!

І коли товмач щось переказує розгніваному старшині, той кидає команду своїй півсотні, веде її бігцем до брами і вскакує в табор.

Він помітно, почуває себе полководцем на полі бою: махає в повітрі шаблюкою, розсипає свою півсотню розстрільною здовж дроту, повертається обличчям до юрби і кричить, і кричить.

Надворі ще й досі, як слід не розвиднілося. Вночі впав ріденький сніжок, застеливши

давно замерзлу грудкувату землю на таборовому майдані. На снігу топчеться сім тисяч голодранців, з яких три четверті зовсім босі, вони химерно скачуть на місці то на одній, то на другій нозі і стараються втримати рівновагу тіла на снігу.

Коли „полководець" закінчує боєве вишикування своєї „армії" і махаючи шаблюкою повертається до юрби, його охриплий крик раптом тоне в могутньому хорі одночасно сімох тисяч горлянок, що враз затягають Молитву Господню...

Офіцир кричить щось на сурмача, командує своїй півсотні „на-руку!", сурмач грає сигнал „до стрілу", а крізь струнке тепер хвилі співу:

...Отче-е-є на-а-ш... Іже еси-и-и... —

лунають поодинокі команди в юрбі:

— На коліна!

— Не бойся!

— Беззбройних не стрілятиме...

..Да пріїдет ца-а-арствіе Твоє,
Яко на небесі і на-а-а зе-е-емлі...

А в цю саме мить, старшина махає півсотні шаблюкою: „плі"! — і лунає вистріл сімдесяти двох рушниць, цівками спрямованих у юрбу...

Юрбу наче підкинула ураганна хвиля нечуваної сили. Всі сім тисяч, як один, позбавлені будь якого проводу, з лютим, тваринним жахом кидаються вростіч, до бараків, за бараки...

В тісних завулках між бараками, спотикаючися босими ногами, падає один, а за мить на ньому виростає гора, затарасовуючи ввесь завулок, пронизуючи ранішнє повітря дикими зойками безмежного жаху...

Офіцир спустив свою півсотню, як хортів із припони, на юрбу і хорти кинулися тепер уже з прикладами, і почали тріщати черепи, спини, ноги, руки...

Всього пятнадцять хвилин пізніше, населення всіх двадцятьох бараків, вишикуване в стрункі лави по чотири поспіль, посунуло мовчазне, понуре, в широко розчинену браму, на роботу, забуваючи тепер навіть підстрибувати босими ногами по снігу.

При виході з брами зупиняються команданти бараків і страшенно поспішаючи, молотять ломаками по головах і плечах переможених.

Не чіпають вони тільки тих, що простягнулися непорушні, на втоптаному снігу, та ще тих, що звиваються на майдані в корчах, із поперебиваними ногами, руками, з порозбиваними до беззтями головами.

Непорушних було тільки сім, а помолочених прикладами, „тимчасово непрацездатних“, — пять чи шість десятків.

Твердили ми поміж собою тоді ввечорі, що багато більше лягло було б трупами, коли б не складалася вартова півсотня на три четверті з Румунів, — вони, мовляв, усі стріляли вгору.

Мені того дня дісталася тільки синьо-

кривава ґуля на потилиці, з довгим слідом здовж спини, від ломаки на брамі.

Коли пригнали нас з роботи на обід, майдан у таборі був вже випрятаний і нам доводилося тільки з німим одчаєм обминати незасипані ще новим снігом, червоно-чорні калюжі крови на місці, де непорушно лягли жертви нашого „повстання“...

Генерал того дня таки приїхав, але не до нас, а на вартівню, — і довго та сердито щось балакав. Мабуть лаяв вартівників за їхню жорстокість супроти нас, бо з того дня поводилися з нами більш „оглядно“, били рідше. Однак по суті, життя наше після того ані трішечки не змінилося, тільки з усіх чотирьох кінців табору здовж дротів, викопали Мадяри нашими руками окопи і навперехрестя поставили чотири кулемети, звернені цівками на табор з постійною, коло них, вартою.

— — — — — — — — — — —

Ввесь цей стихійний вибух дуже нагадує мені гапонівщину — з тою тільки ріжницею, що не стояв на чолі його якийсь спритний і вюнкий тип, але вела всіх збірна розпука замучених людей.

І нічого ми не досягли, коли навіть не погіршили умов свого життя, бо барачні команданти, що вже почали були зживатися з нами, стали суворіші і хоч менше били, то за те сипалися на наші голови дисциплінарні кари за найдрібніші провини, та ще пильніше стали доглядати, щоб хто не втік.

Я зустрівся з Русіновим того самого вечора.

— Ну як, вам не дісталося ранком?

Ні, йому нічого не дісталося. Він приглянувшися як слід до того, що творилося, відразу зміркував поганий кінець і весь час тримався так, щоб не підлізти ні під кулю, ні під приклад.

— Тільки боки трохи намняли, як розбігалися... А знаєте, була якась чарівна краса у тій картині, коли сім тисяч навколішках затягли: „Да святиться імя Твоє...“! А паніка... на це варта було подивитися!..

Я плюнув перед моїм „другом“ і навіть не розтер...

Проте, він не образився. І налазив до мене потрохи й далі.

Дядюшки Смірнова я не добачаю. Якщо зустріну його, обминаю як чужого, а підстаршини пограничники перед самим „повстанням“, втікли втрьох. Вони весь час намагалися відновити зі мною зносини і не наважуючись заговорити самі, підсилали посередників. Вони конечно старалися переконати мене і виправдати, що їм тоді „не пощастило“ залишитися на роботі вночі, — але я відчував, що брешуть хлопці: здрефили... І я тримався від них весь час здалека.

Вони таки втікли. Але через місяць прибули назад до табору, ще й обвинувачені у справі якоїсь десь крадіжі харчів із льоху, з поламанням замків, та ще в справі... знасилування якоїсь жінки. Побули вони в Гаймашкері недовго, потім кудись їх повезли.

У мене нема тепер нікого близького, з Дмитром Русіновим, зустрічаюсь поневолі, як з цікавим типом московського зґанґреновано-го інтеліґента, а ближче живу хіба з одним тільки Ільком Симонієм. Ми з ним обробляємо тихцем табачниці на спілку.

А взагалі життя — холодне, голодне і щодалі — безрадісніше.

Приїхала князівна.

І раптом, десь у половині грудня, незвично забігало таборове начальство, заметушилося. Поміж нами пронеслись найнеймовірніші чутки:

— Тимчасове замирення...

— Мир... Справжній мир!

— Додому відпускатимуть...

— А як відпускатимуть, то спершу старші роки...

— Усіх! Усіх відпустять...

— Ніякого миру, але відпустять. Понабивають тільки кожному печатки на шкіру, щоб у друге на війну не йшов, бо як піймають — на місці розстріл... Обміняють на штемпльованих їхніх...

— Прийдуть наші ґенерали та обдивляться по таборі...

— Ті, що повтікали, самому цареві на доклад ставали і все як є, доложили.

На роботу посилають не всіх. Десь узявся десяток голярів-Мадяр із машинками й бритвами, — вони стрижуть, голять, відмолоджують понурі голови, що вже місяцями не знали жадної гігієни, кожного дня причепуряють по черзі

бараки. Привезли кілька ваґонів чудових віденських черевиків, останньої моди, блискучих, до шнурования, кілька ваґонів одноманітних, брунатного кольору, одягів: — штанів і гімнастьорок із смугнастенького вельвету, сім тисяч кашкетів, сім тисяч пар білизни; привезли скирту свіжої соломи на, сінники...

Десь на території наших робіт наспіх влаштовують лазню, після голярів миють, парять нашого брата, аж гай гуде...

І за якийсь тиждень — хтоб пізнав гаймашкерський табор?

В день приїзду якоїсь руської князівни з царського двору, окруженої цілою низкою австрійських, німецьких і мадярських генералів, якихось генералів невтральних країн і червонохресних сестричок, вишикували в таборі сім тисяч таких чистеньких, таких вимитих молодців, у хороших, нових костюмах, у блискучих віденських, шнурованих черевиках, що поглянути — душа радується!

Роздали зранку того дня по пів бохонця (подвійну порцію) чистого кукурудзяного, — вже без брудної, сіруватої домішки, — хліба, наварили повні казани густого варива з каштанового борошна і — прошу вас, руська князівно, — погляньте, як живеться вашим славним боєвикам, у благословенній австро-угорській державі!

Вона, пишна руська князівна, з усім почотом, пройшлася повз наші ряди — висока, худенька, ще молода дівчина, в скромному шовковому вбранні, з червоним хрестиком на гру-

дях і на білій хустинці на голові. Вона обдивила услужливо показану сьогоднішню порцію хліба, її підвели до одного казана й дали при ній якомусь невтральному генералові на язик попробувати сьогоднішнього нашого обіду, а він незнайко, поцмокав і похвалив. Опісля дали ще заглянути у чисто виметені бараки, з новими сінниками, що понадималися горами і всім тим, дуже зворушили наївну гостю...

Вона стала посередині багатотисячної маси полонених, вишикуваних струнко і непорушно, і виголосила до нас промову, якось не вимовляючи звуків „р“ та „л“:

— Ну что ж, бґатци, я віжу, вам тут непгохо жівйотся... Вот, пошлет Господь, скоґо окончітся война і ви веґнетесь бґагопоґучно на ґодіну, потеґпіте, а ми о вас, догогіє пгененние бґатья, помогімся еще, как могімся і тепеґь на вашей доґоґой ґодіне. Ми вас не забудем... Досвіданія!..

Зробила рукою якийсь невиразний жест і попливла, оточена генералами й червонохресними сестричками.

Треба було кричати „ура!“, але гукнули не всі, по-дурному, не влад.

Хтось попхався був до князівни зі вчорашньою порцією хліба, малою, як курячий пуп і гливкою та сірою, як земля; хтось наважився був щось гукнути про знущання, — але тих несмирних зацитькали, зупинили, заздалегідь начальством привчені та попереджені, годовані запроданці-товмачі, старшина бараків та їхні прихильники...

На тому й скінчилося наше святонько...

А скарг про знущання, мадярське начальство, таки видно, боялося, бо за день перед приїздом, десь забрало з табору і оберляйтенанта Беньку, і найлютіших, найважчих на руку дозорців робіт, а навіть декого з яничар-наганячів, а між ними й унтера Богданова.

Вернулися вони до Гаймашкеру десь через тиждень.

А тут, не встигла ще мабуть, князівна і в поїзд сісти, в поворотну на „годіну" дорогу, як від нас відібрали — і костюми, і пишні черевики, і кашкети, і білизну, — і роздали назад усім, відібране перед приїздом князівської контролі, наше лахміття...

Не повторювали вже й лазні.

Не забрали тільки свіжої соломи зі старих сінників, та вже ніяк не могли привернути пострижених та поголених кучм на головах і обличчях „плененних братьев"...

Але кучми незабаром повирастають знову і знову позлипаються в кубла, де кишітимуть необмежені в правах постійні мешканці — міріяди вошей...

І поплили знову безнадійно-нудні, безмежно тяжкі дні й місяці голоду, каторжної праці і ні трохи не полекшеного знущання дужих над кволими...

А князівна таки не забула нас.

Через місяць після її одвідин, вона прислала два чи три ваґони... Житій Святих, євангелій, молитовників і хрестиків та іконок, — для своїх православних „пгененних бгатів"...

Все це було б милим подарунком, якщо б ми саме тоді... не вмирали з голоду. Нам хліба — хліба було треба! То ж й краю не було огірченню полонених і обуренню — може й безпідставному. Бо руська князівна бачила нас чейже, — ситих та одягнених...

На сільську роботу.

Єдине, що змінилося в нашому житті після тої глупенької князівни, — це те, що нарешті, нам дозволили листуватися з далекою ріднею. Та й то ще невідомо, чи був це наслідок приїзду князівни, — бо дозвіл листуватися прийшов десь аж через місяць після відвідин, — чи в нашій масі знову нагромадилося стільки запального матеріялу, що треба було відчинити якийсь вентиль, а нового кровопускання, може і саме таборове начальство не хотіло.

Роздали всім блянки листівок, спеціяльних листівок для листування полонених, — про хемічні олівці ми подбали вже самі, за допомогою мадярських вартових — і першого вже тижня, повезли з табору на почту, повний віз тих листівок. Всі вони були страшенно однакового змісту: „Поможіть... пришліть харчів...

Місяць пізніше, коли вже в повітрі пахло близькою весною, одержав я першого пакунка з далекого Канева, а в пакунку — цукор і ціла сотня коржиків... Пухнатих, добре підпечених, із справжнього пшеничного борошна, смачних коржиків.

Тієї ночі я не спав. І то не тільки тому, що всю ніч голова була обтяжена складними підрахунками, на який це час стане цього спасенного їстива, якщо б наприклад, споживати щодня по два, ну по три від біди, а в крайньому разі — по три з половиною коржики, ні з ким не ділячись, покладаючись і на те, що не вкрадуть... І не тільки тому не спалося, що треба було докладно вирахувати, чи вистарчить дотягти до весни, а й тому, що треба було моє добро, варте життя людського, пильно стерегти.

Довго примощую торбу з коржиками під головою, — але виходить небезпечно... Підкладу з черги під спину — бачу, як блищать голодним вогнем очі найближчих сусід у бараці; вони цілу ніч очей теж не замкнуть і нехай тільки я засну — попрощаюся зі своєю надією...

Коли починає голову втомляти аритметика і гостра, до пекучого болю гостра турбота за таке дороге майно, розтрушую коржики в торбі так, щоб не дуже гнітили, вкладаю на сінник і налягаю животом — так уже не витягнуть!

За ніч відбиваю кілька атак, показуючи, що не сплю саме в той мент, коли два фосфоричних вогників наближаються і чиясь рука починає намацувати узголівя мого ліжка. Рвучко тоді повертаюся, голосно кашляю, і — напад відбито.

А на ранок ще більша траґедія: де приховати, кому доручити збереження торби з життедайними коржиками? Довелося класти шинелю наопашки, торбу з коржиками — через плечі

і так з роботи на роботу тягатися з нею, як із писанкою.

Моїх найближчих друзів я почастував не дуже щедро. Ніяк рука не підводилася дати більше, як по одному, — мовляв, ось попробуйте, які смачні коржики. А потім прийшлось через низку днів зменшувати собі призначену порцію, щоби виповнити прогалину роздарованих коржиків... Це було здається, найраціональніше використовування дорогого пакунку — привіту від дорогої, далекої матері.

Тут може вперше в житті відчулося, як жорстокою й черствою може стати людина, пройшовши етапи від Дебрецену, через ганебний стовп, аж сюди до Гаймашкеру. Говорю це до того, що навіть Ілля Симонія одержав від мене „попробувати", тільки одного коржика...

І тисячі оправдань вишукував я для самого себе, — отже: мати ж пекла, десь думала про мене, про моє життя, про моє тут поневіряння і т. д. і т. д.

І ще: ті щасливці, що так само одержали перші пакунки з далекого дому і не встерегли їх ночами, на ранок божеволіли, два чи три в нашому бараці повісились...

— — — — — — — — — — —

А весна йде непереможною ходою. Ось уже сонце навіть нагріває за день бараки, запашна солома у сінниках гріє знизу, і вже не треба десятки разів вибігати вночі до лятрин, де по-старому, ночами працюють нещасні Серби.

Їх, Сербів, не пустять на сільські роботи, бо Мадяри не знають милосердя до цих „винуватців війни", почавши від найдрібнішого, мершавого „цурека" а на таборовім комендантї скінчивши.

А про те, що з нашого табору будуть пускати на сільську роботу, ми вже маємо певні відомости. По всіх бараках починають складати списки охочих, а старшина бараків — наші „унтери", набирають у звязку з цим, великого авторітету. Перед ними тупцяють, плазують, молять, благають, бо виявляється, що охочі вихопитися на сільську роботу, з цього пекла — всі.

І вслід за тим, коло старшини бараків створюється атмосфера протекціонізму, підкупу, підлабузництва.

Ні Русінов, ні я, милостині у свого коменданта бараку не просимо: Русінов тому, що найменшого поняття про сільську роботу не має і непевний, чи він на цій роботі „згодиться", а я тому, що мені взагалі, як утікачеві, відрізано шляхи куди б там не було, а ще й тому, що ненавиджу коменданта бараку Богданова, лютою ненавистю. Він же ж весь час, був найбільш жорстоким наганячем, він убив молодого хлопця за крадіж пайки хліба, а при тому сам був злодієм, що вкрав у мене саме такі три пайки.

Підчас праці у своїй конторці, я безнастанно звертаю всі розмови на сільські роботи, але на моє здивування, ні Іллюша Симонія, ні палітурник Фйодоров із підприємства Ситіна

в Москві, сільськими роботами не цікавляться. Іллюша, крім фотографії, нічого в світі робити не знає, а Ваня Фйодоров до села ставиться взагалі згірдливо.

Тоді, зваживши, що робота в нашій конторці без мене не розвалиться, я знову використовую безмежну доброту ляйтенанта Дітріхса, — хоч як мені це не прикро, бо вже двічі робив він для мене аж надто багато, — і прошу його допомогти мені видістатися на село.

Він довго дивиться на мене своїми розумними очима, він може шанує в мені мою гарячу сміливість, він може, в цей час змірковує, що з села цей юнак (цебто я) таки „дасть дьору", втіче, вернеться до себе на батьківщину, буде з того щасливий і на один нікчемний, мікроскопічний атом, стане в цьому божевільному світі менше страждань... А душа ляйтенанта не хоче людських страждань, — і він дає мені свою згоду...

Це було на початку березня 1916 року. Впродовж місяця вже товчаться розмови про сільську роботу, гудуть надіями бараки, метушаться, таємниче радяться команданти бараків, складаючи і перескладуючи списки...

Коби вже скоріше...

На початку квітня виявляється, що всі списки, складені старшиною бараків — зайвий труд, що зі всього гаймашкерського табору посилають на ріжні роботи поза табором, — м. ін. і на село, — всього кількасот чоловіка...

Мої надії на ляйтенанта Дітріхса здійснюються. Списки тепер складають самі Мадяри

— команданти бараків. Дітріхсове слово для такого командanта, мабуть закон і призначених на роботи хутко виряджають.

В гурт тринадцятьох, попри мене, — несподівано для самого себе, попадає ще й Дмитро Русінов. Крім нас двох — решта всі, хліборобиселяни, переважно з Таврії.

За добу нас привозять до села Дуначебу, у найбільш на південь висуненому закутку Угорщини, де Угорщина, межує з колишньою Сербією, тепер дуже потріпаною і сплюндрованою країною, до того Дуначебу, де повз саме село „тихо, тихо Дунай воду несе".

До Дуначебу, від останньої залізничої стації Паланки, — кільометрів 16—18, хорошого, брукованого шляху. Цю відстань ми проїздимо на селянських підводах; баскі, як вихор коні, добре ковані й мальовані вози, — і ми добиваємося до Дуначебу за якісь півтори години.

Уже добре зеленіє озимина, парує свіжозораний угорський суглинковий чорнозем, на полях працює багато народу. Самі жінки й дівчата, а коли й побачиш мущин, то — або в три погибелі зігнуті діди, або підлітки, хлопчаки. Худоба скрізь добре вигодована, гладка.

В Дуначебі (це звичайнісеньке собі село) — бруковані вулиці, а по боках вимощені каменем канави для дощевої води. Здовж рядів звичайних селянських хат, — дуже веселих на вигляд, бо завжди сніжнобілих, — тягнуться камяні й цегляні пішоходи. У Дуначебі, посеред села стоїть двоповерховий камяний будинок, в чудовому садку з культурними квітни-

ками; будинок білий як сніг від низу до даху, — це нотаріяльна управа.

Селом управляє державний урядовець — нотар, і в його руках находиться керівництво всіма ділянками громадського, адміністративного, юридичного порядку. Гер нотар — тут усе: і війт, і становий, і суддя, і дорадник у всіх сімейних справах. Тільки релігією керує в селі католицький священик, „патер", — праворуч від нотаріяту вмістилась висока, ґотична кірха, а коло неї, в не менш чудовому садочку, покої самого патера.

У нотаріяльному управлінні зустрічає нас громадський секретар, шваб[1]) Йосиф Деннерт, — низенький, років під сорок, чоловічок. У нього добродушне, писарське обличчя з масою зморщок попід очима, він дбайливо виголений, він у вбогенькому, але чистому вбранні. Це він складав вимогу на тринадцятьох полонених, бо бракує в селі мужеської робочої сили і це він має нас поділити між господарствами.

З нашого гуртк, аніхто не знає по-німецькому зліпити жадної фрази. Дмитро Русінов уміє тільки „шкільні" слова, і переговори з Йозефом Деннертом веду я, глибоко певний, що коли він і десяту частину моєї „німецької" мови зрозуміє, то й те буде добре.

А я вже добре привчився шанувати мову ляйтенанта-інженіра Дітріхса й використовував

---

[1]) Швабами звуться австрійські Німці, пороскидані селищами по Угорщині. — Прим. автора.

у Гаймашкері всяку нагоду, щоб хоч трохи привчитися цією мовою орудувати.

Тоді Деннерт виявляє велику радість, що „має з ким обмінятися думками", переказує через мене кілька нескладних розпоряджень членам нашого гурту, складає виказ — кого, куди призначити і дійшовши до мене, хитає затурбовано головою.

Виявляється, що на жаль, тринадцятий робітник (цебто я) уже зайвий: те господарство, що його потребувало, несподівано дістало робітника;— вернувся господар, звільнений, після поранення, з війська. Це господарство тепер відмовляється від полоненого, — каже Деннерт — ви, гер Олексі, з професії — фотограф, з роботою селянською, напевно не обізнані зовсім"...

— Е, ні...

Але Деннерт не дає мені заперечити. Він похапцем закінчує свою думку:

— ...І я візьму вас до себе. Господарство у мене невеличке, худоби немає, і вам буде непогано. Добре?

— Добре. Дякую.

У Йозефа Деннерта чотирі сини: Йоня, Йозя, Ганс і Макс, а незабаром, — уже при мені, — народиться ще й Карло. Це все симпатичні смотрики — від 3 до 8 років і з першого дня, вони не відходять від мене ні на крок.

Вони страшенно цікавляться моєю мовою, а я не менше їхньою.

І наперед, не вмовляючись, а якось так,

самочинно, ми беремося взаїмно навчати себе української й німецької мови.

Мої хлопці, а за ними й їхні батьки, довго не можуть нічого второпати, що це таке ота Україна, вони знають тільки „русіш", батько чув, що є ще „кляйн-русіш" (малороси), і мені шматується серце, що я ще не вмію їхньою мовою, як слід оповісти, що „кляйн русіш" — це знущання над моїм добрим і працьовитим 30-міліонним народом, що вже ось триста років і т. д. і т. д.

Пізніше, вивчившися від цих цуцвірків непогано по їхньому розмовляти, я розповім цьому доброму німецькому батькові й хорошій людині Йозефові Деннертові з Дуначебу, багато із історії свого народу, розповім про гніт великодержавного російського імперіялізму над моїм краєм, про придушення культури цього краю і т. д. і т. д.

Тоді Йозеф Деннерт іще ласкавіший буде до мене і ще більше визнаватиме мане не тільки за свого наймита, а й за людину, що думає і терпить...

Коли Деннерт, поділивши й роздавши дванадцятьох моїх товаришів по господарствах, привів мене до себе, то дуже гостинно попросив сьогодні нічого не робити, а відпочити з дороги у призначеній для мене окремій кімнаті, в кінці його довгого будинку, з вікном на вулицю (а попід вікном, просто на вулиці, густі, кучеряві волоські горіхи з пахучим листям). А що робити мені з ранку, — побачимо... Його жінці, високій і худій „фрау", кон-

че захотілося почастувати мене, „руського“, чаєм.

Діставши на те мою згоду, вона заходилася коло кухні й вовтузилася щось із годину. А потім прибігли всі чотири сини й просили дати, як що я маю, якусь посудину на готовий чай. У моєму казанку вони принесли мені від мами, на самому споді, якоїсь густої, чорної патоки, що страшенно принадно пахнула чаєм...

Я не хотів ніяк виявити себе нечемним, але проте, не міг не зайтися веселим реготом. Я пояснив дітям, що сподівався дістати чаю повний казанок, що наш брат випиває часом і більше чаю відразу.

Тоді покотилися по підлозі, з буйних веселощів, Деннертові нащадки, і насміявшися досхочу, наглядно показували мені, що мене чекає отакий живіт! Згодом потягли мене гуртом до матері.

Тут довелося мені, вперше в житті, дати зразкову лекцію німецькій господині, про те, як варять чай. За десять хвилин скипів казанок окропу, мені дали кілька грудочок цукру і я тут таки продемонстрував, як і скільки того чаю у нас пють...

Перший день пройшов весело і навіть радісно — десь така далека-далека, примарна гаймашкерска каторга танула в туманах забуття, не хотілося про неї згадувати, ятрити болючі ще рани.

У Йозефа Деннерта хазяйства — як той кіт наплакав. На городі, коло будинку, грядка

хмелю, кілька років підряд культивованого, — і тепер конче треба його викорчувати й насадити кукурудзи, бо мущини на війні і на пиво катастрофічно впали ціни...

В нього край села, пів гектара левади, вже зораної, де теж треба посадити кукурудзу, а поруч — чималенька смуга доброго виноградника. На подвірі — качка з селезнем та кілька родин кріликів. Уздовж вікон, знадвору — квітник, що його треба щоранку поливати, набираючи воду тут таки, на подвірі з артезіянської криниці. Та ще треба щоранку пильно замітати пішоход — від нашої брами до хати сусіда — нотаревого помічника, що то в нього така струнка, гарна і така лагідна, привітна жінка...

Оце й усе. Занадто мало роботи на довгий весняний, а потім і літній день; годують мене, як члена своєї родини і я почуваю себе зовсім не погано. Дістаю щотижня від господаря дві корони платні, вчуся німецької мови, добувши грубезного сербсько-німецького словника, а найбільше використовуючи як вчителів усіх чотирьох цуцвірків.

Супроти них і я не остаю довжним. Незабаром вони бігають з юрбою сільської дітвори по вулиці і страшенно захоплено, голосно деклямують добре від мене вивчене:

Сорока ворона
на припічку сиділа,
дітям кашку варила... і т. д.

Те все на велику заздрість іншій дітворі, що не має в себе такого „ґефанґена“ (полоненого).

Моїм приятелям із Гаймашкеру живеться трохи гірше, бо важча коло господарства праця, і тієї праці більше, — але ніхто з них, крім Русінова, на долю не нарікає.

Коли ми неділями сходимося гуртом, щоб побалакати між собою, як земляки, своєю мовою, та щоб поділитися враженнями про способи та умови господарювання Мадярів та Швабів, — виявляється, що мої земляки-хлібороби багато дечого навчаються у тутешніх господарів. А найбільше мабуть, навчаються пильности, працьовитости.

І Шваб, і Мадяр, і Словенець, і Серб (у Дуначебі є населення всіх цих націй), — встають до роботи дуже рано, ще далеко до схід сонця, а вертаються з поля тільки пізно вночі.

Оце можливо, і не до вподоби Дмитрові Русінову. Але він каже, що лякає його не робота, а те, що господиня чіпляється, картає його за всяку дрібницю, з харчуванням не дотримується якогось порядку; то знов годує найвишуканішими стравами; то раптом махне рукою й тримає напівголодного...

Ми блукаємо з Русіновом у неділю, запашними лугами здовж Дунаю.

Який той Дунай подібний до Дніпра! Ті самі луги, очерети, верби й лози по цей бік, і хвилясті гори по той бік, у межах сербського вже королівства. З його, Русінова, скарг на свою господиню мені відразу зрозуміло стає, в чому тут справа...

Дмитро Русінов, не подібний до інших інтеліґентів із полонених. Він високий, кремез-

ний дядя, з приємною усмішкою, що завжди відслонює два ряди великих, білих зубів і чарує собою, хоча у нього й рудувата, гостра борідка й рудуваті інтеліґентські вусики. Такий дядя має всі дані подобатися жінкам — та ще коли у тих жінок чоловіки вже майже рік, як на фронті, в полоні, або полягли головами, десь у карпатських горах, чи на пухких галицьких долинах...

А коли якось у вечорі приходять до мене, як до товмача, всі вони троє — Русінов, його господиня й жандарм, якому вона поскаржилася на начебто ледарство її полоненного, — мої підозріння підтверджуються.

Вона молода, дебела Мадярка і вона, помітно закохана у Русінову.

На розмові з жандармом, я усіма способами обороняю Русінова, а наступної неділі, коли, викупавшися в тихих дунайських водах, ми гріємося з ним на беріжку під благодатним угорським сонцем, — викладаю Русінову свій особистий погляд на його господиню й на нервове ставлення її до нього.

Його це неймовірно дивує, він не хоче й думки такої припустити, а я, роздратований цією двадцятипятилітною дитиною, кидаю йому в вічі образливо:

— Знаєте, ви Дмитрику, просто йолоп...

Він не ображається. І надалі він лишається у відносинах із своєю господинею по старому, й доводить до того, що вона відмовляється від нього, не зважаючи на найгарячішу пору літньої роботи.

Тоді за допомогою жандарма, влаштовуємо обмін: Русінов Дмитро переходить до іншого господаря, а до його господині (чоловіка її вбито ще на самому початку війни) стає хтось інший із нашого гурту і цей інший, відразу попадає вередливій молодиці в тон, а згодом, обоє вінчаються.

Чимало їх, наших поневолених, позалишалося таким чином за господарів коло таких молодиць назавжди, вже й по закінченню війни.

У мене з моїм господарем за все літо було всього кілька дрібних сутичок і всі кінчались дружньою злагодою.

Перша була така:

Щоранку здосвіта, коли замітаю довгою мітлою свою частину пішоходу, виходить замітати й свою частину, сусідка — струнка, гарна, лагідна й привітна дружина нотаревого помічника, безпосереднього начальства мого господаря. Вона в легенькому ранішному вбранні, що так не гармонізує з довжелезною мітлою у її ніжних, пухких руках. У неї гора чудового, конопляного волосся під прозорим серпанком, а вітер бавиться, вигравае тим серпанком, дратуючи мою молодість... Вона, моя сусідка, здалека робить такий принадний рух рукою й голосно вимовляє:

— Сервус! (Привіт!).

— Сервус! — відповідаю якнайніжніше, і мітла в моїх руках починає неймовірно страждати.

— Куди це я попала? Чого це мною так буйно, так рвучко мотають? — могла би по-

думати сердешна мітла, коли б взагалі могла думати...

Зустрічаючи мою сусідку десь удень, під руки з її опецькуватим, здається, вже трохи лисим і з порядним животиком, Мадяром — мужем, я на легенький кивок чарівної голівки й ніжне „сервус“, відповідаю тим самим буйним, рвучким, задирикуватим:

— Сервус!

І міряю, з голови до ніг, цього опецькуватого лантуха з посоловілими, завжди сонними очима на безбарвному, безкровому обличчі, що ростом дістає ввесь їй, „стрункій і т. д.“ — тільки до плечей...

Мадяр скаржиться моєму господареві, а той береться читати мені лєкцію...

— Бачите, гер Олексі, „сервус“ — це дружній, приятельський привіт. І коли дама ласкаво ним вітається з вами, вам треба чемно відповідати щось інше, бо не друг же, не приятель ви їй, ну, відповідайте щось — чи „моє поважання“, чи „добрийдень“, чи ще щось таке...

Я голосно регочу Йозефові Деннертові в його ображене й дуже заклопотане начальственую скаргою, обличчя й делікатно кажу, що цього ніколи не зрозумію. Я людина доросла, і нехай пан помічник нотаря обминає мене, коли не хоче чути мого дружнього вітання з його дружиною, вітання, здається мені, зовсім не приємного їй, бо чейже, вона ж так привітно відповідає...

А коли ношу з подвіря нотаріяту, з великого цементового басену, — де збирається до-

щову воду для потреб усього села, — повні, великі відра на прання білизни своїй господині, проходжу повз вікна моєї приятельки і вирішую, на зло антипатичному Мадяру, „увіковічнити“ мою теплу симпатію до його привітної дружини й записую ввечорі до щоденника:

А звуки роялю, мов хвильки сріблясті,
пливли-випливали з вікна:
чи ночі минулої славили щастя,
чи сяйво грядущого дня?

Невольник з вагою на раменах
в задумі пройшов повз вікно;
йому, в його долі, в клопотах буденних,
не снились ті звуки давно.

Хотівби постоять, прислухатись ближче,
та гнала неволя кудись;
і мусів іти, та зігнувся ще нижче,
щоб, часом, не вгледів хто сліз...

Вона їх піймала... Спинилися руки,
порвався мельодій разок;
розсипались перли, і зникли десь звуки,
як феї прекрасні з казок.

І довго ту зігнуту постать слідила, —
в очах засвітилась печаль;
аж поклики мужа її сполошили —
а потім, — заплакав рояль...

Друга, серіозніша сутичка трапилась з моїм господарем десь отак у липні, знову майже на такому самому ґрунті. І тут замішане було його начальство; а третя й перед остання, прикріша за попередні — вже геть пізніше, під осінь, напередодні знаменної для мене події, що взагалі

круто змінила моє положення в неволі, але про все це — пізніше.

Тепер кілька слів про село, про угорське село, заселене Мадярами, Швабами, Словенцями й Сербами одночасно.

Жило воно влітку 1916 р., як і всякий закуток земної кулі, розворушений війною і втягнутий у війну, єдиними надіями та сподіваннями,: ось-ось скоро закінчиться війна, повернуться додому робочі руки і попливе тихе, мирне й повноцінне життя багатого закутку, багатої, родющої угорської землі...

Державна мова тут — угорська, пануюча нація — Мадяри, але переважна частина населення — Шваби. Мадяри тримаються звисока зі Швабами, Шваби — зі Словенцями, а всі разом — із невеличким числом сербського населення на селі. Серби й тут найбільш упосліджена нація, і за велике диво треба вважати, що серед сільських поліцаїв є один старенький, сивий уже, добре підтоптаний Серб.

Сербську мову я опановую (словник) швидко, а старий Серб-поліцай не пропускає жадної нагоди, щоб поговорити зі мною наодинці десь, злодійкувато озираючись на всі боки. Він скаржиться на тяжку долю Сербів під Мадяром, великі надії покладає (тут голос йому завжди доходить до ледве чутного шепотіння) на те, що руський цар розторощить тих клятих Мадяр і, значить — їхньому братові буде лекше...

Продовж літа падають на село три чи чотири додаткові мобілізації: беруть надто вже старі роки, беруть зелену молодь, під кінець

літа забирають уже й сімнацятилітних хлопчаків.

Усякі накази влади оголошують тут населенню своєрідним, мабуть іще предковічним способом. Ранком чи ввечорі, з нотаріяльної управи виходить старий-старий — ще мабуть з часів угорського повстання, — ветеран-інвалід, з величезним барабаном через плече, поважно, гордо ступає, стає на перехресті вулиць, пять хвилин підряд соковито, зі смаком, голосно барабанить, задравши в гору голову, з підведеними під лоба очима.

Тоді — де б і коло якої роботи не находився громадянин чи громадянка Дуначебу, вони кидають все, і печене й варене, вилітають за ворота чи браму і пильно, сторожко слухають.

Закінчивши барабанний вступ закрученим „др-р-р-р...", ветеран набирає повні легені повітря і звучним, добре вишколеним голосом, гукає, зупиняючись після кожного слова:

— Громадяни... слухайте... завтра... вранці... ґемайндегауз (нотаріяльна управа)... приймає... торішній... хміль... по...

Або:

— Слухайте... громадяни... сьогодні... опівдні... всі... чоловічого... роду... громадяни... по 17... і 52... років... на... вербунок...

Таке розпорядження заміняє собою всі накази, оповістки, запрошення.

Живе населення в межах суворо визначених норм: усі лишки харчових продуктів давно відібрано для армії, кожна теличка, підсвинок,

гуска, курка — зареєстровані в нотаріяльній управі.

Щоранку їздить по селі закритий фургон і запитує по хатах, чи не згинула кому за минулу ніч яка жива тварина. Тоді господар мусить передати фургонщикові падлину — однаково, чи це дохле курча, чи теличка, — бо тільки після такого наочного доказу, відписують з господаревого рахунку здохлу тварину, про що видають йому величезну посвідку з актом.

Різати дріб чи худобу для власних потреб, можна тільки на спеціяльний дозвіл.

Мясо населення їсть двічі на тиждень, але цей закон легко обійти.

Мій господар наприклад, докопався у харчевих, воєнних приписах до якоїсь примітки про те, що голубів за домашню птицю не вважається, в реєстр не береться, отже значить — їсти зупу з голубенятами можна хоч і щодня. В нього велика голубятня і так ми й робимо.

В жнива приїхали державні косарки, викосили величезні дунавебські лани буйної, золотої пшениці, населення позвозило все це на одно місце в полі у величезні копиці, вслід за цим, зявилися машинові молотілки, вимолотили, — люди понасипали тисячі мішків добірного зерна, навантажили на пароплава, — і повезли все це Дунаєм, „для потреб армії".

Населенню залишено рівно стільки, скільки мало вистарчити до майбутнього врожаю, вирахувавши якнайдокладніше склад родин господарів та оставляючи невеличку надвижку на свята, на можливі хрестини, тощо.

І все це — блискавково швидко, астрономічно точно, без скарг, непорозумінь, без черг. І всю цю величезну статистику, підрахунки, викази, — провадить апарат нотаріяльної управи, що складається... з одного мого господаря, Йозефа Деннерта.

Правда, не минало й тут без політики „найбільшого упривілєювання, зловживань, хабарців, що інколи на моїх очах, діставались нотаріяльному секретареві, у формі мішечка картоплі, кошика овочів, торбинки зерна „для голубятні..."

І одного разу, коли симпатичний Йозеф Деннерт, читаючи будапештенську ґазету „Пешті-Хірляп", надибав там, курсивем надруковане слово „казнокрад", (в повідомленні про якусь чергову панаму в російських міністерствах), непояснене від редакції, і коли прибіг до мене та просив розяснити йому значіння того загадочного слова, — мене дуже кортіло сказати:

— Казнокрад — це трохи, знаєте, пригадує самого Йозефа Деннерта, коли він за невеличкого хабарчика, обдурює, тобто, обкрадає державну касу...

Однак не хотілося ображати хорошу людину, і я не навів цього прикладу, але значіння слова „казнодрад" сільському секретареві Йозефові Деннертові розяснив досконало.

А тепер ще дещо з побуту угорського села.

Літніми запашними вечорами, так само, як у нас, на Україні, гремить тут вулиця веселим

гомоном молоді; до ранішньої зорі лунають співи дівчат, але співи все якісь тужливі, сумовиті й не такі безмежно хвилясті, не такі мельодійні, як в українському селі.

Неділями, після Служби Божої, все мужеське населення — діди й хлопчаки — просиджує цілі дні в „біргалах“ (пивнушках), випиваючи за день пляшку, чи два-три кухлі пива.

І ще маленька подробиця: на якій би роботі не був Мадяр зранку, а коли почує, що годинник із кірхи відбиває восьму, він миттю кидає все, витягає шматок густо наперченого червоною паприкою сала та окраєць пшеничного хліба, — і снідає. З цим доходить часто до куріозів: захоплений восьмою годиною ранку десь серед довгої й глибокої баюри на возі, Мадяр всерівно спиняє воли й починає сніданок, дарма, що за цей час колеса можуть позагрузати в баюрі до самого коша...

Те саме з обідом, вечерою...

А взагалі — народ працьовитий, точний, але неймовірно гарячий і в розпаленому стані — лютий... куди там Іллюші Симонії!

На другий тиждень нашого життя в Дуначебі я несподівано одержую з почти на свою адресу величезний пакунок літератури.

Це — повний комплєт тижневого українського журналу: „Вісник Союзу Визволення України“ з Відня та пачка львівських ґазет: „Діло́“ — галичани так і вимовляють „Діло́“, „Громадський Голос“ та інші.

„Чи знайоме Вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною краї-

ною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині? Чи відомий Вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний, ладен буваєш заплатити роками життя?..."

Це — не я. Це пише великий Михайло Коцюбинський у: „На крилах пісні".

І добре зробили організатори Союзу Визволення України вже напочатку світової війни, коли заснували свою орґанізацію — спочатку у Львові, а коли там, через жорстоку, запеклу боротьбу з Поляками не стало їм чим дихати, — у столиці австро-угорської монархії — Відні.

Вони знали, що, промовляючи рідним словом до тисяч і сотень тисяч українських полонених, — найбільш успішно розбудять у них приспаного національного духа. І пильно взялися до роботи.

Про це — в наступному розділі.

Але як дісталася до мене оця пачка літератури? Звідки найшлася у Відні адреса нікому в світі невідомого хлопця з Канева, гера Олексі, як зве мене Йозеф Деннерт, полоненого Nr. 6987, із гаймашкерського табору?

„Союз Визволення України“ та його „Вісник“.

Егеж, отже звідки у Відні моя адреса?

Я довго ламаю над цим голову, але таки ні до чого не домірковуюся і вже геть-геть пізніше, ця тайна для мене викривається.

Може це буде трохи неспослідовно, але нехай уже я тут скажу, щоб потім до цього не вертатися, чи щоб часом не забути.

„Союз Визволення України“ мав непогані звязки з військовим міністерством австро-угорської монархії, а ці непогані звязки дали йому змогу, тримати у відділі почтової цензури дванадцять своїх довірених, таки із полонених Українців. Їх обовязком було не тільки допомагати військовому міністерству при цензурі листів полонених, а й виловлювати, на підставі змісту листування, свідоміщий національно-український елемент.

Я здавна пишу додому по-українськи, а цього мабуть, було досить, щоб адресу мою з відділу цензури, ретельні наші хлопці передали до Союзу і в наслідок того, я й одержав одного чудового літнього ранку в Дуначебі, таку велику пачку українських газет.

Читаю орґан „Союзу Визволення України“ — щотижневий журнал „Вісник“, на 16, 24, а часом і на 32 сторінки, одним дихом, — впиваюсь ним. Читаю вночі, закінчивши свою денну роботу й вечірнє виглядання крізь вікно на вулицю, де щовечора гуляє з подругою весела, дзвінка нотарева донька, посилаючи в моє вікно тисячі привітних поглядів оксамитних очей, — читаю прокинувшися до схід сонця вранці, читаю вдень, як тільки вихоплю вільну хвилину проміж роботою...

Оте рідне слово, що про нього так соковито висловився М. Коцюбинський, слово, вільне від чадної царської цензури, справляє враження бомби, що вибухає несподівано в зовсім мирній обстановці...

Я знаю, що в царській Росії, в день виповідження війни, закрито останню і єдину газету, видавану українською мовою — „Раду“, я знаю, що націкована Савенковим та Шульґіним із „Кієвляніна“ чорна сотня, громить у Київі, на очах поліції, трохи не єдину українську книгарню на Володимирській вулиці. Знаю, що моє рідне слово, слово міліонів мобілізованих тепер киян, полтавчан, тавричан, жорстоко виганяють з усіх ділянок громадського й політичного життя, душать його, топчуть брудним чоботом осатанілого, великодержавного Москаля...

Я знаю, що за один рядок вільної мови „Вістника“ — там, на царському фронті та й поза фронтом, розстріляли б, розторощили, знищили б, ні на мить не вагаючись.

І пю це рідне, вільне слово, видруковане такими милими відтепер, так званами „латинськими“ черенками, на корпус, на білому-білому папері, що відливає синюватим відтінком,— я пю це слово, ковтаючи від рядка до рядка, від протинка до протинка, — і пянію...

Тут — програма Союзу, що має провадити національно-культурницьку роботу для усвідомлення великих мас полонених земляків моїх, які попадають і попадають під час війни в неволю до центральних держав, має полекшувати долю тих земляків, нещадно боротися з царською чорносотенною Росією, де тільки можна заявляти імям українського народу, що він жив, живе й буде жити, всупереч тиранській волі царській.

Тут — щотижневі відомості про становище на фронтах, і тут одно мене вдаряє: занадто пахне переможними реляціями штабу царської дієвої армії — тільки з другого боку: тут, бачите, скрізь перемагають армії центральних держав.

Але це неважне; мене більше цікавить в журналі великий літературний розділ, де і душа і серце мусять відпочити, напившися пахучого нектару слова, — художнього, правдивого й високо-патріотичного слова моїх галацьких земляків.

Пю я той нектар, упиваюся, але коли надибую рядки майже єдиного в журналі (коли не зважати ще на Б—ка, що зрідка прориваєтся дрібними поезійками) поета Юри Шкрумеляка, такі блискучі рядки, як:

і це в прекрасній і жахливій поезії про бій у Карпатах, — серце стискається почуттям обурення й протесту. Бо хіба дійсно, треба нам аж так одушевлятися австрійським цісарем, робити з нього ідею?... Чому не: За Україну—„ура“?

І далі: я знаю прекрасну галицьку пісню з початків війни, що гуляла по Галичині від хати до хати, з уст до уст, пісню, якій судилося жити в віках:

Чуєш, брате мій,
товаришу мій:
відлітають сірі гуси
в далекий вирій...
та все: кру-кру-кру,
та все: кру-кру-кру —
в чужині умру...

Я знаю, що в цю пісню автор її вклав усю могутню силу страдницького почуття свого нещасного галицького люду, заскоченого між двома вогнями лютою світовою різнею, затиснутого в лебетах подвійного гніту — австрійського й польського; того люду, що в корчах історичних мук мобілізував найкращий цвіт свій — очайдушного, гарячого, молодого січового стрілецтва, тридцять тисяч, яких впливові польські ґенерали намагались знищити вже в перші місяці війни, затикаючи ними найнебезпечніші, смертельні діри на фронтах...

Я знаю, що автор пісні (це ж він автор?) — високої культури людина, глибокий і зворушливий поет і видатний учений — Богдан Лепкий.

Я з пошаною схиляюся перед Богданом Лепким, але у „Віснику“ надибую його, не менше глибокого, цісарсько-королівським патріотизмом надиханого, вірша:

Ціль просто в груди!
Тож звір — не люди!..

„Звір“ — це має бути мій брат, мій дядько, батько, я сам із Наддніпрянської України — тільки тому, що нас погнала сліпа, непереможна, дика сила царської воєнщини в ряди проти брата, дядька, батька, самого Богдана Лепкого з Галичини...

Я не вірю, зворушливий поете Лепкий, щоб Ви писали оті стрічки від серця...

Однак все це, тільки прикрі інтервали, — в загальному, я радію, радію рідною мовою, радію оживленим національним духом, хоч у чорно-жовтих рямцях оцей живий дух.

Своїми радощами, що віднайшов своїх, що маю змогу — хоч за тенденційними реляціями, слідкувати, як проходить війна, що чути про мир тощо, — ділюся очевидно з Русіновом. З того й він радіє не менш за мене, але довго не може, або й не хоче, бестія, зрозуміти моєї втіхи з рідного слова. Для нього це мабуть, дуже чуже й дуже далеке. Вчився ж він своєю мовою, ніхто йому читати мовою його матері, ніколи не боронив...

Тоді гаряче оповідаю йому про відкритий Винниченків лист до руських письменників,

в якому він закликає їх, щоб перестали вживати в своїх писаннях ганебного, обидливого названия: „хахол“, „малорос“. Оповідаю йому дальше, про гидку відповідь „їхнього“ письменника Пипкіна, про гострий виступ проти Винниченкового підлабузнювання (мовляв, не просити, а боротися треба!) сімох Українців—студентів Томського університету, і відкриваю вперше йому очі на національну проблєму в російській тюрмі народів і ми найближчої неділі маємо з ним невичерпану тему для розмов і суперечок.

Спочатку обмінюємося парою анекдотів із цієї галузі; він оповідає, як святий Петро ходив по пеклу грішників визволяти і запитавши в одному казані:

— А кто там сідіт?.. (Святий Петро, безперечно, мусів говорити тільки по-руському),—

...почув у відповідь теж запитання:

— Ась? —

І відразу відказав:

— Вилазь!

А як запитав коло другого казана, то й почув:

— Що?

Відповів, махнувши безнадійно рукою:

— Сіді єщо! (Поки, мовляв, руською мовою не заговориш...).

Я нагадую Русінову про казку Максима Горького, видруковану в перекладі, по всіх українських періодичних виданнях саме напередодні війни, казку про те, як руський патріот із тих, що ото „разумейтє язиди і поко-

ряйтеся, яко с намі Бог", шукав свого обличчя, і як тому патріотові з усіх представників націй, до яких патріот чіплявся, набив морду, довго й солодко перед тим почухавшися, саме Українець...

Перед авторитетами Русінов пасує і незабаром я маю з нього людину, що мабуть вже ніде й ніколи не дозволить собі зневажливо ставитися до українського народу, найголовнішого з тих, що заселають — і він погоджується на те означення — „велику тюрму народів".

Неділями я читаю журнал і ґазети моїм землякам, хліборобам із далекої Таврії. Вони мало звикли до літературної, з галицьким присмаком, інтеліґентської мови, й тому доводиться багато слів і фраз („прецінь", „консеквентно", „чейже", та ще оте сакраментальне „ся": „ся зажурив", „ся напудив") їм розяснювати по-свойому, бо до них це рідне слово доходить туго. Проте, поволі й цей континґент моїх слухачів я зацікавлюю і бачу, як дороге й потрібне, як повітря, стає їм рідне слово. Але й одночасно бачу, як проте, важко розворушити цих, затурканих салдатщиною, справниками, становими та урядниками, дядюшок — на якусь вільну думку.

— Не інакше, як німецькі штучки всі оці ґазети...

А один навіть почав дуже обережно допитувати, з якого ж то я полку...

— — — — — — — — — — —

Уже липень. Саме час, коли найкраще, найзручніше і найбезпечніше тікати.

Я вже майже вговорив Русінова — з ним безпечніше — він такий, що навіть вовка десь у буковинських верховинах зустрівши, скрутить йому голіруч шию; я вже майже заґітував його втікати разом.

А коли Андрій Ж. з редакції „Вісника" прислав мені перші двадцять корон гонорару за видруковані в журналі мої віршики, мої глибокою тугою за рідним краєм та криком волі насичені рядки, мої жагучі, але кволі, бо безсилі, слова протесту проти царату — ці двадцять корон твердо лягли в основу нашого майбутнього подорожнього бюджету.

Андрій Ж... це пресимпатичніша в світі людина.

Уявіть собі дядюшку з Лубень, отак під сорок років, що еміґрував із царської Росії ще з часів революції 1905 року й увесь віддавався українській культурній роботі в Галичині; автора книжки „Кооперація в Галичині", редактора й коректора багатьох українських видань, середню на зріст людину, худеньку, з перґаментно-жовтим, аж сизим, наче хорим, обличчям у зморшках і такими добрими-добрими, лагідними очима та з чарівною, дружньою усмішкою, що ніколи йому не сходить з уст... Усі свої сорок років носить він чорний-чорний, тепер аж блискучий від ношення лацкан, непомірно довгий, трохи йому не до пят, і дуже стоптані, сорок раз за сорок років латані, черевики... Працює він по 16, 18, 20 годин на

добу — так само всі сорок років свого життя, не розгинаючи ніколи спини, зігнутої над редакційним столом, навіть тоді, коли в його кабінеті, трагічний у творчості й надзвичайно життерадісний в житті Василь Стефаник, сипле жмутами свої веселі, безподібні анекдоти, й коли всі навколо падають від реготу...

Оце й буде Андрій Ж... — незмінний редактор і секретар усіх видань, між ними й „Вісника Союзу Визволення України", і неодмінний член цього Союзу. Він, Андрій Ж..., разом із Винниченком та з моїм братом, сидів у Лукіянівській тюрмі в Києві, десь напочатку 1906 року.

Дещо про себе написав він тепер мені в теплому листі, що ним супроводив мій перший гонорар, а про решту — я довідався сам, зустрівши його геть пізніше, вже у Фрайштаті.

Другий член Союзу — Володимир Д... Не довелося мені з ним зустрітися ні разу, а ходить він, як мені переказували, так само в стоптаних черевиках, і працює-працює. Він — як побратим Андрія Ж...

Та ще старий есер, З...; про якого довідуюся, начебто він, діставши напочатку війни мільйон корон субсидії на культурницьку роботу поміж полоненими, видрукував кілька брошурок, кілька проклямацій, що їх розкидали опісля з літаків на руському фронті в коробках цигарок та сірників (друковані на цигарковому папері) — а потім він сам якось на літаку залетів, разом із мільйоном, до Швайцарії, не повер-

таючися вже звідти й пірвавши всякі зносини з Союзом...

Та Скоропис-Йолтуховський — діяч і великий поміщик із Наддніпрянщини та ще один поміщик, так само з Наддніпрянщини, з так само подвійним, химерним прізвищем, що його ніяк не запамятаєш. Цей посварився і вийшов із Союзу десь напочатку 1917 року.

І, нарешті, славетний своєю історичною місією діяч М... — той самий, що наслідуючи давні історичні традиції, поїхав напочатку війни до турецького султана — офіціяльно просити від імени українського народу підмоги проти царів московських...

Оце й увесь „Союз Визволення України".

З „Вісника" я ще дізнався, що в Австрії зорґанізовано український табор полонених у Фрайштаті, що таких таборів у Німеччині три: у Вецлярі, Раштаті й Зальцведелі, що в Австрії для польських полонених із Росії — зорґанізовано два такі табори, де вони мають не поневірятися, як поневірялися ми в Гаймашкері, а почувати себе людьми, краще годуватися, розвиватися культурно й набиратися національної свідомости.

Правда, згодом я пересвідчився, що наприклад, у харчевій справі, український орґанізований табор у Фрайштаті мало чим відріжнявся від Гаймашкеру, та що всі інші відомості про цей табор цілком не відповідають дійсності.

Але довідався я про це багато пізніше.

Багато пізніше довідався я ще, що з прекрасно устаткованих і добре утримуваних та-

борів польських полонених, підданців російського царя, формують потихеньку польські легіони й висилають для боротьби проти ворогів Австрії на всі фронти, крім руського, куди, мовляв, самі полонені Поляки рвуться всією душею... Але незручно, знаєте... Брат із братом може зустрітися.

Значить, є ще мабуть, на території Австрії й якийсь „Союз Визволення Польщі", що працює в щільному контакті з воєнним австронімецьким ґенеральним штабом... Дивні й знаменні діла! Німеччина й Австрія провадять політику самовизначення недержавних націй, тих... що не входять в склад їхніх держав, чи входять значною меншістю... Натомісць петербурзькі політики, коли й додумаються до якої політики, то тільки до політики нагая, тюрми та шибениці всім чужородцям...

Штафета військового міністерства.

А час, тимчасом пливе, а кров людська на всіх фронтах ллється вже не струмками й не річечками, а сторіками, а з угорського села тягнуть і тягнуть усе, що здатне носити будь-яку зброю, і село щодалі сумнішає, наче в чорну хмару нелюдської туги заволікаючися. Менше чути, а далі й зовсім не чути навіть дівочих тужливих співів вечорами на вулиці; дівчатам доводиться працювати в господарстві за двох, за трьох, бо ні батька, ні брата, ні найменшого братчика.

Сумно...

Знаєте таке почування, коли вам двадцять три роки, а нотарева донька Вері — таке собі чорнооке, чорнобриве, з жагучими вишневими губами дівча, що тільки цієї весни зустріло й провело свою шіснадцяту весну, щовечора влаштовує собі, з трохи меншою подругою, прогулянку попід вашим вікном?... І коли все це діється у липні, коли так чарівно пахне розквітла липа й розпарені денною спекою листаті волоські горіхи, та коли до того саме чорнооке, чорнобриве дівча, проходячи повз саме

вікно, стріляє по анатемськи, прекрасними, оксамитними оченятами і, — гірко зітхаючи, промовляє до своєї подруги:

— Се-гіт дярек...

А чи знаєте, що „сегіт дярек“ — це значить „бідний хлопчик“, такий самотній, самотній, бо йому його далека, люба Дівчина, не слухаючи очайдушних благань, ще й досі ні словечка з далекої Батьківщини не написала... Коли ви все це знаєте, то зрозумієте, як мусіло товктися в груди моє молоде серце, які божевільні пляни могли почати роїтися в молодій, розпаленій голові...

А коли те саме, до чортиків симпатичне дівча, кидає вам одного вечора, цілком не криючись, просто у ваше розчинене вікно, розкішного букетика з безсмертників, гостро наперфумованого до очманіння привабливими запахами, — ви пропаща людина...

Ви ж повинні якось реаґувати на той отвертий наступ — єдиний у світі наступ, що не вимагає ні кулеметів, ні гарматних набоїв, ні колючого дроту, ні багнетного чи взагалі збройного контр-наступу...

Треба чимось відплатити дівчині. Адже ж самих тільки гарячих поглядів трохи замало такій молодій квітці, що нудьгує самотня, бо немає ж у селі хлопця, щоб із ним слово промовити, немає ж парубка, щоб йому близенько в вічі загланути...

Пригадую гаймашкерську школу, миттю добуваю своє приладдя, беру кусень букової дошки, вкладаю всю силу своєї душі й май-

струю чудову скриньочку з не менше чудовими візерунками. Крім цього вирізблюю напис помадярськи: „Світової війни памятка“, вирізую її імя, називаю „вечірньою зорею“, і через два дні — через старшого Деннертового цуцвірка, в мент, коли проходить моя вечірня зоря повз вікно, урочисто даровую їй ту свою памятку — продукт сорока восьми годин пильної праці...

З того в цілому Дуначебі зчиняється велика буча.

Дуже гніваються на доньку, а значить, на мене ще більше. І папаша — поважний, із добрим таки пузом, Мадяр, голова всього Дуначебу, — мабуть чи не телеґрафом викликає доньці якогось „кузена“, що якось спасся від мобілізації, і вже третього дня дівчина ходить з ним повз моє вікно, щільно тулячись до пикатого парубка й глибоко зазираючи йому в вічі. Значить, зовсім забула мене, (а може й не зовсім — бо чого ж таки повз моє вікно — це ж їй не по дорозі, ні з дому, ні додому...), а мені папаша, через мого господаря, переказує „свою“ подяку за подарунок і присилає велику, отак на всю долоню, срібну монету — пять корон...

Тут приходить до моєї третьої сутички з Йозефом Деннертом — нотаріяльним писарем із „ґемайндегаузу“ в Дуначебі і моїм господарем.

Я рішуче відмовляюся брати гроші, мовляв, не батькова то справа, мій подарунок дівчині. Деннерта це злостить. Він доказує мені, що мій вчинок суперечить їхній моралі, що він не розуміє, яка то мораль, там у вас в тій ва-

шій Україні; це з черги обурює мене, — і ми досить уїдливо, по культурному правда, лаємося.

Тоді я хутко находжу вихід.

Беру у Деннерта цю широку, срібну монету, несу її на почту й посилаю до Відня, на рахунок фонду Українських Січових Стрільців, а другого дня, коли повз вікно проходить із своїм балбесом, моя вечірня зоря, вискакую сам на вулицю, тичу їй квитка й прошу передати батькові. Вона здивовано питає:

— В чому справа?...

— В чому справа, — він сам прочитає з квитка, бо там усе докладно написано.

От. І гордо повернувшися, зникаю у себе в брамі.

За того квитка мав великі неприємности мій хороший Деннерт, про що розповідав мені того самого дня, пізно ввечорі, майже плачучи...

— Ах, що то там у вас за мораль на тій Україні, гер Олексі?..

Цур вам, важкодумні, товстопузі й лисі міщухи з вашим ханжівством, смертельно висміяні безсмертним Боккачіо!

Крім незначної теми для малого віршика, в моїому серці не лишиться з тієї події жадного сліду...

Є інші, — глибші та складніші теми...

О, на теми таке багате життя вбогого духом угорського села, влітку 1916 року!

Я несу на плечах з левади мого господаря, кріликам, два величезні снопи зеленої кукурудзи, що її треба за літо кілька разів пасинкувати: краще тоді родить. Снопи важкі,

тонкий мотузок гостро вїдається в плечі, надворі страшенна спека, з мене піт тече річками.

Селом назустріч йде якась, не зовсім іще стара Швабка; — зустрілася, спиняється:

— Альзо, ві ґейтс? (Ну, як справи?)

— Нічого. А хіба що?...

І дивлюся на цю, виспівану німецькими поетами, благообразну фрау-матір здивовано.

— А це я до того, що от ви який: за раба тепер отут важко працюєте, а ось у мене син — Йоганом звати — ге-ге, він не такий!

— А який у вас, благообразна фрау, син, що Йоганом його звати, який?

— О-го; він оце дістав бойову відзнаку, він ще зовсім молоденький, а вже капраль .. Він у мене — герой. Не дасться живий у руки!..

Тоді я ще більш здивовано дивлюся на цю матір, але й одночасно бентежуся. Порівнюю силу німецького патріотизму з нашим. І мені стає сумно і гірко.

— — — — — — — — — — —

Четверта й остання сутичка моя з господарем Йозефом Деннертом трапляється вже десь на початку серпня.

То звичайно, дурниця, що він чогось вирішив передати мене, „в тимчасову аренду“ своєму безпосередньому начальникові—товстому, опецькуватому помічникові нотаря, у якого ото така струнка, гарна, лагідна й дуже привітна жінка. У мого господаря якраз нема ніякої роботи, а чейже він годує мене, а до цього ще й прийшов і так лагідно питає:

— Чи ви б нічого не мали проти, гер Олексі, коли б я вас попросив, піти на кілька днів попрацювати у сусіда... Він, знаєте, почав там у себе велику роботу, треба допомогти...

О, розуміється, я нічого не маю проти, гер Йозеф Деннерте! Ви ж платите за мене якусь аренду вашій державі, що захопила мене на полі бою, ви ж годуєте мене, знаєте, та ви ж господар, а я наймит... Бо я не вірю, гер Йозефе Деннерте, що й у вас ото така мерзотна думка — принизити цього червонощокого юнака перед симпатичною сусідкою, такою лагідною, такою привітною, — така сама мерзотна думка, як у її опецькуватого мужа...

Я прийшов до них, коли вони саме снідали вдвоє на веранді, що виходить на подвір'я. Моє голосне, задиркувате „сервус!", спрямоване до красуні-жінки, примусило ненависного її мужа знестямки вдавитися товстим „бутербродом"; він закашлявся, скочив із місця, забігав, а коли давав мені наказ, очі його були червоні-червоні й сльозилися. Він, зневажливо заклавши руки в кишені штанів, міряючи згорда з голови до низу мою постать, наказав мені місити, он ту глину з кізяками, серед подвір'я, призначену для перебудови якоїсь печі в його покоях...

Ну, що ж, — глину, то й глину... Треба роззуватися...

Брудна, важка робота, але — робота, як робота. То нічого...

А коли він приходить на обід і знову розташовується на затіненій високим волоським

горіхом веранді, вона, стрункa, привітна його жінка, своїми руками зносить униз, на подвіря, маленького столика. Бачу, як пухкі, білі її руки тремтять, а коли ставить мені тарілку зі стравою і нахиляється низько над столиком — пригортає, цілує своїми глибокими-глибокими, як озера, синіми очима...

Мені більше нічого й не треба, опецькуватий герою Боккачієвого Декамерону! Вона — не твоя, оця стрункa, молода, — не по твоїх літах, — привітна жінка...

А бачу, як він, немов голодний вовк, стежить заздрісно, тепер уже не посоловілими, а блискучими від мук очима, за кожним її рухом, за кожним поглядом у мій бік — і казиться...

А я, чекаючи на чергову страву, задираю високо вгору голову — он туди на саме верховіття високого волоського горіху, що затіняє веранду — і злегенька насвистую, підьподьомкаю, як насвистують у нас жайворонки, ранньою весною, над незораною ще левадою.,.

А коли зустрічаюся з ним поглядом, він не витримує й бурчить:

— Знаєте, перекажіть вашому господареві, що ви мені більше непотрібні...

А вона червоніє на лиці як розквітлий, повноцвітний мак.

— Гаразд, перекажу. Сервус!

Мені видалося, що він підскочив, що відлетіло з грюкотом крісло з-під нього, вдаривши аж об протилежну стіну веранди, — і в них почався „крупний разговор“.,.

Мій господар не дуже здивувався, що повернувся я з тимчасової „аренди“ так хутко. Але десь, — мабуть що була в них змова щоби принизити, образити, дошкулити мені чимось, — мій господар найшов нову причину для сутички дуже швидко.

Саме тоді приїхала до нього на хрестини (Карло ж народився!) якась його своячка, така собі пишна „фрайляйн“, років за двадцять три, що на самоті зі мною завжди підводить під лоба очі, важко-преважко зітхає, а груди її тимчасом ходором ходять. І горнеться, малощо не попросить: „ось пригорни, ось поцілуй!“. При людях, Деннертова своячка пишно копилить фарбовані губи, задирає вгору густо напудрованого, не зовсім удалого носа, — і мене не добачає...

І ранком, якогось поганого серпневого дня, мій господар Йозеф Деннерт переказує через якогось пуцвірка, щоб я вичистив черевики фрайляйн Лізхеи...

...Пуцвірок вилетів від мене бомбою, з ревом. Я, очевидно не бився. Тільки крикнув скажено... А потім прибіг сам Деннерт і почалась четверта й остання сутичка.

— Ви не маєте права відмовлятися від роботи, гер Олексі...

— Я не наймався до вас за льокая, гер Йозеф Деннерте...

— У нас ніяка робота не вважається за ганебну, гер Олексі...

— Але я виріс і виховався не у вас, а

у нас, де нікому не чистив я черевики, гер Йозеф Деннерте...

— Я буду скаржитися на вас жандармові, гер Олексі...

— Я не бороню, гер...

— Це варварство, я вас годую, я вам плачу...

— Варварство в тому, коли принижують гідність людини...

Хрясь дверима! — і потупотів дрібненько-дрібненько на своїх маленьких ніжках мій симпатичний, на ділі, господар...

Отепер я вже був певний, що й з сусідом у нього була змова: принизити мене брудною роботою перед очима красуні-жінки, що так привітно до мене ставиться. І закипіла в серці люта злість...

А ще через два дні, підчас коли я працюю на леваді, прибігає серед дня, дуже захеканий і переляканий старший пуцвірок і ще здалека гукає:

— Гер Олексі! Гер Олексі! Біжім додому, вас татко кличе:

— А що сталося?

— Не знаю, тільки татко дуже просив, щоб ви бігли...

— Бігати я вже давно відвик, мій хороший хлопчику, а коли ти ще й не знаєш у чому справа, то давай ми з тобою підемо звичайно, по-людському...

Хлопець був дуже здивований, що так ігнорується татків наказ, але скорився: ми пішли додому звичайною людською ходою.

На подвірі — бачу — мотається, дуже схвильований, стурбований так, — як рідко, коли він стурбований буває, — мій симпатичний господар.

Коли я підходжу блище, він підбігає, дивиться запобігливо мені у вічі і таким благальним, прибитим голосом питає:

— Гер Олексі, скажіть, ви не скаржилися на мене?

— Я? На вас? Ні, не скаржився...

Тоді він бере мене довірочно під руку і ми разом виходимо за ворота. Деннерт заглядає мені глибоко у вічі і ще раз благально питає:

— А скажіть, гер Олексі, мені можна вірити вам — ви правду кажете, не скаржилися? Може я, знаєте, коли образив вас...

— Знаєте, гер Деннерт, у нас, на Україні така мораль, що брехати, тобто неправду казати — за великий гріх перед Господом Богом вважається...

Тоді зморшки на обличчі йому розходяться, він глибоко зітхає й спішно тягне мене за собою:

— Ну, то ходім швидко до „ґемайндегаузу", там гер нотар має вам щось сказати.

Гер нотар — високий, огрядний, старший уже дядя, з порядним пузцем, у „пенсне" на переніссі великого, трохи закарлюченого вниз носа, зустрічає мене у своїому кабінеті несподівано привітно.

Він встає з-за столу, вітається, простягаючи свою товсту, пухку руку, підсовує крісельце:

— Сідайте, будь ласка... Е-е-е, скажіть, гер Олексі — здається так? — скажіть, чи ви не мали нагоди скаржитися на когось, чи вам добре жилося в моєму селі?

І пронизує мене допитливим, неспокійним поглядом.

— Ні, гер нотар, нікуди я ні на кого не скаржився, мені добре жилося у вашому селі...

— Може вас обиджали ваші господарі, може працювати надміру примушували?

А очі пронизують, сверлують, наче в саму душу втиснутись хочуть. Так мені й здається, що думає старий оце тепер:

„А чи не наробив ти, хлопче, чого з моєю донькою?“.

Ні, пане благообразний і благонравний нотарю, папашо хорошої вечірньої зірки, — я не з тих. Бо коли ти думаєш про те, що ти зараз думаєш, то того в твоєму селі, де три тисячі жінок і ледве тридцять душ чоловіків, й то калік — вистарчилоб мені аж занадто... Ні, я тільки здалека милувався твоєю хорошою донькою, хоч ти ніяк й зрозуміти не можеш, що салдат, „руський азіят“, може мати серце й душу...

— Ні, не обиджали, навпаки, навіть мало працював...

Тоді теж і йому обличчя прояснюється і гер нотар з полекшею зітхає:

— Бачите, тут прийшла штафета... ви розумієте, що це таке штафета? — аж з Відня, від нашого військового міністерства, штафета з курієром у Дуначеб... Приказують вирядити вас негайно до Відня... До нашої столиці, ро-

зумієте, гер Олексі?.. Так я й подумав, чи не ображені ви на кого, чи не скаржилися нашому воєнному начальству.

— Ні, я не скаржився вашому воєнному начальству, пане нотар...

— Тоді, знаєте що, — відпочиньте ви сьогодні! Далека ж дорога! Я скажу геру Деннертові, щоб не обтяжував вас сьогодні вже ніякою роботою, а завтра раненько ви й вирушите з курієром... Ага, до речі: мені, знаєте, дуже подобався ваш високо-патріотичний вчинок із тими пятьма коронами, памятаєте...

І оскалив свої жовті ікли-зуби, усміхаючись по-змовницькому...

Тієї ночі тепло пращаюся з Дмитром Русіновим, залишаю йому чимало свого нецікавого майна, навіть бритву, — неначе й вона вже мені непотрібна буде! — навіть цілий пакунок із коржиками, що одержаний у ситому Дуначебі, вже нічого не був вартий, а на ранок вирушаю в далеку дорогу.

До болю шкода було мені розлучатися з милими Деннертовими хлопятами. Саме перед тим, я тількищо навчив їх:

Ой, на горі гре-е-чка, — сидить зай!
Викосили гре-е-чку, — побіг зай!
Дрібу, дрібу, дрібушечки,
насіяла петрушечки —
дрібен дощик піде,
петрушечка зійде...

І тепер середущий, крізь сльози прощаючись, питає:

— А як ми забудемо, гер Олексі, „дрібу-дрібу-дрібушечки“, то хто ж нас навчи-и-ть, ги-ги-ги...

Милі, хороші хлопята, мила, хороша Деннертова родино, прощайте! Я такий добрий перед невідомим грядущим, що я вже готов ніколи не згадувати єдиної вашої справжньої образи — черевиків переросло фрайляйн Лізхен...

Тихий Дунаю, прощай!

Може — навіки...

Перед невідомим грядущим я такий добрий стаю, що відразу тягне мене здружитися з моїм провідником — курієром з Відня. Хочеться мені розпитати, куди й длячого мене везуть, але мій провідник до самої залізниці — оцей переїзд бистрими кіньми вісімнадцять кільометрів до стації Паланки, скоро минає — вперто мовчить, або обмежується коротким „так“, „ні“, „не знаю“, та удає при тому дуже серіозну, навіть трохи чогось сердиту людину.

У вагоні — ми друзі. Дуже помогли в тому мої харчеві й курильні запаси, везені з багатого на матеріяльні цінности й убогого духом Дуначебу, бо тут відразу виявилося, що я, невольник, тепер вдесятеро багатіший за нього, мого конвоїра — звичайного, австрійського піхотинця, родом із горішньої Австрії.

У вагоні, ми відразу здружуємося, всю довгеньку дорогу, в такт торохкотінню коліс, неначе брати рідні розмовляємо — про що? Про війну, про особисте горе і злидні, про

кров і сльози, про вільні та хапчиві, і про безталанні, поневолені — народи. Про Україну, московський гніт і про одиноку добру сторінку цієї жахливої війни: — нагоду визволитись поневоленим. Мій Німець небагато з моєї промови розуміє, але цікаво слухає. Своїм стареньким Франц-Йосифом він просто одушевлений, — „це такий добрий, такий милостивий цісар..."

А опісля знову про злидні вояцьких буднів, про розлуку з близькими, про все, що завсігди турбувало і турбує селянина, якої народности він і не був би...

Коротко сказавши, — ми здружилися і дорога до Відня промайнула досить скоро.

Але на віденському залізничому двірці, — це теж тема, будь ласка:

...Мій конвойний коло мене,
похилившися, сидить —
про життя своє турботне
так довірно шепотить.

Наче після довгих років
брата рідного зустрів,
і прожитого потоки
перед ним тепер розкрив.

Я вслухаюсь пильно-пильно
спочуваючи, зітхну;
він замовкне — я повільно
про своє життя почну.

То звучніш, то знову тихо
наші сипляться слова...
Чую... Чую — спільне лихо
наші душі розкрива!

Тихше, тихше ритми кида.
мов, натомлений, вагон.
Ось спинився відпочити.
Ми виходим на перон.

Світло. Натовп. Крики чути.
Офіцер десь промайнув...
Руський! Руський! Гайда тути! —
В спину хтось мене штовхнув.

Оглядаюсь: мій конвойний!
Очі сиплять іскри злі,
погляд хижий, неспокійний...
Зникли враз мої жалі!

Так довірно, наче з братом,
горем, радістю ділились...
Мить!.. і знов він став салдатом
я ж — невольником лишився!..

Тільки й того, що в поезії не скажеш, — як посипалися й мені з очей іскри від того, зовсім не братерського штовхана в спину прикладом, що дістав я від мого „приятеля“ конвойного...

Я полонений...

У Фрайштаті.

Ви думаєте, що я справді отак дістався до самого військового міністерства у Відні?

Ні, це тільки дуначебське начальство так „ся напудило", вичитавши у штафеті — звичайному листі, посиланому в час війни через спеціяльного курієра, — що „на підставі розпорядження військового міністерства", розпорядження загального й давнього, такого от полоненого перепровадити до Відня.

Тут, у якійсь канцелярії, якогось пересильного пункту, того ж таки вечора, просто перемінили курієра, дали новому, нову „штафету" і на ранок — ми вже у Фрайштаті...

Зовні — це звичайний собі табор для полонених, обведений високою й гострою огорожею з колючого дроту, зі звичайними вартовими будками, що двісті-триста метрів уздовж дроту. В ньому бараки трохи гірші як в Естергомі, але безперечно кращі, ніж по інших таборах. Всюди в бараках вікна, двері й печі на зиму, добра хоч і толева покрівля, є ізольований барак — арешт, та усі потрібні технічно-будівельні удогіднення.

Відмінне у фрайштатському таборі, коли рівняти його до інших, звичайних таборів полонених, це: окремий барак-театр на тисячу глядачів, окремий барак-саля для віч, зборів, засідань; окремі, невеличкі бараки для всяких культурних установ: для величезної книгозбірні з десятком тисяч томів, назбираних пожертвами серед українського, галицького громадянства; для фото-ателіє; для майстерні художників образотворчого мистецтва; приміщення редакції тижневого журналу „Розвага“ та друкарні.

До речі, про друкарню: закупив її „Союз Визволення України“ десь на ліцитації, мабуть у безпосередніх нащадків самого Ґутенберґа. Це була безперечно, ще з його часів друкарська машина, бо коли треба було нею працювати, мусів бідолаха завідувач, — він таки й машиніст і старший складач, із колишніх київських складачів, хороший хлопець Дігтяренко, — мусів рухати водночас і ногами, і руками, і налягати животом, і підпихати всім тулубом... Проте друкарня працювала. Не було того випадку за весь час видання журналу, щоб з провини цієї ґутенберґівської первістки, бодай на день запізнився вихід журналу.

Але вже зовсім відмінне від інших таборів було внутрішнє життя, побут, оточення й робота полонених.

Населення Фрайштату мало змогу жити повноцінним, громадським і культурним життям.

І воно жило тим життям, це населення з двох-трьох тисяч постійних мешканців фрай-

штатського табору, що числив у себе понад пятнадцять тисяч полонених на постійних роботах поза табором.

Можна було б і треба написати цілу окрему книжку про життя й роботу полонених у фрайштатському таборі, але я — не історик, щоденника ніколи не вів доладу, а всі матеріяли про табор, після його ліквідації, коли скінчиться війна (аджеж скінчиться вона колись, люди?!), Союз Визволення України має намір передати на перехування до віденського національного банку з таким застереженням, щоб продовж чверти віку ніхто до цих матеріялів не мав доступу.

Адже народиться й виросте колись ще та людина, що обєктивно, без упередження, напише велику, прекрасну книжку, яка хвилюватиме як зворушливий роман, — книжку про те, що робилося у фрайштатському таборі полонених у Горішній Австрії за часи великої світової війни 1914—1917 років. Вона згадає, та прийдешня людина, про десятки тисяч вдячних листів, писаних маловправними руками бородатих поліщуків, чернигівців, полтавчан, тавричан, катеринославців, що вперше у фрайштатському таборі грамоту пізнали, про десятки тисяч листів, зібраних професором Оо, писаних десь із засніжених тирольських копалень, фабрик, сільських господарств, цілої Австро-Угорщини, де ці бородачі працюють по вісімнадцять годин на добу, та єдину втіху і розраду мають у тому рідному слові, що розносив його їм, таборовий журнал,— і „сердешно благодарять“ і „щиро-щиро

дякують“ панам професорам і нашим братам-полоненим — за те рідне слово в рідному журналі.

Про ті листи, писані часто з великими кляксами-плямами в яких неодин такий бородач плаче, — й посилає „від трудів своїх“... „на підтримку вашого доброго діла, дві корони...“

Але це — лірика.

І не тільки про це напише та прийдешня людина. Бо мусітиме написати вона ще й про те, як товаришам професорам, людям глибоко демократичної вдачі, — це ж бо все чорнозем галицької, української землі! — важко доводилося мабуть, крутитися поміж Сціллою вимог німецько-австрійського командування, й Харібдою переможного натиску тисяч самих полонених...

Бо німецько-австрійському командуванню конче треба було, щоб усю культурницьку роботу в нац'ональних таборах, ведено із агітацією за прихильність до держав центральної Европи, а тисячам полоненим, Українцям, конче хотілося знати, яка ціна буде тій прихильности?..

— — — — — — — — — — —

Це вже був час, коли коротшали літні, запашні дні, меншали для полонених робочі години, й австрійське начальство, цілком розумно міркуючи — „менше робиш, менше їж“, — круто змінило харчовий пайок по таборах, як ото було й у Гаймашкері торік.

І довелося мені дуже скоро пошкодувати за подарованим у Дуначебі пакунком із коржиками — новим пакунком, присланим із далекого Канева, що ото може мати тих коржиків випікала, щоб життя синове підтримати... і т. д.

Харчування й у Фрайштаті якраз таке, як ото наш любий доктор права Оо, гірко усміхаючися очеркує:

— Забагато, щоб умерти, замало, щоб жити...

У великій пригоді всьому фрайштатському населенню, стала кооперативна чайня „Власна Поміч", добре налагоджена, фінансово міцна організація самих полонених. Це теж була частка загальної культурницько-громадської школи, що її відбували полонені у Фрайштаті.

Але зайшов уже третій рік війни, австрійське населення, взагалі виснажене, давно живе виключно, суворо виділюваними на картки пайками. Тож і нашій чайній, крім кави і цукру, що не завжди вистає, теж не щастить докупитися чогонебудь на „вільному ринку".

Зупи тут варять так: пятдесять відер води, кілька відер сокирами порубаної брукви (не знаєте, що це таке?... — це така для худоби на пашу, корінякова рослина, як годівельні буряки наші, тільки велика й біла і без жадного смаку) і „оне зальц" — без соли... Часом привезуть із альпейських гір, набитої на фронтах конини, смердючої й червивої — вантажники від неї ще на зал. двірці непритомніють, а куховарі в таборі мліють.

А таборовий лікар, коли до нього понести, густо вкриту червами порцію, лається:

— Хіба вам неоднаково, чи воно у вас отам у пузі зогниє, чи ще перед тим почало гнити?...

Часом, дуже рідко, кидають у зупу риби — сухої-сухої, на порохно пересушеної, і тоді в гуртках життєрадісно настроєних земляків моїх, довго чути принціпіяльні суперечки: чи це та сама риба, що її апостол Петро в Генісаретському озері ловив, а коли та сама, то коли і в кого австрійське інтенданство її закупило, і по чому та якими грішми платило...

Але все це — дрібниці.

Тут же люди живуть уже два роки, побували на роботах, заробляли, мають нормальні почтові звязки з рідною, одержують (коли є з чого прислати) з дому пакунки. Коли й мруть тут досить таки часто, то здебільша ті, що повертаються покалічені з каторжних робіт у тирольських горах, у копальнях, по заводах та фабриках, шкідливого для здоровля, виробництва.

Перших ховаємо релігійно, з музикою і співами, он на тій захмареній, височенькій горі Сан-Петер, на цвинтарі, перед старим-старим, як світ, костьолом, що мохом навкруги обріс. Там, відпочивають уже під важкими чавуновими плитами, що вже зовсім у землю поврастали, такі самі полтавчани, кияни і інші „ани", ще з часів Суворівського походу. Так на тих плитах і понаписували.

І тут значить, сліди славетної історії царів московських!..

На чавунові плити для своїх сьогоднішних земляків ми ще не спроможемося, ставимо покищо деревляні хрестики, а на них бляшані дощечки з написами... І як чудно й приємно звучать ці, вперше в житті зустрінуті, написи українською мовою, особливо, коли йде про означення ранґи помершого — „козака 328-го полку стрілецького“, чи „гарматнього дивізіону“...

Та й кладовище на Сан-Петер — дрібниці. Ми тут ще поставимо великого памятника, роботи нашого земляка, художника-різьбара Гаврилка, як тільки ось назбираємо, скільки треба на це, австрійських корон.

Зате духове, культурне життя у Фрайштаті — не дрібниці.

В неділю нічого ви не робите. Можете цілий день спати, блукати по таборі, грати в шахи, чи лускати насіння. Бо бували ж і такі чудачки-матері, що торбинки насіння, соняшникового і гарбузового, замість хліба, чи шматка сала, десь аж із Золотоноського, чи Ольвіопільського повіту, сюди присилали... А ввечорі, за зовсім невеличку оплату, можете побувати в таборовому театрі.

Театр — напричуд гарний. Очевидно не ззовні, ні, — ззовні це звичайнісінький барак, трохи більшого розміру, з довжелезними рядами лавок посередині, замість ліжок, та звичайним собі помостом — сценою.

Але та сила любови до мистецтва й майстерна, художня сила, що її вкладає в театр, син багатого поміщика з Херсонщини, Юрась

Балицький, відколи з чорносотенно настроєного панича, перетворився на запеклого, гарячого поборника української культури, вся його художня майстерність і великі суми гроша одержувані ним часто від батьків з дому, й на пропавше витрачувані на декорації, костюми й інший реквізит, — але вся та гра, безперечно високої культури артистів, хоч би таких, як Іван Птиця з Катеринославщини, удосконалена за роки в Фрайштаті, — все це робить з театру не тільки місце видовища, а й місце високого, культурного й виховного значіння.

Театр грає ввесь історично-побутовий український репертуар. Ролі дівчат, виконують хлопці. Отак підмажеться, надіне коси, підмостить, де треба, і як защебече-защебече, як от Павла Зимницька (так уже його й „Павлою" звали, Павлушу Зимницького з Чернигівщини), — то більша половина глядачів просто ні очам, ні вухам не вірить, а невтаємничені на місцях не всидять, сусідів своїх під боки штурхають:

— Де вони, чорти, тут у таборі ще й дівчат набрали?

— Де набрали... Гм... Вони все можуть... З города, мабуть...

— А хіба ж у їхньому городі наші люди живуть?

— А мо' й живуть, чорти ж їх знають...

Таборовий комендант, оберст Льонґардт — статечний, поважний Німець, із трохи грубшою нижчою губою, що все здається, неначе він одкопилює її, — дуже пишається своїми „та-

кими освіченими, такими культурними полоненими — представниками такого співучого й музичного народу...“

А коли таборовому комендантові, оберстові Льонґардтові доводиться і раз, і вдруге, і втретє, давати на вистави по бохонцеві хліба, бо ввесь же історично-побутовий український драматичний репертуар, не до подумання інакше, як знаєте, — з закусками, з частуванням, та коли кожного разу, підчас вистави, той хліб зголоднілі артисти дуже реалістично, по-справжньому, періщать, не лишаючи й кришечки на другу виставу, — оберст Льонґардт не витримує:

— Абер вас іст ес? (Але що це таке?) Невже ваша українська драматурґія тільки на хлібі й побудована?!

І рішуче відмовляється давати хліб далі.

— Нехай бутафорію (імітацію) роблять, із папє-маше, знаєте, сотнику... Міцніше буде, — не вкусять.

Сотникові, офіційному помічникові таборового коменданта, милому, старенькому галицькому професорові С.С. доводиться довго вмовляти впертого Німця, що інтереси мистецтва страшенно постраждають, коли в таких реалістично-побутових речах, як „Мартин Боруля“, „Понад Дніпром“, або „За двома зайцями“, — не буде натурального хліба на сцені...

— Це ж ганьба, прошу вас, пане полковнику!

Пан полковник уступає тільки наполовину: він погоджується давати два бохонці хліба на

місяць — хай як знають, так і обходяться на чотири вистави.

Мріємо про те, що як закінчиться війна, ввесь театр, із багатющим реквізитом, декораціями і всім людським складом, їде звідси просто на Придніпрянщину, й відразу садовить „у чотирнадцятий номер калоші“ самого Миколу Карповича Садовського...

До речі, про сотника. Це — той самий галицький автохтон, подібно як Іван Франко, що самотужки вибився в люди, з убогої, злидарської родини, це той самий видатний учений, професор-лінгвіст С. С., що його самого і його наукові праці, добре знає Европа. Це той самий, що все своє життя смертельно ворогує з першим у Галичині українським дипльоматом бароном Васильком, той самий, мої панове, — що написав чимало томів про те, що треба писати не: „світ“, а „сьвіт“, не „сміх“, а „сьміх“, і смертельно не любить тих, хто з ним на цьому не погоджується...

А що він тепер сотник, що носить військовий однострій, австрійської цісарсько-королівської армії (ой, як же він йому не личить— ота, завжди набакир насунута, австрійська офіцерська кепка і довга, що по землі все тягається, шаблюка, на погано підперезаному, обвислому мундурі!), — так це тому, що мобілізували. Приказали служити, не зважаючи на шість-десять із хвостиком років, пригорьованих цим упертим працівником, — і пунктуальним, як саме втілення невмірущої німецької пунктуальности, — професором фільольогії.

— Хе, я ще мої панове, не жив — тільки думаю починати!

І висока, австрійська воєнна кепка злітає йому на саму потилицю і цей бадьорий, життєрадісний, але завжди насторожений, зосереджений у собі й підзорливий дідок, підморгуючи крутить свої сиві, грубі вуса, що двома мишами примостилися йому там, де й треба вусам у порядної людини бути.

Так от. Коли в гуртку професора С. С. ви вчитеся, будьте уважні й пунктуальні. Як тільки на міському ратуші в Фрайштаті б'є ранком девяту годину, будьте в призначеному бараці з олівцем і зошитом на місці, бо в той саме момент — з дня на день, із місяця на місяць, ніколи, рішуче ніколи — чи там буря, чи злива, чи метелиця, — не спізниться й не поквапиться старенький, ні на пів хвилини. Все, у той самий момент, відчиняються двері вашого бараку, старенький увіходить, похапцем, вітається йдучи, та розміреним кроком простує до катедри і —

— Так минулого разу, мої панове, ми зупинилися...

Через годину — він у другому гуртку, потім у третьому й у четвертому.

І так — від понеділка до суботи включно.

Викладає він німецьку мову й українознавство, а властиво не так українознавство, як Шевченкознавство. І як він знає Шевченка! О, як він знає Шевченка!.. Кожен твір нашого геніяльного земляка, кожен малесенький віршик, розібраний на деталі й викладений шановним

професором, звучить, як чарівна казка, як нове відкриття, що перед ним стоїш зачудований і всім єством починаєш переживати й відчувати пережите й відчуте самим автором...

Але Шевченко й його творчість, належать до категорій таких явищ у світовій культурі, що їх можна гнути й перегинати — і так, і он як. І, йдучи за тією австрійською програмою, на підставі якої ми маємо оце змогу жити й учитися в фрайштатському таборі, шановний професор перегинає, весь час обороняючи Німців, не все добре помянутих Шевченком.

Україно, Україно!
Оце твої діти —
німецькою блекотою,
чорнилом политі! —

— ...ви думаєте, що так і розуміти треба дослівно „німецькою“ блекотою? Та ні! Тисячу разів ні! Та виж зважте умови, в яких це вихоплювалося з душі Тараса Григоровича (він уперто ввесь час вимовляє „Тараса“ з наголосом на „са“, як і „діло“ з наголосом на „ло“), то ви зрозумієте тоді, що треба читати „московською блекотою“... А як же, а як же, московською, мої панове...

— Або візьмемо таке:

А на Січі мудрий Німець
картопельку садить...

...і це не так! Тут хоч і маємо „мудрий“ Німець, але розумійте не „мудрий“, а радше „мудраґель“, знаєте, таке зневажливе визначення, і знову таки не Німець, а мудраґель Москаль, мої панове...

Ми вповні погоджувалися з лютою ненавистю старенького до Москалів, але й досить скептично ставилися до його германофільства, знаючи що сердешний інакше ставитися не міг, в даних обставинах. А проте його лекції, були для нас постійною насолодою.

А коли бувало, доходить старенький до того місця в Шевченкових творах, де ото про гетьмана говориться — а де: „ясновельможний на коні блисне булавою", — нашого лектора не впізнати: він стає гарячим, одчайдушним, двадцятилітнім юнаком. Він схопить свою цісарсько-королівську капітанську кепку, трахне нею об стіл, очі йому горять таким молодечим запалом, що він, не маючи де дітися з ним, потрясає в повітрі стиснутими пястуками, щоб якось висловити своє безмежне зачарування цією всемогутньою, непереможною красою величного гетьманства... І нас всіх пориває за собою.

А слухачів у професора в кожній групі— сотні.

Редакційна колегія нашого таборового журналу „Розвага", що складається щось із сорока чоловік полонених, давно одначе вибилася з-під впливу старенького професора С.С., не вживає „ь" в словах „сміх", „світ" та інших, і старенький смертельно не любить редакційну колегію, як не любить смертельно й невеличкого собаку „Сніжка", занесеного до табору доктором права, нашим другом, професором Оо, щоб собачого податку не платити.

А „Сніжка" не любить наш дорогий професор тому, що „Сніжок" завжди, в найпате-

тичніший момент, коли професор, тисячі доказів навівши певній авдиторії, підходить до самого краю катедри й гаряче, переконливо закінчує:

— Отже, мої панове, не пишіть „шміх“, а пишіть ви завжди „шшшшшшьььььміх“... (йому бракує кілька зубів), „Сніжок“ у той самий, найпатетичніший момент, не дає професорові скінчити, він зривається з рук якогось слухача, що досі його ніжно голубив, поза вухами чухаючи, вибігає перед саму катедру і, — роздратований неприродними звуками свисто-шепіння (з мягким знаком!), — гукає просто в вічі лекторові:

— Гав-гав-гав! Гррррр...!

Тоді почувається якась загальна ніяковість, хтось із слухачів підскакує до „Сніжка“, хапає його за вуха й викидає геть із бараку, а професор губить рівну нитку своїх льогічних доказів із граматики української мови.

Між іншим: професор Оо приносить „Сніжкові“ харчі з дому, а в тих харчах трапляються часом і не зовсім обсмоктані масляки і „Сніжкові“ дуже заздрить неодин з мешканців фрайштатського табору, в першу чергу з тих, що ні пакунків із дому не дістають, ні гонорару за вірші у „Віснику“ не одержують... (Цебто — я.)

І „Сніжка“ таки одного разу зїдають мешканці фрайштатського табору. Отак пропав собака безслідно і щойно на весну, коли розтаяли сніги попід бараками, найдено купку добре обсмоктаних собачих кісток та клоччя білої-білої, як сніг, — „Сніжкової“ шерсти...

Не любить старенький й професора Оо,

може за те, він молодий і такий популярний у таборі, не любить він мабуть і сам себе, а коли й любить то хіба свою неперевершену пунктуальність...

Але ми — коли й не всі може любимо, то шануємо, у всякому разі, цього старенького юнака, відомого в Европі, видатного українського вченого, що вибився в люди самотужки з убогої, злидарської родини...

Решта наших професорів — теж мобілізовані, але ходять вони чомусь у цивільному, як звичайні собі люди.

З них найбільш улюблений всіми, отой самий доктор права Оо, „вуйко" (дядько), як звали його всі, на відміну від „дядька" Василя, що про нього мова далі. У „вуйка" таке затишне, гарненьке приміщення в городі, і „вуйко" часто закликає до себе в гості найближчих співробітників із журналу, артистів, художників (крім Юрася Балицького, що саме перед війною закінчив у Парижі академію мистецтва, був іще у фрайштатському таборі Іван Бабій — талановитий самоук) і фактичного редактора журналу, Федора Григоровича Шевченка з Поділля, — небожа самого Т. Г. Шевченка. Федір Григорович неймовірно подібний до Тараса Григоровича, особливо коли сфотографується. Він такий як Тарас,— і маленький, і руденький з вигляду.

А в затишному вуйковому приміщенні — товариство таке хороше, таке тепле, що його ціле життя не забудеш...

Професор Оо нічого не викладає, бо на ньому, крім журналу, всі таборові клопоти: він для кооперативної чайні і харчі добуває, і окремі щоденні доручення сотень товаришів із табору, „на вільному ринку", ретельно виконує, і багатотисячне листування з полоненими поза табором провадить, і на вічах політичні реферати, — „що діється в світі" — читає...

Доктор Д. Йому двадцять вісім років, у нього велика, чорна борода й лиса, як коліно, голова. Керує хоровим і музичним гуртками імени Лисенка, грає на скрипці, і ...бреше. Грає і бреше, бреше і грає, безнастанно. Надзвичайно делікатна людина. Коли зустрічається з вами ранком, кидається з широко розставленими, мов для обіймів, руками, і ще здалека гукає:

— Здорові, любий товаришу! Як ся маєте?

А чи купив він вам каніфолі, що так щиро обіцяв учора, чи струну, чи пачку тютюну? Даремно питатимете. Ніколи в світі не виконав жадної обіцянки. Поганий політик. Запитаний про щось, постійно відповідає:

— Як старенький (цебто професор С. С.), так і я, любий товаришу.

І чарівно грає великими, під густими, чорними бровами, очима...

Доктор. Ч. Той самий, що багато пише й друкує про літаки. Викладає математику. Сімнадцять раз на день зустрівши вас на території табору, сімнадцять раз простягає руку, з руба поставленою долонею, і щиро-гаряче вітається. Відвернеться й забуде. І знову ві-

тається. Приїздив до табору його старий-старий батько, відомий у Галичині повістяр. Була тепла, сердешна зустріч у загальному бараці.

Доктор і професор — фільольог Василь С. „Дядько Василь". Прекрасної, лагідної вдачі, працьовита, вперта в роботі людина. Це він, прощаючися з усім табором, — саме коли мене привезли до Фрайштату, — перед виїздом своїм до якогось німецького табору, — довго вмовляє всіх своїх учнів, ніколи, й ні за яких обставин у житті, не цуратися й найчорнішої роботи для великої справи — культурного відродження українського народу. Мабуть, його прощальна лекція, не самому тільки мені, запала глибоко в мізок, на все життя.

Оце й усі наші вихователі.

Значить, у неділю ми побували в театрі. У понеділок, середу й пятницю, вечорами — віча. Тут доктор Оо розповідає про становище на фронтах та про нові угрупования держав у війні (тоді трохи не щотижня якась країна приставала на цей чи той бік). Він аналізує офіційні повідомлення про бої, про блискучі перемоги центральних держав, і завжди доходить до висновку, що остаточна перемога, — таки за центральними державами.

Мало хто з нас тому вірить. Але якщо з дня на день довбати й довбати те саме, то, як казав ще Чехов, навіть заяць, „сукін син, спічкі зажігать будет", — потроху переконувалися.

А тут іще з дому, багатьом з поміж нас листи погрозливі пишуть: „і не вертайся, мовляв, бо тут на тебе поліція набирає, ти десь там у „змєнницькому“ таборі сидиш, ой, Боже ж наш, Боженьку!“... і т. д.

І червонохресну князівну, може ту саму, що й у Гаймашкері була, тут не так зустріли, а однозгідно, організовано, дали добру відправу. Так і просили її, щоб переказала, хоч і самому цареві:

— Вернемося з широко розплющеними очима на всі паскудства, що творять на нашій, не своїй „родіне“, і будемо домагатися і боротися будемо за українську справу... Геть з московським наїздником!...

Налякали сердешну, ледве втікла.

А за те — всі, збирані в Росії, Червоним Хрестом „на пленьонних братьєв“ подарунки — матеріяльні й харчові цінності, дбайливо обминали наш табор — сюди, крім московських „Житій Святих“, що їх табор негайно ж назад повертав, не попадало нічого...

Росла, набиралася свідомости й організованости потужна, українська, національно-революційна сила...

Про цей приїзд московської князівни, якийсь колишній чабан із Чернигівщини, хлопчина, що попав у полон зовсім неписьменний, навчений у фрайштатському таборі, — написав велику казку-поему. Її потім видрукувало, окремою брошурою, наше таборове „Видавниче Товариство імени Івана Франка“, і вся наша полонена братва її залюбки читала.

У вівторок, — якісь загальні збори в таборових кооперативних справах, у четвер і суботу — вечірки з деклямаціями, співами, часом з музикою.

На всіх прилюдних зборищах, з усякої нагоди скликуваних, виступає постійно „усіх таборових товариств голова“ — Кость Даниленко, аґроном (у знаках наведення) із Харківщини. Це з тих, знаєте, аґрономів, — недоучених, що ото в земствах аґрономічними старостами звуться, пятдесять карбованців на місяць дістають, Кремезний, дебелий парубійко, дуже пишається, що зі славетним кобзарем Кучугурою-Кучеренком особисто знається. Гаряче плекає таку солодку мрію:

— Попасти в історію!

Тому й, — чи десь треба сфотографуватися якомусь гурткові — Костя спереду, на першому пляні, чи анкету якусь подати — Костя автобіографію на три з половиною друкованих аркушів пише; Костя — артист! Костя пише недоладні оповідання до журналу, Костя буде страшенно радий, коли оці мої записки не згинуть, а побачать колись світ, і тоді він радісно гукне:

— А таки в історію потрапив!

А на загал, — хороший хлопець, такий теплий, відданий товариш.

Розмовляємо на вічах і зборах на політичні теми — що робити, як жити, коли повернемося. Політичну лінію веде низенький, з довгими рудими вусами, Іван Павлович з Лубень — голова „Суспільно-просвітнього гурт-

ка". Цей гурток, є заразом головною, політично-громадською орієнтацією в таборі. І йому доводиться досить часто витримувати натиск частини полонених, вже тоді заражених большевицькою демаґоґією:

— А як же воно з земелькою буде, панетоваришу?

Але Іван Павлович, відбивався добре:

— „Землю поділимо, але соціялізувати не будемо! Українська земля, для українського селянина на власність!

Коротко пізніше вмирає стара руїна — Франц-Йосиф. Вся Австрія одягається в жалобу, і підчас коли величезні, чорні прапори тиждень майорять над усіма будівлями в місті,— на редакційній колеґії „Розваги" відбувається серіозний бій.

Ми знаємо, що докторові права, симпатичному нашому професорові й відповідальному редакторові Оо, зовсім не про те ходить, щоби справді вшанувати старого цісара великою передовицею в нашому журналі, у великій жалібній рямці на всю першу сторінку, — йому ходить про виконання наказу, але ми всі, як один, запеклі, виходить патріоти, гостро повстаємо:

— Нам байдуже до австрійського цісаря, так, як йому байдуже до нас...

Три години бємося над цим „нерозвязним" питанням, українська „принціпіяльність" розперізується для справи, в даних умовинах, маловажної. Доктор Оо може вже тридцять три рази скидає зі себе всяку відповідальність,

хвилюється, переконує, а ми — на своєму: на дванадцятій сторінці ухвалюємо більшістю „прінціпіялістів", подати маленьку хронікальну нотатку, обведену в заголовку чорним. Та й годі.

Тоді доктор Оо кидає засідання й кілька днів ходить понурий. А як виходить число, він має великі неприємності від самого оберста Льонґардта.

— Правда, важко працювати вам в таких умовинах, любий професоре Оо!

„Союз Визволення України" керує табором незримо. За весь час, до нас тільки раз приїздять: — Андрій Ж. та „делеґат від українського народу до турецького султана", товариш М. Ненадовго. Та разів зо два на рік, відвідують табор, якісь високі генеральські чини з Німеччини.

Щороку (а господарський рік у нас, для всіх таборових організацій — два місяці, щоб більше людей громадської роботи навчилося), що — нашого — року відчислюємо від прибутків своєї кооперативної чайні десять відсотків — двісті-триста корон, — і посилаємо на підсилення видавничої діяльности Союза. Зі спеціяльного фонду, що так само від тих прибутків складається, допомагаємо хорим, покаліченим на роботах поза табором, виснаженим.

Отакого Максима Лелюхіна, що заявляє: —„я тоже Украінец, предкі на Волґу переселілісь, а оттуда в Сібірь", — призначаємо завідувати книгозбірнею; він людина хора, на сухоти скаржиться, — хай посидить коло ти-

хої роботи, — і приміщення для спання, окреме має, і десять корон платні, щомісяця. Хай підгодується, підправиться людина...

У таборі — два табори.

Спочатку було так: „неорґанізовані“ й „орґанізовані“. Це було тоді, як тількищо закладали табор, коли було тут пятнадцять тисяч полоненого люду. Тоді ще агітаторів-українізаторів, — камінням побивали гарячі московські патріоти з полонених, кадрових, російських підстаршин та тих, кого зовсім запаморочила царська казарма, позбавивши решток людської гідности й національної свідомости.

Тоді, — оцей самий варвар, Гун у розпаленому стані, а одночасно й добряча людина, коли спокійний, Микола Л., що в київській „Раді“ за коректора був, що самотужки два факультети скінчив, що вчить тепер неписьменних гуртками й поодиниці, йшов з голими руками в найбільш люте, чорносотенне кубло. Він ставав тоді на діжку і вмів так своєчасно і так влучно загнути в масу єдино респектованого нею матюка, що натовп миттю вщухав, став прислухатися, слухав, а врешті-решт погоджувався — та йшов частинно в „орґанізовані“.

В час, коли я прибув до табору, Микола Л. саме закінчував свій курс навчання якогось кремінчуцького шевця — здоровенного, вусатого дяді, що й на війну пішов, і сюди попав, не знаючи навіть абетки. Тепер, — це майже освічена і громадсько-політично зовсім свідома людина. Я бачив, як одного разу спробував він, мабуть на закінчення науки, прине-

сти своєму вчителеві „подяку“: пів бохонця хліба і ще там щось. Я бачив, як Микола Л. схопив його, свого учня, за груди, (учень сам дядя здоровенний) і трохи не задушив — за таку образу... А відійшовши, просив дарувати йому ту горячковість, — мовляв: усі в нашому роді такі.

У таборі й тепер два табори: „орґанізовані“ й „майстерові“.

Майстерові — це заможна кляса табору, це, — здебільша шевці, кравці, що добре тут заробляють, добре їдять, одягаються. Вони дуже вірні „царській присязі“, дуже ворожо ставляться до всіх таборових орґанізацій, агітують, „беруть на заметку“, і не одного вже з видатніших „орґанізованих“, заздалегідь „кладуть у гріб“ понаписувавши додому й до поліції, яка на їхній поворот вже чекає...

Кооперативний інструктор Пилипенко з „Поюру“, що так радо пристав був на початку до „орґанізованих“ і зобовязався навчити кількох людей рахівництва, потім хутко зрікся такої „крамоли“, перейшовши до табору „майстерових“. Він був потім у них трохи не за вождя. Коли вдарила петроградська революція, довго не вірив; разом із усім бараком „майстерових“, підбурював інших — не вірити, не ухвалювати ніяких постанов, бо все це — „німецькі інтриґи“, а перед „родіною“ — зрада...

А велика „неділімая родіна“, тріскала тимчасом у швах, в огні революції ...

Там далеко дзвонять дзвони...

А коли вдарила, вибухла в Петрограді революція, наше муравлище заворушилося, як справжнє муравлище.

Ті, що недавно ще зітхали, хлипали й плакали над долею українського народу, сьогодні ревуть — потужно, погрозливо, після моєї деклямації на вечірці у нашому „клубі“:

...На Вкраїні дзвонять дзвони
в тоні радісних пісень;
вже тріщать криваві трони,
вчувши свій останній день.
. . . . . .

Ми — раби ще, бо за дротом?!
то ж дрібниця, друзі, гай!
аджеж там, за небозводом,
й нас чекає волі рай!

На Вкраїні дзвонять дзвони
в тоні радісних пісень...
Друзі! Вгору стяг народній!
Привітаймо волі день!

Хай утіхою нам стане,
що такий величній час
не байдужими застане
і в неволі нас!

Невимовні радощі, піднесення, бадьорість... Заметушилися й наші професори, і ввесь „Союз Визволення України".

Про революцію в Петрограді, знали ми вже 2-го березня.

І другого березня, посеред табору — був чудовий, соняшний, весняний день — під великим жовто-блакитним прапором, поставили стіл і почали — просто на стіл збирати гроші...

— На національну, українську революцію! Весь майдан горів ентузіязмом...

Однак були й прикрі моменти. Таким немилим дісонансом пробивається спроба кількох неясних типів, вивісити червоний, соціял-революційний прапор. Соціялістична аґітація — бачите, — вже й до нас просякнула невідомими стежечками. Але червоний прапор викликує реакцію в масі, для якої національна українська революція вповні покривається зі соціяльним визволенням. І червоний прапор скоро щезає, демаґоґічна аґітація соціялістичних „єдинонеділимців", смиренно затихає...

Україна, — у всіх на устах, щоки горять!

За якийсь тиждень одержуємо з українських таборів із Німеччини їхні ґазети, а з них виходить, що патріотичний ентузіязм наших полонених братів, стихійно росте. Проводить їм, Скоропис-Йолтуховський.

По німецьких таборах уже широко, як кажуть, розгорнулася кампанія виборів до Всеукраїнських Установчих Зборів. Пишуть резолюції, розробляють накази депутатам, а в ти-

тулах газет — там виходили тижневі газети,— бадьорі, голосні заголовки:

„Нехай живе наш депутат, кандидат на гетьмана Соборної України... Скоропис-Йолтуховський!"

Треба сказати, що в німецьких таборах полонених Українців — народ взагалі рішучіший, рвучкіший, і там отого патріотичного завзяття завжди було багато і думка в людей, більш здисціплінована, послідовна.

Тому з німецьких таборів вийдуть „синьожупанники", що для них німецька інтендантура виготувала ті жупани ще року... 1907-го... Штампи такі на жупанах свідчать про це, воно історично незаперечений факт, — чуєте панове дипльомати з Петрограду!

Але наш табор також розворушився. Національна українська революція напоїла нас до безтями буйними радощами, великими надіями, прекрасними, привабливими сподіваннями. Але в нашому таборі — за голову головної громадсько-політичної орґанізації — „Суспільно-Просвітнього Гуртка" — отакий Іван Павлович М. старий есдек іще з девятьсотих років, і він ніяк не може погодитись з думкою, що не по дорозі нам з російськими революціонерами. І він стримує той самостійницький запал, намагаючися звести його в русло російської, соціяльної революції.

Це йому не вдається.

Ні, не підемо обтовкати порогів „Времен-

ного революцьонного правительства Россиї", — ми Соборної Україні хочемо! Чи так, хлопці?

— Так! Так!

відповіли тисячі населення всього фрайштатського табору.

„Україні потрібні культурні сили"...

А сподівана, швидка воля не приходить, та й не приходить.

Тоді деклямую на таборовій вечірці:

...Там далеко, за горами, в рідним краю,
у воскреслім, розквітлім гаю
пісні волі, життя, громом дзвонів ревуть, —
там кайдани московські рвуть.
Там живуть.

Як би, як би хотілося злитися з ним,
із відродженим гаєм рясним —
радістю України жить, її щастям цвісти,
праці творчої лепту й свою принести!

Та... неволя нудне павутиння снує,
обснувала — дихнуть не дає,
і регоче злосливо примара страшна...
А надворі сміється весна
чарівна...

. . . . . .

Як би, як би хотілось полинуть туди,
стать з братами-борцями в ряди. —
в боротьбі йти разом, в творчій праці згорать,
а не мокрими тліть. не рабами вмирать!

Тоді очі тисячі слухачів загоряються жадібним, усепалючим бажанням волі, ще лютішою

тугою за рідним краєм, Україною, іще нестримнішим прагненням туди, „де кайдани московські рвуть“... Юрба шаліє, плещучи, а розійшовшися, довго тієї ночі не спатиме, посилаючи люті, з глибин душі, прокляття на голови тих, хто затягає війну...

— Волі... волі... На Україну нашу!

Ось уже відзвонила в усі дзвони новонароджуваного на всій земній кулі нового, яскравого життя, весна, ось уже припікати починає гаряче, червневе сонце, а з того боку дротів, здалека, з-поза гір, чорні круки приносять вістки чорні:

— Війна до „побєдного“...

— Відновити смертну кару в революційній армії й фльоті...

— Липнева перемога революційного уряду Керенського над большевицькими демаґоґами у Петрограді...

А тут — нудьга, нудьга, нудьга...

Часами сам собі здаєшся, що ти звязаний потужній орел, кинутий на роздоріжжі в гарячу спеку, — і борсаєшся-борсаєшся, бєшся безсило об придорожну пилюку...

І от саме тоді приходить, як відгук далекого, такого довгожданого грому на спрагою стомленому, безхмарному, нудьготному небі, коротесенька листівочка від відпоручника Української Центральної Ради зі Штокгольму. Через „Союз Визволення України“ з Відня:

„Національній українській революції потрібні культурні сили. Шліть людей, людей, і людей“...

Ця вістка вдарила як дзвін воскресний! Заметушився фрайштатський табор:

— Хто поїде?

— Кого відпустять?

— Скільки дозволить начальство?

— Як переберемося?

— Хто поїде?

— Всі поїдемо...

— Ой, пустіть, пустіть на Україну!

— Ой, прокляті ж дроти!..

— Не можна всім.

— Я! Я! Я!

— І я.

Я Олександер Кобець теж хочу — до божевілля, до смерти хочу їхати туди, де ще є час прикласти рук і сил, і набутих у Фрайштаті знань, і нажитого в Мазурських багнах, на пруських степах, у карпатських горах, на дебреценських долинах, гаймашкерських каторгах — гіркого життєвого досвіду. Я до божевілля хочу туди, де лунають вільні пісні повставшого українського народу, де вимальовуються обриси нового, безмежно гарного, нескованого національного життя!

— А старенький каже, що вас, пане Кобцю, треба десь отак років на десять за ґрати законопатити — непоганий поет би з вас виробився...

— А-а-а!.. Я накладу на себе руки!

Тоді і я попадаю між сімнадцятьох...

Тільки не сімнадцятий, бо сімнадцятий — Максим Лелюхін.

На Батьківщину.

З фрайштатського табору нас провожають на залізничий двірець всі „орґанізовані“, з музиками і без конвою. Супроводять професори.

— В такий урочистий час не можна ображати цих майбутніх наших прихильників збройною вартою — так мабуть думав таборовий комендант, оберст Льонґардт, погоджуючись на це нечуване ослаблення, раз назавжди заведеного, суворого порядку...

Бо знав же він напевне, що перед вирядженням дадуть нам на дорогу відповідні інструкції, що хороший доктор Оо, на нараді перед вирядженням, вимагатиме від нас урочистої обіцянки — всі сили, душу й тіло покласти на роботу для національно-культурного й політичного відродження рідного краю. Він знав, — а це для нього було найважливіше, — що доктор Оо, ніяковіючи (аж зашарівся, сердешний), вимагатиме від нас слова: ніде й ні за яких обставин, ніколи не виступати проти центральних держав...

На двірці нам кричать „Слава“, „До ско-

рого побачення на вільній Україні", співаємо всі разом „Ще не вмерла", і поїзд рушає.

Прощавай, велика школо громадсько-політичного життя, школо глибокої національної свідомости, фрайштатський таборе полонених!

Як ми переберемося? Війна ж триває далі. Ми відрізані дротяними фронтовими загородами, окопами...

Дурниці. Сьогодні ми всі, за офіційними списками, — інваліди війни, нездатні більше носити зброї, хорі здебільша на легені. Я — на серце. І нас обміняють на їхніх інвалідів. А на ділі річ майже так і мається. Серце у мене, справді хоре, ще здавна: може порок, може початок пороку, три чверті нашої сімнадцятки — справді сухітники. Один тільки здається, Костя, любий наш Костя Даниленко з Харківщини — він не зовсім хорий... Отак би, здається, взяв „воляку за шияку" (такі фразки він любить), скрутив би, притиснув, підійняв ...і через власну товсту шию перекинув би без натуги...

Але це — дрібниці.

Між нами — Максим Лелюхін.

Крім роботи у фрайштатській книгозбірні, він довгими зимовими вечорами давав ще спіритистичні сеанси — присипляв довірливих, слабодухих хлопців, навіваючи їм чарівні сни, викликаючи образи далекої рідні. Йому ні разу не пощастило загіпнотизувати мене, і він здається, здавна бачить у мене свого ворога. Його очі... ой, ті неспокійні, бридкі, осоружні очі! Я ніколи їм не вірив. І мав рацію...

Доїздимо до Терезієнштату.

Тут у пересильному таборі паримося ще місяць, поки виготують транспорт інвалідів, поки відбудуть усі формальности в справі обміну за австрійських інвалідів.

Паримося місяць. Божевільно нудьгуємо, страхітливо голодуємо і всіма атомами душ і сердець чекаємо того дня, коли вирушимо на таку далеку тепер дорогу, Україну.

Тут, у Терезієнштаті, у довгі спрагливі дні, вже й повітря не допомагає голодному шлункові, і я нарешті, теж пізнаю, що то значить порпатися у смітниках коло кухонь, вишукувати картопляне лушпиння, чи недогризка обсмоктаного куховарами оселедця...

Але нарешті, довгожданий день таки настає.

Нас роздягають, дезинфекують — тепер уже не дебреценським способом, а якоюсь приємною мастю, що як помазатися нею, миттю злазить на тобі скрізь усе волосся, щоб і зародків вошивих не лишилося, — передягають у все шпитальне, та не дають брати зі собою рішуче нічого свого. Опісля вантажать у ваґони Міжнароднього Червоного Хреста; де така чистота, така розкіш, де мила сестра-Шведка так турбується про здоровля, так добре доглядає за харчуванням, а дізнавшися, що ми всі сімнадцять — Українці, згадує Карла XII-го, просить наших пісень, упивається ними й даровує багатьом із нас свої фотокартки зі своєю штокгольмською адресою і зворушливими на них написами...

До курортного міста Засніц у Німеччині, поїзд перевозять поромом уночі, через якусь

протоку, — прекрасна картина, зворушливі враження, невимовні настрої...

Між іншим, про Німеччину: в кінці липня 1917 року ми проїхали її навкіс, від західнього закутку Австрії, до курортного міста Засніц на березі Балтійського моря, і по всій Німеччині не тільки побачили, а й глибоко відчули безмежну воєнну натугу всього німецького народу, всієї нації, коли так можна висловитися. На всіх залізничих службах—урядовцями тільки жінки, жадної здорової чоловічої постаті, люди виголоджені, жовті, завзятущо-зосереджені. Ні сміху, ані усмішки...

У Засніці паримося ще добу, поки підходить шведський пароплав, а тоді тільки три години через тиху, дзеркальну поверхню Балтійського моря, і ми по тому боці дротів, по тому боці кількарічної тюрми: ми у невтральній Швеції, а завтра вранці — в Гапаранді — найбільш на північ висуненому пункті Ботнійського заливу, де межує вже Швеція з Фінляндією.

Лелюхін і не сидить, і не лежить у спільному нашому вагоні. Він усю дорогу на тамбурі — думає свою чорну думу...

Україно моя!...

Цей саме розділ, повинен ділитися на два підрозділи, а перший — повинен був би мати інший заголовок: — „предательство". Але немає в українській мові такого соковитого слова, бо ні зрада, ні провокація до нашої дальшої пригоди не підходять. А тільки — предательство...

По той бік річки Торнео, в Гапаранді, всіх двісті пятьдесять чоловіка з нашого транспорту роздягають, а з цього боку, з містечка Торнео, вже у Фінляндії, поромом привозять руський військовий одяг — білизну, легенькі, захисного кольору штанці, гімнастьорки, кашкети, черевики — і пором забирає нас на батьківщину. Там і через річку оту — переплюнути можна, а мосту немає, — кордон.

„Батьківщина" зустрічає нас пронизливою, бадьорою „Марселєзою", і відразу аж трьома найсправжнісінькими „гороховими пальтами" — звичайнісінькими царськими охранниками. З-поміж юрби, яка зібралася на березі зустрічати нас, кидаються вони у вічі навіть і зовсім недосвідченому. Це починає тривожити.

В Торнео миють нас, чистять, оглядають медичні комісії — грубі, брутальні. О, докторе Кайціюсе, твоїх товаришів революція ще нічого не навчила!

А потім ми, дуже для нас несподівано, опиняємося всі сімнадцять в одному, окремому ваґоні, дарма, що в австрійських списках розкинули були нас поміж усіх двіста пятьдесять інвалідів по цілому транспорті (то вже ми самі вирушаючи в дорогу з Терезієнштату, влаштувалися були всі в одному вагоні), і бачимо, що з обох боків вагону, в дорозі через усю Фінляндію, вниз до Петрограду, стоять, мотаються — не прості собі залізничні провідники, а провідники з вусами, що дуже нагадують ревних служак окремого корпусу жандармів...

Це тривожить.

В Або потяг стоїть десять хвилин. Пятнацятеро з нас, юрмою вибігають на двірець — поговорити, розпитати, подихати волею. На третій поличці вгорі, у вагоні, непорушно лишаюся лежати я.

— Братішки, на Україну?

— На Україну.

Це я з полички відповідаю салдатикові, що заскочив, захеканий, у вагон і шукає очима по порожніх місцях.

— Ой, голубчику, візьми, брат, листа — кинеш у Петрограді в почтову скриньку, бо звідси чогось не доходять...

Беру листа.

А він похапцем оповідає найновіші революційні новини — недавно тільки з Київа по-

вернувся, був на Всеукраїнському Військовому Зїзді...

Очі йому палають завзяттям, глибокою свідомістю, багатими надіями на прийдешнє. Лає Керенського з усіма його наказами і порядками. А підчас того пястуки йому міцно стискаються, і мимохіть віриш, що він й на Керенського кинеться, коли прийде слушна хвилина...

Приємно, завмираючи, бється серце...

Беру листа, обіцяю неодмінно в першу таки скриньку вкинути в Петрограді, а якщоб зараз із Петрограду дальше виїздили, повезти й далі і вкинути десь аж у Київі. На конверті адреса, малописьменною рукою: „Київської губернії, Таращанського повіту", — якесь село, до жінки.

А з тамбуру, з-за дверей, світять вовчі очі.

— Чиї це вовчі очі світять із тамбуру, з-за дверей?... Де я бачив їх, ці бридкі, осоружні очі?...

Повертаюся вигідніше на полиці, придивляюся — там ще й вухо наставлене до вагону...

— Лелюхінове вухо, Лелюхінові вовчі очі горять.

Гидко.

На петроградському залізничому двірці нас урочисто зустрічає Міська Рада. Петроградський „градской голова" — високий з довгою сивою бородою купчина, „нізко кланяється пленьонним братьям", вітає з поворотом на свободную батьківщину, випиває за наше здоровля келих чистої, прозорої горілки.

У величній салі двірця приготовлено стіл на двісті пятьдесять осіб, нас частують обідом, потім якийсь хлюст — вилощений, вюнкий, обходить стола й тиче кожному по новенькому десятикарбованцевому банкноті, за кожним банкнотом вимовляючи:

— Ат временнаго правітельства...

А як скінчився обід, високий, з довгою сивою бородою купчина звертається до нас, просить хвилиночку почекати, бо зараз назвуть кілька призвіщ, і ті нехай тут остануться — „кое-какіе справочкі навєсті", а решту чекають автомобілі.

Тоді виходить якесь горохове пальто й читає список... усіх нас, сімнадцятьох...

Ми залишаємося, а двісті тридцять три щасливих виходять бадьорою юрбою з величезної салі Петроградського вокзалу.

І як тільки зачинилися двері за останнім із тих щасливіших, що їх чекають автомобілі, — водночас розчинилися четверо дверей, досі зачинених, із усіх кінців зал. двірця, — і в нашу салю вскочило ні більше, ні менше, як сімнадцять озброєних волинських пластунів, на чолі з таким задирикуватим когутиком-прапорщиком, що в нього чотири хрести на грудях і глибоко набакир заломлений, майстерно приплесканий спереду, кашкет.

— Ну, зрадники „отєчєства", ви — заарештовані...

Дядющі Горулькові з Таврії — постійному й незмінному голові всіх ревізійних комісій усіх товариств у фрайштатському таборі,

— конче захотілося відразу до убиральні... Він попробував був сунутися туди сам, але добре видно проінструктований пластун, що тепер у кожного з нас стояв за спиною з приторочченим до рушниці багнетом, суворо заборонив:

— Коли йти, то вдвох.

І він пішов із дядюшкою Горульком до убиральні тут таки, в салі, і сидів там бідолаха, аж поки дядюшка не видихав увесь свій переляк і здивування такою несподіванкою...

Через годину, сюди таки приїхав судовий слідчий у найважливіших справах Адамович — колишній правитель канцелярії київського ґенерал-ґубернатора. Він покликав до кабінету... Лелюхіна і розмовляв із ним отак години з півтори...

А потім посадили нас у два чорні автомобілі, з ґратованими віконцями, що то ними ще так недавно користувалися з охранки й окремого корпусу жандармів, по боках поставили озброєних вартових, — і повезли...

Коли наші чорні авта завернули в бік Петропавлівської фортеці, вже не тільки самому дядюшці Горулькові млісно стало... Значить, справи „швах...“

Але ми тільки проїхали повз Петропавлівську фортецю, повз ту красу і гордість царського режиму, переїхали через міст і зупинилися на Василівському острові, коло 166-го зведеного евакуаційного шпиталю.

Озброєні люди нас роздягли, озброєні люди доглядали, щоб ні у кого нічого „цивільного“ не залишилося, нам дали одні тільки

шпитальні халати і... заперли в окрему велику кімнату з вікнами — на Зимовий палац Миколи другого...

На дверях — озброєний вартовий.

Лелюхін зовсім не вміє відбріхуватися. Дарма, що хоче так щиро, переконливо довести нам, що він — тут ні при чому, що він і не знає, чому саме його покликав слідчий на двірці, й що розпитував його про самі маловажні речі, — звідки він родом, коли потрапив до полону, і навіть не цікавився — уявіть собі, зовсім но цікавився нашою, (він якось неприродно підкреслює це слово, „н а ш о ю“) роботою у Фрайштаті. Але ми всі бачимо, як йому неспокійно бігають його бридкі, осоружні очі і нам не вистає снаги заквалiфікувати це ганебне предательство...

І коли Лелюхіна тут таки знову викликає слідчий, що приїхав слідом за нами до шпиталю, тоді молодий, серіозний такий, хоробливий на вигляд, трохи прищикуватий на обличчі, хлопяга з Уманщини, пише й вішає Лелюхінові на ліжко велику картку:

„Уйди, Юдо, бо все одно вночі задушимо“.

Повернувся від слідчого, Лелюхін, побачив напис, випросив вартового пропустити його до начальника шпиталю і вже більше до нас не повертався...

Ганьба й прокляття тобі, мерзенний крамарю!

Півтора місяця свободолюбний уряд Керенського мучить нас усіх під замком, півтора

місяця, день-у-день, банькатий слідчий у найважливіших справах Адамович, випитує по одному, кожного з нас 16-х про діяльність „Союзу Визволення України“ серед полонених, про ціль нашої висилки, тощо.

Судовому слідчому у найважливіших справах Адамовичу, конче хочеться дізнатись, який військовий однострій, яку уніформу, „малоросійскую, — ну українскую, пожалуйста, єслі вас ето оскорбляєт, товаріщ“, — яку військову уніформу носили ми у фрайштатському таборі, які орґанізації там існували, які програми тих організацій... Які я накази на Україну з Фінляндії через салдатика в Або одержав... Бідний салдатику! Не дійшов твій лист і на цей раз до жінки!

Нарешті, одної ночі, за допомогою якогось землячка-вартового, вдається мені втікти, разом з Сергієм Антоненком — непоганим артистом нашого фрайштатського театру. Оба добиваємося до петроградської Української Військової Ради. Петроградська Українська Військова Рада гаряче нами зацікавлюється, хороший прапорщик Губенко відвідує міністра Верховського, грюкає у нього за нас дверима, прозектор миколаєвського військового шпиталю, дуже популярна й поважна в Петрограді людина, професор Омельченко, оглядає всю нашу партію й находить, всупереч висновкам шпитальної комісії, що кожен із нас має по стільки серіозних хороб, що нас безперечно, ні на які фронти більше посилати не можна, що ми справді інваліди, і навіть у Костя Даниленка

находить згрубіння якогось хряща — він, значить, теж інвалід...

Але нічого нам це все не допомагає. Керенського контррозвідка — це ж хіба не та чорна сотня, що громила на початку війни майже єдину українську книгарню в Київі, на Володимирській вулиці? Керенського контррозвідка — хіба це не ґвардія та головна опора тих чорносотенців, яким оті ідеї, що їх привезли в своїх головах оці шіснадцять „запроданців" німецького кайзера, загрожують захитити їхнє галапасне існування?... Бо ж потом і кровю землі української, жили вони всі, насаджуючи через вищі школи, через усю сітку свого державно-кольоніяльного апарату, великодержавну „великоросійську культуру", на тійже поневоленій землі...

Контррозвідка Керенського так легко цієї справи не пропустить.

„Новое Время" громить нас передовицями — однією, другою, третьою, як наймерзотніших аґентів кайзера; нацьковані тими передовицями, до нашого шпиталю вриваються банди російських інвалідів на милицях — „Союз Увєчних Воїнов" — знаєте?... Вони добиваються до нашої шпитальної келії, вони шпурляють у вікна каміння, вони погрожують стягти нас униз, поставити над Невою й змести з обличчя „Свободной, Велікой Россії" — скорострілом...

Контррозвідка обіцяє нам — щонайменше негайний маршрут у Наримський край, на Сибір, а може... може й стінку...

Тоді нас несподівано визволяє його превосходительство ґенерал Корнілов.

Очевидно не з глибокої пошани для української національної ідеї, не з солідарности з нашими цілями, такими страшними для контррозвідки Керенського, не за наші прекрасні очі. Його превосходительство, генерал Корнілов вирішає скинути слинявого Керенського й самому стати за вождя, а може й за „освободителя всеї землі руської" від гидри революції.

Коли ж це Корнілову не вдається і вірні генералові полки розбиває петроградський гарнізон Керенського, виявляється, що вся Керенського контррозвідка і вся Корнілова контррозвідка,—працювали ввесь час наступу на Петроград в одну душу, як рідні сестри — доньки однієї матері, мерзотної „єдіно неділімої". Цього вже навіть Керенський стерпіти не може. Він розганяє свою контррозвідку, а з нею всіх тих слідчих, що вели й нашу справу, а з ними гине десь безслідно вся гора списаних із наших допитів паперів. А ми сидимо...

Коли про розгром контррозвідки Керенського ми дізнаємося від хорошого прапорщика Губенка — члена петроградської Української Військової Ради, починаємо бити в шпиталі вікна:

— Пускайте, іроди, додому!

— Додому!

— Додому!

Це має успіх. Незначна затримка з фор-

мальностями, ще два-три дні, і в кінці вересня, ми — вільні.

Хтось із нас давно вже вирішив, що „національній, українській революції зовсім непотрібні культурні сили", хтось рветься — аби тільки вже додому дістатися — хай інші несуть свої сили... Так нас вимотала морально, так пригнітила ота ганебна історія, оте юдине предательство приголубленої нами в неволі, нещасної людини — Максима Лелюхіна.

Але не всіх пригнітила, не всіх споневіряла. Будуть і ті, що справді віддадуть свої, нехай і не високо-культурні сили, на службу дорогій Батьківщині...

...Вихоплююся з останнього каземату „вільної руської батьківщини", їду до Фрідріхсгаму — я ж там залишив у стареньких Барановських свою салдатську скриньку, а в скринці білизна, піджачок іще з Канева...

О, як виросла за ці три роки Матільда! Та це ж уже не дитина — це прекрасна на вроду, як рожа, повна, розквітла, дівчина-наречена!

Мене зустрічають, як рідного. Старенькі ще більш постаріли, в землю повростали, плачуть, зустрінувши. В моїй скринці злежалось, потліло моє бідненьке майно — отак надінеш сорочку, а вона й розлазиться...

Увечорі Матільда з власної ініціятиви (повірте мені люди, що з власної своєї ініціятиви) так тулиться, пригортається, так гаряче-гаряче цілує, неначе й не бачить, що сидять її старенькі поруч, отут же в сусідній кімнатці,

а туди ж і двері відчинено... І просить-молить, більше поглядами (бо по-нашому й тепер нічого не вміє) залишитися...

Мене це заскочує... Я дошукуюсь первопричини. І находжу її. О, жах! Вони, ці симпатичні старенькі, і ця розквітла квітка — голодують!... А голод... знаєте, що робить голод?.. Віддаю їм усе, що в мене є, а сам прощаюся й — додому, додому, на Україну, і хоч на хвилину, до любого, рідного Канева... Який там він тепер? Скільки хлопців повбивано на війні, скільки товаришів старшинами стало?...

— — — — — — — — — — —

На Україні стихійно пробуджується українська національна свідомість. Самостійницька ідея всякає в маси, як вода у спрагнену життєтворного дощу землю. Всі надіємося, що вдасться нам відділитись мирно від Росії. Покищо йде бій універсалами.

Канівське земство дало мені командіровку на вищі кооперативні курси в Київі. Перші на Україні.

Живу в Київі, на Хрещатику 27, у гуртожитку, над „Південно-руським Кооперативним Банком", що й досі ще не встиг змінити статута й „українським" банком назватися. Бігаю на кооперативні курси — Столипінська 55, слухаю, як лєктор, капітан-юрист намагається читати українською мовою і коли йому треба говорити про „річеве" право, він ще не знає, як його назвати, і вживає „вєщного" права, а в його вимові це виходить, як „вєчноє" право, через ять...

Професор-економіст, кадет, у вступній лекції остерігає перед руїною, що її несе відокремлення народів Росії, патетично закликає, трохи не до Господа-Бога руки звівши:

— Нехай вас урятує доля від того страхіття, що загрожує нашому сердешному краєві!..

...Тричі на день бігаю по казармах, де розташовано військові частини, з казанком — просити їсти. На мені військовий одяг, і не скрізь відмовляють. Обідаю в Луцьких Казармах, у евакуаційному пункті на Фундуклеївській, у якійсь піхотній команді на Львівській 26.

І вчуся, працюючи попри те у харчевому департаменті Центральної Ради.

Щодня бачу, як перед директором нашого департамента лежить Грінченків словник, уже досить потріпаний, а він, напевно вже третій день пріючи, складає папірця: „В міністерство продовольчих справ". І твердих знаків не забуває... І „продовольчих" у нього тричі виправлене: спочатку „харчових", потім „харчувальних", потім „продовольственних"...

Дійсно, як багато, як не посилам багато культурних, свідомих національно сил,—потребує наша визволена Батьківщина.

Дні минають, як клекотливе, розбурхане море; дні стають що далі бурхливіші. Слабі руки кермують першим українським державним судном.

Довгими, тривожними ночами, бо цілі довгі ночі безперестанку лунають у місті й поза містом вистріли, сиджу коло маленького га-

сничка-мигавки, перебираю в памяті минулі дні й пишу оце, що тут написано.

Почалося большевицьким бунтом в арсеналі. Пізно ввечорі, як ото з курсів вертатися, між оперою й Золотими Воротьми, на Володимирській, вибухла барвиста ракета, а слідом за тим загуркотіли гармати. З Подолу наступають банди червоної Москви.

Може піти взятися за рушницю — проти всіх, що хочуть знову закувати у кайдани, — які вони не були б, — мій нарід?

Піду.

На цьому рукопис „Записок“ обірвано.

ЗМІСТ:

	Стор.
Горе переможеним!	5
Три тисячі за тиждень	31
Велика сербська могила в Естергомі	58
Гаймашкерська каторга	64
Ми втікаємо!	96
Як мене били	126
Наше повстання	138
Приїхала князівна	148
На сільську роботу	153
„Союз визволення України“ та його „Вісник“	175
Штафета військового міністерства	186
У Фрайштаті	201
Там далеко дзвонять дзвони...	224
„Україні потрібні культурні сили“...	228
Україно моя!..	235

2733
7,41 1986
4244 4244

О. КОВЕЦЬ

НАД ЗВОДНЕЮ

I-3